

A rendszerváltás utáni évtized társadalmi folyamatainak
etnikai földrajzi vizsgálata Bulgáriában

Kőszegi Margit

Földtudományi Doktori Iskola

Az iskola vezetője: Gábris Gyula DSc egyetemi tanár

Földrajz-Meteorológia Program

A program vezetője: Nemes Nagy József DSc egyetemi tanár

Témavezető: Bottlik Zsolt PhD egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar

Földrajz- és Földtudományi Intézet

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
1. Kutatási előzmények	6
1.1. Az első hazai munkák a Balkánról.....	8
1.2. Balkáni témájú művek a felvilágosodás korában.....	11
1.3. Az intézményesülő Balkán-kutatás írásai	12
1.4. Balkán-kutatás Trianon után	16
1.5. Balkán-kutatás a szocializmus időszakában.....	18
1.6. Balkán-kutatás a posztszocialista időszakban	19
2. Elméleti háttér: a magyarországi etnikai földrajz	21
3. Célkitűzés	27
4. Adatbázis, alkalmazott módszerek, metodikai problémák.....	29
5. Az etnikai térfolyamatok alakulása Bulgária területén	33
5.1. Az etnikai térszerkezetet befolyásoló tényezők alakulása az évszázadok során.....	33
5.1.1. A bolgár nép etnogenezise	33
5.1.2. Az Oszmán Birodalom 500 éve	35
5.1.3. Az újkori bolgár állam létrejötte	37
5.2. Demográfiai és etnikai jellegű változások a modernkori Bulgáriában a rendszerváltás előtt.....	39
5.2.1. Új nemzetállam Európa térképén, jelentős számú kisebbséggel.....	39
5.2.2. Az eltűrt török népesség.....	41
5.2.3. A törököknek bélyegzett, majd áttértített cigányság.....	44
5.2.4. Sajátos határmezsgyén: a pomák népesség.....	45
5.2.5. További kisebbségek az oszmán idők örökségeként.....	46
5.2.6. A modern kori Bulgária történetéhez köthető kisebbségek	47
5.2.7. A modern kori Bulgária társadalmának demográfiai jellemzői	48
6. Az etnikai térszerkezet átalakulása a rendszerváltás után.....	53
6.1. A rendszerváltás Bulgáriában.....	53
6.2. A rendszerváltás utáni első népszámlálás eredményei.....	53
6.2.1. A többségi etnikum térbeli elrendeződése	56
6.2.2. Bulgária török kisebbsége a rendszerváltás után.....	58
6.2.3. A cigány népesség Bulgáriában a rendszerváltást követően.....	60
6.2.4. A rendszerváltás utáni első népszámlálásban megjelenő további kisebbségek.....	60
6.3. Az átmenet éveit Bulgáriában	61
6.3.1. Az 1992 és 2001 közötti időszak változásai.....	62
6.3.2. A többségi etnikum helyzete 1992 és 2001 között.....	63
6.3.3. A török kisebbség 1992 és 2001 között.....	65
6.3.4. A cigány kisebbség 1992 és 2001 között.....	68
6.3.5. További kisebbségek és a bizonytalan identitással rendelkezők 1992 és 2001 között	70
6.4. Az etnikai térszerkezet átalakulásának mértéke 1992 és 2001 között	71
6.4.1. Az elkülönülés mértéke.....	72
6.4.2. Elmozdulások a térben	74
6.5. Bulgária etnikai térszerkezete 2001-ben	77
6.5.1. Új kihívások az ezredfordulón	77
6.5.2. Az ezredforduló népszámlálásának társadalmi háttere	77
6.5.3. A többségi etnikum Bulgáriában 2001-ben.....	80
6.5.4. A török kisebbség bulgáriai jelenléte az ezredfordulón	81

6.5.5.	Az öntudatára ébredő cigány kisebbség.....	84
6.5.6.	Statisztika segítségével közelebb a pomákokhoz.....	84
6.5.7.	Kisebb lélekszámú etnikumok megjelenése a népszámlálási statisztikákban..	87
7.	Etnikumok az elöregedő bolgár társadalomban	88
7.1.	Demográfiai trendek Bulgáriában a rendszerváltás után.....	89
7.2.	A népességszám alakulásának területi és etnikai különbségei.....	91
7.3.	Az elöregedés folyamatának területi és etnikai különbségei	93
7.4.	Az elöregedés etnikai aspektusai.....	102
7.4.1.	A bolgár etnikum korstruktúrájának jellemzői.....	102
7.4.2.	A muzulmán kisebbség korstruktúrájának jellegzetességei	104
7.4.3.	Az elöregedés mértéke a török etnikum közösségeiben.....	108
7.4.4.	A cigány kisebbség Bulgária legvitálisabb etnikuma	109
8.	Kisebbségek a társadalom perifériáján.....	109
8.1.	A munkanélküliség etnikai különbségei Bulgáriában az ezredfordulón.....	111
8.2.	A háztartások méretének etnikai különbségei Bulgáriában	117
8.3.	A területegységek tipizálása etnikai jellemzőik alapján	120
8.4.	A képzettségi szint Bulgária obstináiban	123
8.5.	Városias jelleg Bulgária obstináiban.....	125
	Összegzés és a kutatás jövőbeli irányai.....	126
	Források jegyzéke	132
	Felhasznált irodalom	132

Bevezetés

Magyarország egy olyan térség részeként van jelen a világban, ahol sajátos problémakört jelent az etnicitás és az ebből fakadó társadalmi problémák. Nyugat-Európa sokszor értetlenül tekint keleti szomszédjai nemzethez és államhoz kötődő attitűdjeire, politikusai általában leegyszerűsítik, félreértelmezik a mindent átszövő etnicitás jelentőségét, miközben társadalomtudósai feltárni, megérteni igyekeznek azt. Mi, akik benne élünk ebben a társadalmi jelenségben, a „külső szemlélők” kutatásaival új nézőpontokat kaphatunk, miközben önvizsgálatunkkal mi is adhatunk fontos aspektusokat, segíthetjük a problémák megértését, ezáltal közelebb kerülhetünk megoldásukhoz is.

Az általam „mi térségünknek” nevezett terület lehatárolásánál a legtágabb értelmezést veszem alapul, aminek kutatásom tárgya, **Bulgária**, és hazánk egyaránt része. **Köztes-Európának** nevezem a balti államokat, valamint Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa országait együtt. A történetírásban megjelenő terminológia ezeket az országokat határsávként, ütközőzónaként tekinti egy regionális egységnek. PANDI Lajos (1997) definíciója szerint a modern történelem mozgó határsávján a Finnország és Görögország között húzódó kismemzeti régió értendő, „melyet etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség jellemez”. A regionális földrajzban, a 20. század második felében a szovjet megszállás kényszere alatt bekövetkezett hasonló társadalmi átalakulásuk okán szintén együtt tárgyalják ezeket az országokat (különösen **Kelet-Közép- és Délkelet-Európát**) (PROBÁLD F. 2007).

A kisebbségi kérdések területiségének vizsgálatát zászlajára tűző, rendszerváltás után megjelenő új aldisciplína, az etnikai földrajz a fentiekben belül elkülöníti a hasonló etnikai jellegű problémákkal küzdő térséget és a geológusok terminológiájával élve bevezeti a **Kárpát-Balkán régió** fogalmát (KOC SIS K. 1991). Mivel munkám elméleti hátterét az etnikai földrajz adja, ezért dolgozatomban élek ezzel az elnevezéssel.

A magyar földrajztudományban, a társadalomtudományi munkákban és általában a közvéleményben azonban él egy sajátos nézőpont, ami déli szomszédjainkat elválasztja tőlünk. Ez adja az alapját az ezredforduló után reneszánszát élő Balkán-kutatásnak. A **Balkán** mint országcsoport, a „balkáni” jelző és a „balkanizálódás” mint folyamatot jelző kifejezés nem csupán nálunk elterjedt, a nemzetközi szakirodalomban is megjelenik, ezért használata indokolt annak ellenére, hogy tartalma még nem tisztázott (és nem mentes az előítéletektől) a hazai tudományos körökben. Azokra az előítéletekre, amelyek a magyarországi munkákban is megjelennek, Maria Todorova bolgár történész hívja fel a figyelmet, Edward W. Said híres

munkájának terminológiájával analóg módon „balkanizmusnak” nevezi ezt a jelenséget (SAID, E. W. 2000; TODOROVA, M. 2009).

Bármelyik lehatárolást is használjuk, mindenképpen elmondhatjuk, hogy Bulgária több szempontból sajátos helyzetben van ebben a térségben, a **bolgár** társadalmat feszítő problémák összeurópai szinten is figyelmet érdemelnek. Indokolja a kutatásokat az is, hogy a bolgár közösség nem hajlandó tudomásul venni a **kisebbségi probléma** megoldásának szükségességét, illetve hajlamos egyoldalúan kezelni azt, ezért országán belül nem igazán támogatja az ilyen jellegű kutatásokat, pedig az ezredforduló után már olyan politikai tömörülés kap egyre nagyobb támogatottságot, amelyik nyíltan a kisebbségekkel szembeni negatív attitűdöt vállalja fel.

Mi áll ezeknek a problémáknak a hátterében? Köztes-Európában **az 1990-es években** bekövetkező gazdasági és politikai **változások**, valamint az ennek nyomán megjelenő **társadalmi problémák** hozták felszínre a térség történeti fejlődésében gyökerező **kevert etnikai térszerkezet** sajátosságaiból adódó konfliktusokat. Különösen igaz ez a népcsoportok bonyolult mozaikjaként ismert Balkánon, ahol e jelenségek háborús góccokban kulminálódtak, instabillá téve kontinensünk délkeleti szegletének államait.

A Köztes-Európában bekövetkező változások gazdasági vonatkozásait számos hazai földrajzi munka is taglalta, azonban a később jelentkező további társadalmi hatások vizsgálata csupán az ezredforduló után indult meg (HORVÁTH GY. 1998; ILLÉS I. 2002; HAJDÚ Z.–ILLÉS I.–RAFFAY Z. szerk. 2007). E problémák Délkelet-Európában a rendszerváltás kezdetétől összefonódtak a tarka etnikai összetételből eredő konfliktusokkal.

A Balkán etnikai jellegű konfliktusainak éleződése, valamint a megoldatlanságukból adódó feszültségek a közvéleményen, a politikusokon túl a társadalomtudományok és a földrajz képviselőit is a kérdés mind szélesebb körű vizsgálata felé fordították (KOC SIS K. 1993, 2007; BOTTLIK ZS. 2007A). E tendencia azonban csak az utóbbi években jelentkezett Bulgária esetében, amelyet a nyugat-balkáni események hosszabb ideig elzártak Európa többi részétől (BOTTLIK ZS. 2004).

A Balkán nyugati felén a fent említett folyamatok a napjainkban is zajló határmódosulásokhoz vezettek (REMÉNYI P.–VÉGH A. 2006; KOC SIS K. 2007; BOTTLIK ZS. 2007B, 2008A). A keleti államok, Románia és Bulgária meg tudták ugyan őrizni határaik stabilitását, azonban egyre nagyobb kihívást jelent számukra az évtizedekig figyelmen kívül hagyott, jelentős létszámú **kisebbségeik integrálása** a többségi társadalomba. Különösen igaz ez a bolgár lakosság esetén, ahol éles **kulturális törésvonal** húzódik a muzulmán vallású törökök és pomákok, valamint az ortodox keresztény bolgárság között (BOTTLIK ZS. 2004).

Az ország 2007-ben történt csatlakozása óta a „balkáni kérdés” az Európai Unió belső problémájává is vált, elhúzódó megoldása tudományos kutatások igényét indukálja (HEGEDŰS D. 2004).

Az ezredforduló óta bekövetkező események hatására Európa mind nagyobb figyelmet szentel muszlim kisebbségeinek, a sok esetben hisztériába csapó iszlámellenes megnyilvánulások a mindennapi élet részévé váltak kontinensünk nyugati felén, köszönhetően a muzulmán vallású bevándorló egykori vendégmunkások kulturális elkülönülésének a többségi társadalomtól. A Kelet már az egykori gyarmatosító országokban található új otthon magának, mely jelenség előtt egyelőre értetlenül áll az európai közvélemény.

Az iszlám nyugat-európai jelenléte azonban ráirányítja a figyelmet az európai kultúrába évszázadok óta szervesen illeszkedő közösségekre is: a Balkán milliós muszlim népessége egyre inkább geopolitikai jelentőségre tesz szert – Európa és az iszlám világ részéről egyaránt (BOTTLIK ZS. 2009).

Tovább nehezíti a helyzetet a muzulmán kisebbségek felé a többségi társadalom részéről megnyilvánuló negatív attitűd. Az oszmán uralom 150 éve számtalan formában jelenik meg örökségként a magyarság életében. A tőlünk délre élő népeknél ez a hatás sokkal erősebb, nem csupán rohamosan halványuló emlékképet jelent a török hódítás: az itt élő etnikumok történelmének jelentős részét teszi ki az 500 éves periódus, amelynek emlékeit igyekeznek minimálisra redukálni. Törekvésük azonban a mai napig feszültségek forrása, hiszen ez sok esetben a lakosság egy részének identitásában gyökeres változtatásokat igényelne.

Az Oszmán Birodalom fennállásának idején az itt élő népeket keresztény vallásuk alapján különítették el a muzulmán hódítóktól és engedélyezték számukra helyi közösségeik öngazgatását. Ez lehetővé tette kultúrájuk megőrzését, viszont egyben több évszázados negatív megkülönböztetést jelentett a muszlimoktól, ami főként egzisztenciális helyzetük korlátaiban mutatkozott meg. A 19. században létrejövő nemzetállamok számára ezért vörös posztoként hatott az iszlám kultúra és az annak fennmaradását ápoló lakosság jelenléte.

Tovább bonyolítja a helyzetet a Balkánon az egyes **etnikumok eltérő demográfiai helyzete**. Köztes-Európa egykori szovjet érdekszférához tartozó országaiban a demográfiai átmenet néhány évtized leforgása alatt, rendkívüli gyorsasággal zajlott. A 20. század végére már a posztindusztriális társadalmakra jellemző vonások jelentkeznek a korstruktúrában, a születések és halálozások számában egyaránt. A balkáni (és köztes-európai) államok esetében azonban a születések számának mérséklődéséből adódó népességsökkenést nem ellensúlyozza, hanem éppen ellenkezőleg, felerősíti a migráció, miközben a halálozások viszonylag magasabb száma hangsúlyosabbá teszi a **népességfogyás** jelenségét.

A különböző népcsoportok mozaikjaiként ismert, mai napig változó államhatárokkal rendelkező Balkánon stratégiai jelentősége van a népességszám alakulásának, különösen akkor, ha szembetűnő különbségek vannak az egy országon belül élő népcsoportok között természetes szaporodás tekintetében. A kirívó példaként jelentkező Koszovó kapcsán e kérdés történelmi gyökereit és térbeli konzekvenciáit egyaránt görcső alá vették (CSAPLÁR-DEGOVICS K. 2007; BOTTLIK ZS. 2008A).

Bulgária demográfiai jellemzőiben rokonságot mutat a többi posztoszocialista országgal, népességfogyás tekintetében viszont kiemelkedik az európai államok sorából. E probléma önmagában is súlyos teherként nehezedik a bolgár társadalomra, azonban a népességsökkenés és az **előregedés** területi különbségei mögött az egzisztenciális okokon túl etnikai és vallási különbségek is kitapinthatók.

A népszámlálás eredményei alapján is kimutatható drasztikus népességsökkenés háttérben zajló folyamatokat a **bolgár szakirodalom** is igyekszik feltárni, azonban ennek etnikai konzekvenciáit és általában az **etnicitás problémakörét** bemutató tudományos munkákat **háttérbe szorítják** annak ellenére, hogy számos külföldi publikáció foglalkozik e kérdésekkel. Ennek kiváló példája a jeles földrajztudósok által írt, 2010-ben megjelent *Bulgária földrajzi atlasz* című, összegző kétnyelvű (bolgár és angol) munka, amiben a népességgel foglalkozó fejezetben sem kapott helyet az etnikai összetétel bemutatása (KOPRALEV, I. ED. 2010).

A kisebbségek helyzete Bulgáriában a mai napig bizonytalan, ugyanis az 1991-ben elfogadott és ma is érvényben lévő bolgár alkotmány nem ismeri el létüket Bulgáriában, miközben nyilvánvaló különállásuk és az ebből adódó társadalmi-gazdasági problémák egyre nagyobb terhet rónak a társadalomra (LOZANOVA, G. ET AL. 2007). A fentiekben röviden bemutatott problémakör jellege és térbelisége szükségessé teszi tehát az etnikai földrajzi szempontú vizsgálatokat, amihez jelen munka is kapcsolódni kíván.

1. Kutatási előzmények

Bulgária etnikai jellegű társadalmi kérdéseinek feltárásával egy olyan régió kutatásait szeretném érdemben gyarapítani, amelynek vizsgálata nagy múltra tekint vissza hazánkban. Ahogyan azt a bevezetőben kifejtettem, a bolgár társadalomban megjelenő nemzetiségi problémák nagyobb térséget átfogó kérdéskör sajátos megjelenési formái. A kutatásaim előzményének tekinthető hazai szakirodalom sajátos nézőpontja miatt ebben a fejezetben a szűkebb lehatárolást alkalmazva a Balkán megismerését célzó tudományos munkák jellegzetességeit mutatom be. A magyarországi Balkán-kutatás szinte kimeríthetetlennek tűnő

információhalmazát jelen keretek között nem áll módomban részletesen elemezni, csupán átfogó képet nyújtok a térségre irányuló hazai társadalomföldrajzi jellegű vizsgálatok alakulásáról.

A hazai, Balkánról készített földrajzi munkákat *Edward W. Said Orientalizmus* című munkájában meghatározott elvek lehetőség szerinti érvényre juttatásával mutatom be röviden. *Said* fogalmazta meg azt az Európát és Ázsiát összekötő viszonyrendszert, amelyben az európai kultúra képviselői definiálták maguk számára a Keletet, miközben e tevékenységük valójában önmeghatározásukat segítette (SAID, E. W. 2000). Szövegelemzése nyomán feltárult az orientalizmus összetett diskurzusa, ami meghatározza Európa „másokhoz” való viszonyát, szerves része az európai gondolkodásnak mind a mai napig.

Az identitás tehát olyan társadalmi konstrukció, ami más identitásokhoz viszonyítja magát. Míg az identifikáció bizonyos csoportokkal együtt zajlik, addig másoktól elkülönülést eredményez. A más népekről készült munkák ennek fényében egy bonyolult viszonyrendszerbe engednek betekintést, ezért a földrajztudomány eredményeit is szükségképpen alá kell vetni a posztkolonialista kritikának, ha valóban az a célunk, hogy megértsük ezek valódi jelentéstartalmát. A magyar földrajzi témájú munkák ilyenén „dekonstrukciója” még nem történt meg. Hazai viszonylatban a *Said* munkájához hasonló diskurzuselemzés tárgya a Balkán-kutatás lehet, amelynek csupán egyik elemét képezheti a Balkánról készülő földrajztudományi munkák vizsgálata. A cél itt annak feltárása, hogy a szerzők mennyire magyarázzák saját kultúrájuk számára a Balkánt, azaz mennyiben interpretációk az adott művek. Tehát nem az a lényeg, hogy az adott szöveg mennyire hűen képes ábrázolni a létező valóságot, hanem stílusa, kifejezésvilága, színhelye, elbeszélésmódja, valamint történelmi-társadalmi beágyazottsága számít (SAID, E. W. 2000).

A régió iránti érdeklődés oka, a mögötte álló (politikai) szándék, a rendelkezésre álló intézményi háttér, valamint az alkalmazott eszközök és módszerek korszakonként változtak, ennek megfelelően a Balkánra irányuló figyelem aspektusai is jelentősen módosultak. A 16. századi munkák értelmezési kerete egészen más kulturális, társadalmi és politikai közeget jelent, mint az ezredfordulón keletkező balkáni témájú műveké, miközben a két időbeli végpont között keletkező íráskorok is gyökeresen eltérhetnek egymástól ismeretanyaguk jellegét, struktúráját, fogalomhasználatát tekintve. Görbe tükröként mutatják be a térséget, ugyanis sokkal inkább tükrözik hazánk Balkánhoz való viszonyát és saját nemzeti identitásunk alakulását, mint az ott élők „valós” helyzetét (SAID, E. W. 2000).

A térség hazai politikai és tudományos életben való kiemelkedő jelentőségét tovább erősíti, hogy több évszázadon keresztül az iszlám világ előretolt bástyáját jelentette az európai

kontinensen. A titokzatos Kelet déli határainkon túl húzódtott (sőt, 150 évig az ország szívében is jelen volt), a gyökeresen eltérő kulturális keretet adó Oszmán Birodalommal közvetlen érintkezésbe léphettünk, ezáltal korán kialakult e másságtól való határozott elkülönülésünk, ami már a 16. századtól kezdve megfigyelhető a vizsgált munkákban, és később alapjává vált a 19. század végén kibontakozó imperialisztikus jellegű törekvéseknek. E viszonyrendszer más formában ugyan, de a 20. század folyamán is tovább élt, sőt, napjainkban is érzékelhető. Mivel az általam vizsgált etnikai jellegű társadalmi problémakör gyökerei is az Oszmán Birodalomhoz kapcsolódnak, ezért számomra elsősorban abból a szempontból lehetnek hasznosak ezek a munkák, hogy gondolatmenetük (és nem tartalmuk) segítséget nyújthat a bolgár társadalmat feszítő etnikai kérdések háttérének megértéséhez.

E fejezetnek így, *Said* munkásságának fényében, nem célja az időben változó Balkán-fogalom pontos meghatározása, hiszen csupán az általam vizsgált országról megjelenő információk összegyűjtése és körültekintő kiértékelése érdekében volt szükség arra, hogy átfogóbb összefüggéseket feltárva mutassam be témám korábbi kutatásának nagyobb problémakörbe való beágyazottságát. Nem beszélve arról, hogy Bulgária Balkánhoz tartozása egyetlen időszakban sem volt kérdéses a hazai kutatók szemében.

Munkámat segítette, hogy az ezredforduló után, az ismét intézményesülő Balkán-kutatás legitimitációjának erősítése érdekében megtörtént a régióra vonatkozó földrajzi jellegű íráskor összegyűjtése és rendszerezése (NAGY M. M. 2001; HAJDÚ Z. 2003, 2007; ÁBRAHÁM B. 2007). Mélyebb jelentéstartalmuk vizsgálata, társadalmi kontextusba való illesztésük azonban még várat magára, pedig a bennük található információk megértése és használhatósága miatt ez igen fontos feladat lenne.

1.1. Az első hazai munkák a Balkánról

A Balkán-kutatás és egyben a földrajz, mint tudományág kialakulása, majd felvirágzása a 19. és a 20. század fordulójára tehető. Ez a földrajz intézményesülésének kora is egyben. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy korábban nem jelentek volna meg tudományos, olykor kevésbé tudományos köntösben földrajzi ismeretek. A „geográfia előtti geográfia” történetében – ahogyan *Fodor Ferenc* nevezi a tudomány korai időszakát –, már találkozhatunk Balkánnal (és a mai Bulgária területével) kapcsolatos földrajzi jellegű információkkal (FODOR F. 2006). Jelen munka szempontjából a térség lakóinak életére és viszonyrendszereire vonatkozó feljegyzéseknek van jelentősége, azonban a fent említett elveknél megfelelően nem a tartalmuk kerül előtérbe, hanem az információk bemutatásának módja, és az ezt meghatározó okok.

A földrajzi ismeretek felhalmozásának és leírásának egyik legkorábbi műfajára, az útleírásokra szép számban találunk példát hazánkban is. Köszönhetően a térbeli közelségnek, viszonylagos bőségben születtek főként diplomáciai utazásokhoz kötődő útleírások a Balkán területéről. Nem célom, hogy bemutassam a leírások, mint dokumentumok értékelésének nehézségeit, narratíváik hátterét, csupán arra szorítkozom, hogy értékeljem a bennük található Balkánnal kapcsolatos információkat, mint a földrajzi jellegű Balkán-kutatás csíráit (BURKE, P. 2006). A források feldolgozása során kifejezetten a helyi lakosság megfigyeléséből született információkra koncentráltam. Vizsgálatom a nyomtatásban megjelent művekre korlátozódik, lehetőség szerint a magyar nyelvű fordítást használva (ugyanis a korai munkák főként latin és német nyelven íródtak). Csak magyarországi szerzők által írt munkákat gyűjtöttem össze, tehát magyar diplomata más nációhoz tartozó kíséretének leírásait nem vettem figyelembe.

A századfordulón *Szamota István* gyűjtő munkájának köszönhetően jelenhetett meg nyomtatásban, magyar nyelven több, Európát járt kora újkori magyar utazó útleírása (SZAMOTA I. 1892). Az első ránk maradt balkáni útleírásokat *Tardy Lajos* rendezte sajtó alá az 1970-es években (TARDY L. 1977). A 16. századtól gyarapodnak az utókorra maradt beszámolók. Többségük az Erdélyi Fejedelemség területéről az oszmán fővárosba, Konstantinápolyba indított követjárások apropóján mutatja be utazásuk viszontagságait, ezáltal mintegy háttérként megjelenítik a Balkán természeti és korabeli társadalmi viszonyait (időrendi sorrendben ezek szerzői: *Borsos Tamás, Baksics Péter, Sébesi Ferenc, Rozsnyai Dávid, Sándor Pál, Komáromy János*).

A Török Birodalom területére többen akartuk ellenére, rabokként jutottak el, majd hosszú évek után tértek vissza. Sokszor művelt, tanult írástudók, akik, ha lehetőség adódott rá, akkor utazásuk során, vagy évekkel később hazatérésük után vetették papírra viszontagságos útjukat (időrendi sorrendben *Georgius de Hungaria, Georgievics Bertalan, Raszinyai Huszti György, Wathay Ferenc*).

A nagy kereskedőtársaságok által küldött ügynökök leírásai azért lehetnek értékes források, mert kevésbé dominálnak bennük a szubjektív elemek (példa erre *Derschwam János*). Számukra az volt a feladat, hogy a piaci terjeszkedés lehetőségeit mérjék fel az adott területen, tehát tágabb perspektívákkal rendelkező szemlélőkként utaztak a Balkánon (FARAGÓ P. 1957).

Az Erdélyi Fejedelemségből induló követek úti célja Konstantinápoly, menetelük indítéka a török vezetőkkel való találkozás volt, ezért az oda vezető út elnagyoltan jelenik meg az írásokban (a Habsburgok inkább a más nációkhoz tartozó követeket preferálták, ezért nem

olvashatunk magyar útleírásokat a Magyar Királyságból útnak indulóktól). Ez a megállapítás természetesen igaz a korábban keletkezett, raboktól, kereskedőktől származó munkákra is. A lakosság említésekor megnevezik a nációkat, ezzel azonban inkább birodalmon belüli gazdasági szerepüket határozzák meg, nem etnikai elkülönülésüket hangsúlyozzák. A 19. században is létező, balkáni népekkel kapcsolatos sztereotípiák mélyen gyökereztek a térségbe látogatók tudatában: így lettek a kereskedők görögök, vagy zsidók, a mezőgazdasági tevékenységet folytatók bolgárok (vagy szlávok) és minden muzulmán vallású, közigazgatásban, hadseregben tevékenykedő török. Az utazók általában kiemelték, hogy az adott településen, ahol éppen jártak, ezek közül melyik a domináns etnikum. A szláv és bolgár lakosságnak kevesebb figyelmet szenteltek az útleírást készítő – érzékelhetően a saját kultúrájuktól gyökeresen eltérő momentumokat emelték ki, ilyen helyzetekben válik részletesebbé a látottak bemutatása.

Érdeemes röviden utalni a különbségekre a magyar és a többi, főként nyugat-európai nációból érkező követek leírásai között. *Szamota Istvánnak* köszönhetően magyar nyelven is elérhetőek a kora újkorban keletkező leírások a Balkánról (SZAMOTA I. 1891). Közös elem ezekben, hogy az általam vizsgált térség csak mellékesen jelenik meg az írásokban, az utazók érdeklődésének perifériájára szorul, ugyanis számukra a török kultúrát és hatalmat hordozó Isztambul az elsődleges cél. A 17–18. században azonban a nem magyarországi utazók már több figyelmet fordítanak az útközben hallott nyelvekre, a keresztény szláv és bolgár, valamint a muszlim török életmód közötti különbségekre. A nyugat-európaiak részéről sokkal nagyobb az érdeklődés a Balkánon élő népek iránt, mint magyar társaiknál, akik kevésbé érzékenyek ezekre a megfigyelésekre, és sokkal inkább a török hatásokat hangsúlyozzák, vagy kevésbé szakadnak el az utazás gyakorlati viszonyosságaitól.

Európa keleti peremén tehát nem a felfedezésekbe való bekapcsolódás eredményezte az utazó-irodalom megjelenését és térhódítását. Az Oszmán Birodalom felemelkedése, terjeszkedése és fenyegető közelsége hirtelen ezen országok határáig tolta előre a Keletet, így kézzelfogható kapcsolatba kerültek az itt élő emberek a rémisztő ismeretlennel. E korai írásokban már könnyen megragadható a Kelettől való elkülönülés, melyet erősített a fenyegető török szomszédságból táplálkozó félelem és tisztelet (SAID, E. W. 2000). Más világ, amelyet bizonyos keresztény felsőbbrendűséggel figyelnek ugyan, azonban tisztában vannak vele, hogy egy országukat fenyegető nagyhatalom területén járnak. A szerzők bemutatják a nevezetes városokat, miközben a térség társadalmi feszültségeit a csatahelyek említésével teszik érzékletessé (NAGY, M. M. 2007). Problémafelvetés, következtetések levonása azonban semmilyen formában nem jelenik meg ezen írásokban.

1.2. Balkáni témájú művek a felvilágosodás korában

Hazánkban a 18. században a Habsburg abszolutizmus kiépítése következtében megcsappant az érdeklődés a déli szomszédok iránt, csupán a Rákóczi-szabadságharc után az Oszmán Birodalomban menedéket keresők naplójából szerezhetünk csekély információkat a Balkánról és népeiről (MIKES K. 1794). A követjárások ideje lejárt, a modern kori utazási kedv 19. századi felfutásáig egyéb forrásokból szerezhetünk tudomást a hazai balkáni ismeretek létéről és jelentőségéről.

A leíró földrajzi munkák és egyáltalán a földrajz, mint kifejezés megjelenésének ideje ez az időszak, amit az ilyen jellegű információk gyűjtésének és rendszerezésének igénye hívott életre. A haza és más államok megismerésének gyakorlati haszna miatt készültek az első, a szakirodalom által államismének nevezett munkák, amelyek a szomszédos országokról is szolgáltatnak ismereteket (FODOR F. 2006).

A Balkánról hazánkban megjelent leíró földrajzi írásokban e korszakban az információk általában külföldi, főként német írók tollából származtak. Szerzőik lehetek tanárok, mint *Horváth Pius* és *Vincze István Paulin*, akik diákjaik számára készítették el külföldi művek magyar kivonatát, vagy állami alkalmazásban álló hivatalnokok, akik kapcsolataik révén jutottak hozzá adatokhoz (HORVÁTH P. 1847; VINCZE I. P. 1852). Ez utóbbira példa *Lassu István* Török Birodalomról készült munkája (LASSU I. 1829).

Az ilyen jellegű munkák megjelenése az oktatás és általában az ismeretszerzés jelentőségének növekedéséhez köthető. A felvilágosult abszolutizmus szellemét követő kameralisták által kidolgozott elvek mentén, erőteljes állami beavatkozással ment végbe e folyamat hazánkban. Az ismeretterjesztés, mint állami érdek hívta életre az iskolákkal együtt a tankönyveket is, amelyek főként német mintákat követtek. Nem beszélve arról, hogy az utilitarizmus elvét érvényesítő oktatási rendszerben a latinos műveltség mellett a gyakorlati tevékenységekben hasznosítható ismeretek kaptak helyet. Így került a földrajz előkelőbb pozícióba – egyelőre az alap- és középfokú oktatás szintjén.

A gyakorlatiasság jelenik meg a fent említett Balkánról szóló munkákban is. Statisztikai adatokra támaszkodva, tényszerű közlésmódban, rövid tömondatokban és terjedelmes felsorolásokban mutatják be a Török Birodalom történelmi ismeretekkel szorosan összefonódó földrajzi jellemzőit. E művek szerkezete a leíró földrajzi sémát követi: a török fennhatóság alatt álló területek fekvése és természeti jellemzőinek bemutatása után a lakosság nyelvi és vallási megoszlása, valamint a társadalmi rétegződés, sőt a nemzeti karakterek is említésre kerülnek a települési, gazdasági ismeretek mellett, területi bontásban is.

E tankönyvek, ismeretterjesztő munkák azonban szigorúan csak tényeket közölnek, összefüggések feltárását nem tekintik feladatuknak. Kézikönyv jellegük folytán csupán alapvető információkat nyújtanak a térség természeti és társadalmi jellemzőiről.

A földrajztudomány intézményesülése előtti időszakban tehát határozottan jelen van a Balkán megismerésének igénye, azonban az állami céloknak, valamint a rendelkezésekre álló eszközöknek megfelelően változott a vizsgálat nézőpontja és mélysége. Míg a legkorábbi időkből a közvetlen tapasztalás útján szerzett ismeretek írásos rögzítése volt a mérvadó, köszönhetően hazánk és a Balkán közötti organikus kapcsolatnak, addig a török kiűzése utáni időszakban egy erőteljes elzárkózás tapasztalható magyar részről, ami a megváltozott politikai viszonyoknak a következménye. A Habsburg uralkodók felvilágosult abszolutizmusa azonban az ismeretszerzést új alapokra helyezte, ezáltal a földrajz is felértékelődött. A Balkánról szerzett ismeretek a központosító törekvések hatására viszont csupán másodkézből kerültek hozzánk, miközben a déli szomszéd és hazánk közötti érintkezés alacsony szintre redukálódott.

1.3. Az intézményesülő Balkán-kutatás írásai

A kiegyezés utáni időszak gyökeres változásokat hozott a Balkán magyarországi megítélésében. A gazdasági és belpolitikai függetlenséghez jutott magyar társadalmi elitescsoportok az utókor számára sokszor megdöbbentő (és a későbbi események tükrében különösen merész) öntudattal vágtak neki a magyar nagyhatalmi politika alapjainak letételéhez. E politikai és gazdasági játszmákban egyedüli lehetőségként a Balkán kapott kiemelkedő szerepet, miközben a nagyhatalmi ideológia tudományos háttereként a nyugat-európai országokhoz hasonlóan a földrajz került előtérbe. Tudomány és politika érdekeinek összekapcsolódása tette lehetővé a földrajz és vele együtt a Balkán-kutatás intézményesülését. A Balkán-kutatás virágkora volt ez az időszak Magyarországon: tudományos igényű munkák sora jelzi az együttműködés sikerességét, amelyek a közvélemény számára is meg akarták mutatni e térség jelentőségét.

A hazánktól délre fekvő területek felértékelődése a kiegyezés után – a korábbi időszakok diplomáciai indítatásával szemben – kifejezetten a gazdasági fellendülés következménye. A Balkán a magyar gyárakban készülő termékek lehetséges felvevőpiacaként, valamint az esetleges magyar tőke kivitel elsődleges célpontjaként jelent meg a gazdaság szereplői előtt (HAJDÚ Z. 2007). Az ebből következő, a korábitól gyökeresen eltérő aspektust képviselő, erőteljesebb orientációhoz a hivatkozási alapot a középkori magyar állam balkáni politikája adta, amihez egy sajátos hivatástudat is társult: a magyarság feladata, hogy elvigye a

műveltséget, a fejlett Nyugat vívmányait az elmaradott Balkánra. Mind a társadalmi élitek, mind a közvélemény számára e térség vált az egyetlen lehetséges színhellyé, ahol a magyar állam ezen a téren felvehette a versenyt a nyugat-európai nagyhatalmakkal.

Ez a hivatástudat még inkább sajátja volt a gyarmatosításban aktívan részt vevő nagyhatalmaknak. „The white man’s burden” – a fehér ember terhe, így emlegették a gyarmatosítók kötelességét, miszerint segíteniük kell a gyarmatosított országok lakosságának kulturális fejlődését, át kell adniuk a nyugati civilizáció anyagi és szellemi vívmányait (CHISHOLM, M. 1982).

A Balkán irányában megjelenő, európai korszellemnek tekinthető attitűd a századfordulón mind nagyobb számú történelmi és földrajzi témájú, tudományos jellegű írásban érhető tetten. Ettől az időszaktól kezdve a földrajzi jellegű munkák vizsgálatát az intézményesülő földrajztudomány sajtóorgánumai és a kiadott monográfiák segítségével végzem. Az 1873-ban indult Földrajzi Közlemények hasábjain megjelenő tanulmányok is erősítették tudományos eredményeikkel az imperialisztikus magyar törekvéseket. Mivel a Balkán-kutatás virágkorának munkáit már bemutatták korábbi írások, ezért a tartalom részletes taglalása helyett igyekszem a korszakra jellemző sajátos nézőpontokra helyezni a hangsúlyt (ÁBRAHÁM B. 2007; HAJDÚ Z. 2003; HAJDÚ Z. 2007, NAGY M. M. 2001).

A balkáni tájakról és az ott élőkről szerzett ismeretek felhalmozása sajátosan magyar feladatként kerül elő e korszak írásaiban. Ahogyan az angol és francia tudósok viszonyulnak országaik gyarmataihoz, hasonlóképpen fordulnak a hazai földrajztudomány képviselői a Balkán felé. Számukra a Balkán jelenti a Keletet, az itteni viszonyok feltárását azzal a felsőbbrendűségi tudattal átitatott segítő szándékkal teszik, ahogyan azt nyugati kollégáiktól is láthatjuk e korszakban. Mindehhez a gazdasági és politikai vezető körök hathatós támogatása (a szerzők jelentős része eleve közülük kerül ki) és a közvélemény pozitív attitűdje is párosul. Az írások arisztokratikus nézőpontja azonban a fennálló hazai társadalmi berendezkedés eredménye is egyben, mely több szempontból is a legmódosabb társadalmi rétegnek ad lehetőséget az érvényesülésre, a nemzetközi trendekbe való bekapcsolódásra.

A Balkán-kutatás meghatározó alakjai sok esetben a politikai életben is tevékenyen résztvevő személyek, akik betöltött tisztségeiknek köszönhetően is közvetlenebb kapcsolatba kerülhettek a Balkánnal. E korszak feldolgozásával foglalkozó munkák alapján *Kánitz Fülöp Félix*, *Kállay Benjámin*, *Thallóczy Lajos*, *Nopcsa Ferenc* és *Havass Rezső* a Balkán-kutatás legmeghatározóbb egyéniségei. *Kánitz Fülöp Félix* érdeme főként abban állt, hogy német nyelvű publikációi segítségével a nyugati közvéleményhez is eljutottak a hazai tudományos eredmények (FEHÉR G. 1932).

A balkáni társadalmi és etnikai viszonyokat bemutató munkák között megjelenő útleírások gyökeresen eltérnek a korábban tárgyaltaktól, kifejezetten tudományos céllal készültek. Egy-egy arisztokrata több hónapos, saját költségen szervezett útja, vagy állami megbízatásban álló személyek gazdasági, politikai indíttatású küldetése során készített beszámolók, esetleg tanulmányokat kiegészítő utazások leírásairól van szó. Az előbbieket több esetben nagy terjedelmű monográfiákban jelentek meg, az utóbbiak viszont a Földrajzi Közlemények írásait gyarapították.

A századforduló környékén ismét felvirágzó utazó irodalom egészen új alapokon, megváltozott történelmi keretek között és a bővülő lehetőségeknek, eszközöknek köszönhetően sokrétű célokkal jelentkezett. Arisztokrata körökben a nyugat-európai trenddel összhangban (ahhoz képest évszázados késéssel) a 19. századtól egyre inkább divatba jött az utazás. Nyugat-Európában a 17-18. század arisztokratikus-intellektuális utazásainak célpontjai főként az európai kultúra szempontjából jelentősebb nagyvárosok voltak. A 19. század már inkább a cigányantikus utazások kora: a bátrabbak számára ezek a keleti utazásokat jelentették (GYÖMREI S. 1934). Hazánkban a legismertebb ilyen jellegű utazások és az abból nyomtatásban is megjelent naplók *Széchenyi István* nevéhez köthetők, aki Nyugat-Európát és egy Konstantinápolyig tartó utazás formájában a Keletet is megjárta (SZÉCHENYI I.–WALDSTEIN J. 1830.)

Magyarországon a századforduló környékén e két utazási cél sajátos keverékét adták a Balkánra tett látogatások. Miközben a nyugati utazók számára forgalmi árnyékban maradt e terület, közelségéből adódóan hazai arisztokrata körökben kedvelt célponttá vált. A térség megismerésének igénye eredményezte a tudományos igényű útleírások sorát, melyek a földrajzi-történelmi ismereteket ötvözik az utazás során tapasztalt eseményekkel, jelenségekkel.

Déli szomszédjaink bemutatása mellett gyakorlati tanácsokat tartalmazott *Boleszny Antal* 1870-ben megjelent utazási kézikönyve (BOLESZNY A. 1870). Munkájában felbukkannak a korszak szellemiségét meghatározó gondolatok: Magyarországnak földrajzi közelségéből adódóan kell intenzívebb kapcsolatot kiépíteni e keleti népekkel. Indoklásában a földrajzi érvelés mellett küldetéstudat és a gazdasági érdek egyaránt megjelenik: magasabb szellemi indokok, politikai, vallási, kereskedelmi és nemzeti érdekek miatt kell megismernünk a balkáni országok eddig ismeretlen viszonyait.

Strausz Adolf számára a Balkán megismerése kiemelkedő fontossággal bírt. „Alig van olyan földrész, mely oly kevés ismertetés tárgyát képezte volna, mint a Balkán félsziget, pedig alig van oly földrész, mely nála változatosab és érdekeseb történettel bírna. Dacára, hogy

rajta az átalakulási harc, politikai és kulturai tekintetben már egy évszázad óta foly, csakis a legutóbbi időben jelentek meg művek, melyek behatóbban foglalkoztak a Balkán félsziget egyes népeivel.” – írja Bosznjáról megjelent monumentális művében (STRAUSZ A. 1881). A szerző további, Balkánon tett utazásairól is készített sokoldalú leírásokat (STRAUSZ A. 1888).

A kiváló nyelvteljeséggel rendelkező *Erődi Béla, Vámbéry Ármin* egykori tanítványa, a Magyar Földrajzi Társaság alapítóinak egyike, két évet töltött a Török Birodalom területén. Balkáni utazásairól készített írásait az 1870-es években folyamatosan közölte a Földrajzi Közlemények (ERŐDI B. 1875, 1876 A, 1876 B, 1877A, 1877B, 1878, 1879).

A folyóiratban megjelenő ismeretterjesztő közlemények írói nem feltétlenül jártak a Balkánon, viszont külföldi (főként német egyetemeken való) tanulmányaik során, vagy nyelvismeretüknek köszönhetően jelentős tudást halmoztak fel a térségről (IFJ. JANKÓ J. 1889). Az 1890-es évektől már a statisztikai adatok elemzésével is kísérleteztek (TELKES S. 1890). A helyi balkáni szakirodalom összegyűjtése és kiértékelése is megtörtént ebben az időszakban (POPOVICS GY. 1895).

Annak ellenére, hogy az 1870-es évek jelentős politikai változásokat hoztak a Balkánon, ezeknek lenyomata kevésbé jelenik meg a földrajzi szakirodalomban. A földrajztudomány a katonai és politikai konfliktusokat nem, csupán azok esetleges geográfiai konzekvenciáit jelenítette meg (NAGY M. M. 2001). Ez összefüggésben állhat azzal, hogy a magyar közvélemény nem feltétlenül támogatta a balkáni függetlenedési törekvéseket (NIEDERHAUSER E. 1980).

Az általános érdeklődés növekedése figyelhető meg a Balkáni-háborúk időszakában, közvetlenül az első világháború előtt, ami megmutatkozik a sokasodó földrajzi munkákban is. A Földrajzi Közlemények 1913-as kötetét joggal nevezhetnénk Balkán-különszámnak, mert írások sorozata mutatja be az újonnan létrejött és háborús konfliktusokba keveredett kis államokat. Az érdeklődés felfutása magyar részről nem véletlen: az orosz támogatással létrejött Balkán-szövetség erősen érintette a Monarchia érdekszféráját, a balkáni játszma alakulása így a politikai életet is felpezsdítette.

A bonyolult balkáni viszonyok közötti eligazodást segítette a földrajztudomány az 1913-ban megjelent Földrajzi Közleményekkel. *Kogutowitz Károly* a konfliktusok helyszínéül szolgáló Balkán-félsziget természeti jellemzőit mutatta be, míg *Cholnoky Jenő* a területen élő népekről írt tanulmányt (KOGUTOWITZ K. 1913, CHOLNOKY J. 1913). Politikai, néprajzi, gazdasági indíttatású munkákat egyaránt találunk ebben a számban: a szerb politika mellett megjelenik a Bagdad-vasút jelentősége, a Novi Pazar-i Szandzsák és Montenegró lakóinak élete (FÜHRER L. 1913; MILLEKER R. 1913A, 1913B; PÉCSI A. 1913).

A kor gondolkodásáról azonban *Havass Rezső* cikke árul el a legtöbbet, akit *Hajdú Zoltán* méltán nevez az imperialisztikus magyar politikai földrajz legjelentősebb képviselőjének (HAJDÚ Z. 2007). Magyarország és a Balkán című írásában részletesen kifejti a Balkán-kutatás ideológiai alapjait (HAVASS R. 1913). Szerinte a magyar gazdasági érdekek egyértelműen Kelet felé mutatnak, ezt dicső múltunk és érdekeink egész láncolata alátámasztja. A gyarmatok hiányát e térségben tudjuk leginkább kompenzálni gazdasági hegemóniával. Ennek működéséhez azonban meg kell szerezni a Balkán népeinek rokonszenvét, miközben ellensúlyozni kell más nemzetek versenyét. Kiemelkedő jelentősége van tehát annak, hogy milyen Balkán-politikát folytat a magyar nemzet, ugyanis nagyszabású iparpolitika csak ezzel együtt valósítható meg.

Az első világháború további ideológiai alapokat teremtett a Balkán-kutatás és a földrajztudomány erősítéséhez (CHOLNOKY J. 1914; VASZARY B. 1914; HALTENBERGER M. 1915). Háborús hadszíntérként központi téma a Földrajzi Közlemények hasábjain a Balkán. A rivális Szerbia és a szövetséges Bulgária mellett a többi területről is szó esik, azonban a népesség helyett egyre inkább a gazdasági jellemzőkre fektetnek súlyt a cikkek írói (NÉMETH J. 1915; BÁTKY ZS. 1915; HÉZSER A. 1916).

A balkáni problémakör feltárásában mégis a korszak neves újságíróinak tollából született haditudósítások bizonyultak a leggazdagabb információforrásnak. Ezek egyike *Lengyel Géza* munkája, aki a Balkán muzulmánjairól nem csupán leírást készít: már a beilleszkedésük nehézségeit taglalja (LENGYEL G. 1916).

A magyar földrajztudomány intézményesülésének időszaka tehát összeforrt a Balkán-kutatás virágkorával. Az Osztrák-Magyar Monarchia részese volt a „keleti kérdésként” emlegetett problémakörnek, ennek megfelelően a tudományos elit a politikai irányvonalnak megfelelően megalkotta a sajátos hazai Balkán-képet: az imperialisztikus törekvések célterületét. Az első világháborúban manifesztálódó törekvések azonban zátonyra futottak, így a vesztes háború után e kérdéskör szempontjából is új korszak vette kezdetét.

1.4. Balkán-kutatás Trianon után

A vesztes háború minden nagyhatalmi tervet romba döntött, és magával rántotta a Balkán-kutatást szolgáló intézményi keret nagy részét is. Az országot új alapokra kellett helyezni, a tudományos életet át kellett strukturálni, Magyarországnak ismét meg kellett találnia helyét az átszabott Európa keretein belül. Az, hogy az ország hogyan határozta meg önmagát, nagyban befolyásolta nemzetközi politikáját, melynek eddig a legfőbb célpontja a Balkán volt. A politikai elit az ideiglenességre rendezkedett be, ezért igyekezett minden eszközzel megőrizni

a régi kereteket. Ennek tudományos alátámasztásában még az előző korszaknál is nagyobb szerep jutott a földrajznak, azonban az orientáció jelentősen módosult: a kutatások főként a Kárpát-medencére korlátozódtak.

A Balkán-kutatás feladatait *Bajza József* fogalmazta meg a Külügyi Szemle 1922. évi számában. A korábbi gazdasági érvekhez képest sokkal inkább előtérbe kerül a kultúrfölény és a küldetésstudat. Ehhez szükséges e népek nyelvének, kultúrájának, országainak ismerete, kapcsolat a balkáni (oktatási) intézményekkel. Magyar tanulmányoknak kell elősegíteni a térség megismerését, általuk vállalni kell a Nyugat informálását is (BAJZA J. 1922).

A meghirdetett programnak azonban az idő rövidsége és a gyorsan változó külpolitikai helyzet miatt nem sikerült érvényt szerezni. A kisantant magyarellenes politikája eleve lehetetlenné tette a szomszédos országokkal való együttműködést, emellett a korábbi organikus balkáni kapcsolatok szinte teljesen megszakadtak. A balkáni országok bemutatása tehát inkább érdekességszámba ment a két világháború között, a geográfia sajtóorgánumból, a Földrajzi Közleményekből a térség szinte teljesen kiszorult.

A korszakban első hallásra talán mehökkentő módon, de Bulgária került előtérbe a térség országai közül. A hozzánk hasonlóan vesztes balkáni állam szinte egyedüliként nem viselkedett ellenségesen Magyarországgal. Bulgária idilli országgént jelent meg az ekkor keletkező leírásokban, a közös turáni eredetről szóló tudományos felvetések pedig még rokonszenvesebbé tették a közvélemény előtt. *Szilády Zoltán* terjedelmes útikönyvében jelen vannak az imént felsorolt momentumok, míg *Urai Dezső* munkája már turistalátványosságként mutatja be az országot a Dunai Gőzhajózási Társaság megbízásából, ezért olyan pozitív a hangvétele (SZILÁDY Z. 1931; URAI D. 1935).

Az első áttekintést az addigi Balkán-kutatásról *Gál István* készítette el (GÁL I. 1942). Az általa hirdetett program (a szomszédos országokkal való együttműködés kiépítése, a Balkánnal kapcsolatos tudományos eredmények nemzetközi közvélemény elé tárása) az újabb vesztes háborút követő hazai és nemzetközi helyzetben nem volt megvalósítható (GÁL I. 1947).

A kommunista rezsim hatalmának kiépítése előtt még két szintézis látott napvilágot az 1940-es években. Az egyik a „Dunátajat” mutatja be *Radisics Elemér* szerkesztésében, ami tulajdonképpen nem más, mint a Kárpát-Balkán régió komplex földrajzi leírása (RADISICS E. 1946). A másik *Mendöl Tibor* munkája, aki bevezetőjében új, az eddigetől gyökeresen eltérő elemmel gazdagítja a Balkán-kutatás ideológiai hátterét. Szerinte az érdeklődés mindig túlzott volt a Nyugat felé, ami ránk nézve téves szemlélet, és következményeit látva is károsnak bizonyult. Egy olyan kis nép számára, mint amilyen a magyarság, sokkal célravezetőbb és

tanulságosabb a hozzá hasonló súlyú kis- és középmeretű országok és népek ismerete (MENDÖL T. 1948). *Mendöl Tibor* tehát egy megváltozott, a korabeli viszonyoknak sokkal inkább megfelelő és a valóságtól kevésbé elrugaszkodott nemzeti öndefiníciót és kutatási irányt fogalmazott meg.

1.5. Balkán-kutatás a szocializmus időszakában

A második világháborút követően gyökeresen új korszak kezdődött a magyar földrajztudomány és a Balkán kutatásának történetében egyaránt. A kommunista hatalomátvétel a térség többi államához hasonlóan az eddigtől alapjaiban eltérő társadalmi rendszer és ideológia megjelenését, majd egyeduralmát hozta hazánkban. Mindazt, amit ekkor összefüggésbe lehetett hozni a fasizmussal, a nácizmussal, az imperialista gondolkodással, likvidálni igyekeztek a magyar társadalomból. Ezzel együtt azonban válogatás nélkül minden, a szovjet mintájú berendezkedéssel nem összeegyeztethető dolog is megsemmisült.

Ennek megfelelően a magyar tudományos élet is transzformáción ment keresztül: az ideológiaiilag is támadható, átpolitizált geográfia periférikus helyzetbe került, miközben a Balkán országainak kutatása is egészen más alapokon szerveződött, szakítva a korábbi hagyományokkal. A kiegyezés óta felhalmozott földrajzi eredményeket semmibe vették, helyette szovjet mintára megalkották az ún. marxista földrajzot, ami a természeti földrajzból, mint természettudományi módszerekkel dolgozó diszciplínából, valamint a társadalomtudományi eszköztárat segítségül hívó gazdasági földrajzból állt (PÉCSI M. 1965). A társadalomföldrajzi kutatások lehetséges témái markánsan beszűkültek, miközben a vizsgálatok elméleti háttérét a marxizmus ideológiája határozta meg (TIMÁR J. 2003).

A társadalom zártabbá válása, a külfölddel való kapcsolattartás lehetőségeinek drasztikus lecsökkenése további érvágást jelentett a geográfiának. A szovjet érdekszféra többi szocialista országával kötelező jelleggel kiépítendő baráti kapcsolatoknak köszönhetően mégis születtek új eredmények. A Balkán nyugati fele sokáig kivételt képezett: a titói harmadikutas politika miatt az 1940-es évek végén Jugoszláviával minden kapcsolatot meg kellett szakítani, Sztálin halála után is csak óvatos nyitás történt az ország felé (ABELLA M. 1957; BERÉNYI I. 1966, 1972). Az 1970-es évektől jelentek meg először a szovjet érdekszférához tartozó valamennyi ország gazdasági helyzetét együttesen tárgyaló munkák, sőt, ekkor már a jugoszláv gazdaságot külön is elemezték (VÁRADY GY. 1971; BECK B. 1975). A bezárkózó Albánia azonban e korszakban szinte teljesen kiesett a hazai földrajzi érdeklődés köréből (BOROS F. 1955).

A Balkán országai közül így került előtérbe Románia és Bulgária, szorosabbá váltak a magyar-bolgár tudományos kapcsolatok (DUDÁS GY. 1955A; WALLNER E. 1956; LÁNG S. 1957; ENYEDI GY. 1958; ABELLA M. 1958; V. TAJTI E. 1959; DUDÁS GY. 1961; KOLTA J. 1961; MIKLÓS GY. 1961; HUNYA G. 1985). Magyar fordításban bolgár történészek és geográfusok által hazájukról írott összefoglaló munkákat vehetett kezébe a hazai olvasó (KOSZEV D. – HRISZTOV H. – ANGELOV D. 1971; DINEV L. – MISEV K. 1981; BALEVSZKI D. 1985). Megnőtt a Bulgáriáról készült hazai gazdaságföldrajzi témájú írások száma, majd az 1970-es évektől már az ország lakosságáról is információkat nyújtó kiadványok jelentek meg (DUDÁS GY. 1955B; BUR M. – FEKETE F. – NAGY GY. 1961; KENESSEY Z. 1964; NAGY K. 1969, 1979; KÁPOSZTÁS F. – KLINGER A. 1987).

A szovjet érdekszféra kohéziójának erősítését szolgáló, a keleti tömb országait gazdasági szempontok alapján összevető kiadványokban Bulgária, mint a szovjet blokk éltanulója, kiemelt helyet kapott (MÁRKUS F. 1977). Jellemzőek voltak az egyes országok tudósai közötti együttműködésből születő összehasonlító munkák, bolgár-magyar viszonylatban is (KOVACSEVA SZ. – NYITRAI F. 1969).

A szocializmus évei ugyan drasztikusan beszűkítették a geográfia művelőinek lehetőségeit, de a szovjet megszállás kényszere alatt bekövetkező társadalmi átalakulás közelebb hozta egymáshoz a Balkánt és Kelet-Közép-Európát. Ez gyökeresen új aspektust hozhatott volna a tudományos életbe, azonban a diktatórikus rendszerben igen szűk keretek között működő geográfia nem vállalkozott a térség társadalmi problémáinak feltárására.

1.6. Balkán-kutatás a posztoszocialista időszakban

A piacgazdaságba történő átmenet térségünkben jelentkező gazdasági hatásairól számos hazai földrajzi munka született (BURGERNÉ GIMES A. 2001; CSATÁRI B. – SZABÓ G. – TÓTH J. 1997; HORVÁTH GY. 1998; ILLÉS I. 2002; KÓSA A. – MARTINI R. 2001; NOVÁK T. 2000; PÁLNÉ KOVÁCS. I. 2007). A hazai földrajztudományban érzékelhetően jelen van az a tendencia, hogy a posztoszocialista országokat együttesen vizsgálja, ami következik egyrészt a megelőző évtizedek hagyományaiból, másrészt ezen országoknak a szocializmus örökségeként jelentkező hasonló társadalmi vonásaiból. Az átmenet éveinek nehézségei azonban felszínre hoztak és felerősítettek korábban elleplezett sajátos társadalmi problémákat is. Európa etnikailag legkevésbé területeként, az 1990-es években zajló fegyveres konfliktusaival a Balkán újra az érdeklődés homlokterébe került, ismét a Balkán-kutatás intézményesülésének lehetünk tanúi.

A Balkán, mint sajátos országsoport a poszt-szocialista magyar társadalomtudományi kutatásokban hangsúlyozott szerepet kap, több intézet is magáénak vallja a térség széleskörű megismerésének és megismertetésének feladatát. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központja fő kutatási programjai között nevezi meg a Balkánt, erre a célra működteti a Balkán- Tanulmányok Központot. A térséggel kapcsolatos vizsgálatok meghatározzák az Akadémia Etnikai- Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének, a Történettudományi Intézetének, a Világgazdasági Kutatóintézetének profilját, valamint a Regionális Kutatások Központjában is megjelenik. A Balkán kutatását a földrajztudomány is magáénak vallja, így a Földrajztudományi Kutatóintézetben is előkelő helyet kap. A felsőoktatási intézmények keretein belül a geográfusok közül kiemelten a Pécsi tudományegyetemen működő Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja foglalkozik déli szomszédjainkkal, azonban a térséghez kapcsolódó kutatásokat folytató geográfus oktatókat a debreceni, szegedi tudományegyetemen, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetemen is találunk.

A földrajztudomány két sajtóorgánuma, a Földrajzi Értesítő és a Földrajzi Közlemények rendszeresen jelentet meg balkáni témájú írásokat, miközben a pécsi geográfusok kifejezetten balkáni témájú munkák számára hozták létre a Balkán Füzeteket, valamint Mediterrán és Balkán Fórum néven internetes folyóiratot is működtetnek. Kizárólag földrajztudományi berkekhez kötődő monográfiát a Balkánról a pécsi műhelyen kívül a Földrajztudományi Kutatóintézet adott ki, angol és magyar nyelven egyaránt (HAJDÚ Z. - PAP N. - TÓTH J. 2001; KOCSIS K. 2005, 2007). *Kocsis Károly* nevéhez köthető az a monográfia, ami az 1990-es évek elején a jugoszláv háború földrajzi vonatkozásait mutatta be (KOCSIS K. 1993).

Az ezredforduló óta sorra megjelenő, térséggel kapcsolatos társadalomtudományi monográfiákban geográfus szerzők jó esetben is csupán közreműködőként vannak jelen, ami jelzi, hogy e kutatási témában egyelőre a magyar geográfia súlytalanak számít (GLATZ F. 2007A, 2007B; HAJDÚ Z. - ILLÉS I. - RAFFAY Z. 2007; HORVÁTH GY. – HAJDÚ Z. 2010). Ez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a hazai földrajztudomány a rendszerváltás után is statikus helyzetben maradt és csak lassan nyit a nemzetközi trendek és problémák felé (TIMÁR J. 2003).

Szükséges kiemelni továbbá, hogy a megjelenő földrajzi írások viszonylag nagy számának dacára a térség specifikus problémáinak feltárása a nemzetközi szakirodalommal ellentétben, néhány kivételtől eltekintve, kevésbé jelenik meg a hazai írásokban. Szokássá vált általánosságban a Balkánról beszélni, pedig az ide sorolt országok között markáns különbségek vannak, amit hajlamos a szakma elnagyoltan bemutatni. Jelen van egy sajátos

ágazati szemlélet is: a társadalmi problémák egy-egy konkrét balkáni területhez kötött komplex bemutatásának igénye helyett a társadalom, sőt, sok esetben inkább csupán a gazdaság egy-egy szegmensének alakulását elemzik.

Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar geográfiában a posztszocialista időszakban megjelenő Balkán-kép egy sajátos konstrukció, ami többet árul el a magyar földrajz helyzetéről, mint a térség valós problémáiról. Szükséges lenne a nemzetközi trendekhez való fokozottabb igazodás és a nyitás a világ többi része (ez esetben Európa délkeleti szeglete) felé ahhoz, hogy valóban képessé váljunk a térség problémáinak feltárására.

2. Elméleti háttér: a magyarországi etnikai földrajz

A hazai etnikai földrajzi kutatások megjelenése és térhódítása annak köszönhető, hogy a mai magyar társadalmat feszítő szociális, gazdasági jellegű problémák háttérében is körvonalazódik az a kérdéskör, amit az **etnicitás** gyűjtőfogalmával lehet megragadni (KEMÉNYFI R. 2002; KOC SIS K. 2002). A határon túli magyar kisebbség helyzetének, valamint a határainkon belül élő cigány etnikum marginalizálódásának problémája újra és újra felbukkan a politikai életben, azonban e kérdések megoldásában a társadalmi igény ellenére nincs konszenzus.

E kérdéskört tehát a magyar politikai elit csak félve boncolgatja, a tudományos szféra kutatásait azonban támogatja, aminek köszönhetően intézményi háttérrel is rendelkezik az etnikai jellegű társadalmi problémák kutatása. Mivel az etnicitás területi-földrajzi dimenziója tagadhatatlan, a földrajztudomány jelentős szerepet tölthet be a problémák feltárásában, a megoldások keresésében. Az 1990-es évektől egy új aldiszciplína, az etnikai földrajz kibontakozása figyelhető meg, ami azonban a hazai földrajztudomány perifériális helyzete miatt egyelőre szűk keretek között bontogatja szárnyait.

Etnikai földrajzi kutatások nem gyökértelenül vannak jelen a mai tudományos életben, hagyományai egészen a geográfia „hőskoráig” nyúlnak vissza. Kérdéskörének tudományos igényű megfogalmazása a nemzetállamok kialakulásával egyidős. Közvetlen előzményének a két világháború közötti időszak *Teleki Pál* neve által fémjelzett emberföldrajza (azon belül különösen a politikai földrajz) tekinthető, ami hatalmas méretű tudásanyagot halmozott fel térségünkről. E hagyományok folytatásaként indult a posztszocialista időszak etnikai földrajza, amelynek alapjait *Kocsis Károly* tette le az 1980-as években.

Követői nem csupán földrajzos berkekben munkálkodó kutatók, tehát az etnikai földrajzzal foglalkozók már személyükben jelezhetik, hogy az ilyen jellegű kutatások szükségképpen multidiszciplinárisak. A 20. század elején még nem volt éles határ a társadalmi kérdéseket

kutató egyes tudományágak között, ma viszont határozott elkülönülésük ellenére a problémák komplexitása az együttműködést sürgetné. A geográfia feladata az ezredfordulón elsősorban a vizsgált problémák területiségének feltárása, azonban nem szabad megfelekednünk e tudományág szintetizáló jellegéről sem. Az etnikai földrajz ezért szoros kapcsolatban áll a néprajzzal, a szociológiával, a történettudománnyal, valamint a politológiával, a demográfiával és a statisztikával.

Ha az aldiszciplína földrajztudományon belüli helyzetét keressük, akkor témája, módszerei és fogalomhasználata alapján a népszerűföldrajzzal, a politikai földrajzzal, a kulturális földrajzzal, a vallásföldrajzzal, a történeti földrajzzal, valamint a szociálgeográfiával mutat rokonságot.

Igaz, hogy helyi sajátosságok következtében nyert létjogosultságot az etnikai földrajz Magyarországon, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyedülálló jelenség a nemzetközi földrajztudományi berkekben. Köztes-Európa a hasonló jellegű, etnikai vonatkozású problémái miatt az ilyen témájú kutatások tárházaként jelenik meg a nemzetközi tudományos közvélemény előtt, amelyen belül a Kárpát-Balkán régió kitüntetett figyelmet kap. E problémakör, mivel sok esetben határokon átívelő problémákat takar, stratégiai jelentőséggel bír, ezáltal nem csupán e térség lakói, hanem annak tágabb környezete számára is kiemelt terület.

Az etnicitás tárgykörébe tartozó, de más történelmi-társadalmi alapokon nyugvó konfliktusok a Föld számos országában jelen vannak (akár belpolitikai, akár külpolitikai síkon) megoldásra váró problémaként, ezért az etnikai földrajz, mint aldiszciplína, átlépi e térség határait, szerepet játszik az egykori gyarmatosító országok és volt gyarmataik társadalomtudományi kutatásaiban is.

Magyarországon az etnikai földrajz az 1990-es évek óta önálló aldiszciplína. A rendszerváltás éveiben a magyar földrajztudomány, ahogyan a társadalom minden szegmense, változásokon ment keresztül. Az átalakulás mértékét, intenzitását, irányát tekintve megoszlanak a vélemények a geográfia művelői között, azonban kétségtelen tény, hogy terminológiájában, tartalmában és tagolódásában bizonyos fokú megújulás következett be az elmúlt húsz év során, valamint intézményi háttere is módosult (KOC SIS K. – PROBÁLD F. 1995; PROBÁLD F. 2006; TIMÁR J. 2006). Ez a folyamat az ezredforduló után gyorsult fel igazán, hiszen a társadalom zártságának oldódása szükségképpen nyitja a földrajztudományt is a társadalmi problémák új aspektusokból való vizsgálata, a rokon diszciplínák eredményei, a tudás központjaiból érkező új kutatási módszerek és irányzatok felé (MEUSBURGER, P. 2009).

A földrajztudománynak tehát újra kellett definiálnia helyét a többi tudomány között, szerepét a társadalmi-környezeti problémák kutatásában, valamint a tudomány tagolódását is új nézőpontokból kellett megközelítenie. A természet- és társadalomföldrajzban ez egyaránt jellemző folyamat volt, jelen dolgozat szempontjából azonban csak az utóbbi vizsgálata a szempont. A társadalomföldrajz újraértelmezésének egyik eredményeként készült el az 1990-es évek végére az a tankönyv, amit az egyetemek és főiskolák ma is használnak a földrajzi tudást igénylő kurzusokhoz (TÓTH J. 2002). A népességföldrajz részként az általános népesedési elméletek, valamint a népesség térbeli eloszlása mellett külön aldiszciplínaként jelenik meg a nemek földrajza, a kulturális földrajz, az egészségföldrajz, a vallásföldrajz, valamint az etnikai földrajz. A felsorolásban szereplő kutatási irányok bemutatása eltérő szempontok szerint történt. Vannak a világnépesség általános megoszlásával foglalkozók (általános népesség-, és vallásföldrajz); ezek a népességföldrajz azon kérdéskörei, amikkel a korábbi (rendszerváltás előtti) időszakban is foglalkozhattak a földrajztudomány képviselői. Jelen vannak viszont a rendszerváltás után létjogosultságot nyert új aldiszciplínák is annak köszönhetően, hogy néhány emblematikus személyiség viszonylag korán a kutatásai fő területévé e kérdéseket emelte. Így találkozhatunk e tankönyvben a feminista földrajzzal *Timár Judit* tollából, illetve a *Kocsis Károly* neve által fémjelzett etnikai földrajz önértelmezését is megismerhetjük.

Kocsis Károly, az etnikai földrajzi kutatások rendszerváltás utáni újrateemtője, a népességföldrajzból kiváló olyan diszciplínának tekinti az etnikai földrajzot, amely az etnikumok térbeli eloszlásának sajátosságait vizsgálja. Az általa elfogadott tudományági definíció a szovjet *Trjosnyikovtól* származik, aki az 1980-as évek végén megjelent földrajzi enciklopédiában különálló diszciplínaként jegyzi az etnikai földrajzot (KOCISIS K. 1996). Első olvasásra mehökkentő, hogy a posztszocialista időszakban szovjet szerzőre hivatkozva határozza meg önmagát egy rendszerváltás előtt elhallgatott témával foglalkozó tudományág, azonban az ellentmondás csupán látszólagos.

Európa kettős nemzetfelfogása miatt Nyugat-Európában (ez esetben a Lajtán túli területek értendők ez alatt) nem létezik az a kultúrnemzeti aspektus, ami kontinensünk keleti felén a többnemzetiségű államok örökségeként jelen van (BRUNNER, G. 1995; ROMSICS I. 1998; KOCISIS K. 2002). Etnikai földrajzi kutatások léteznek az angolszász világban is, azonban más kérdésfeltevésekkel, más terminológiával, amiben térségünk sajátos (határokat középpontba állító) problémái nehezen értelmezhetők. A multietnikus Szovjetunió ilyen jellegű kutatásai és témában alkotott szintézisei nagyobb segítséget adhattak az etnikai problémák vizsgálatának tudományos rendszerbe foglalásához itt, Köztes-Európában. A századforduló és a két

világháború közötti időszak gazdag hazai szakirodalma okán is ez a kultúrmemzeti nézőpont vált uralkodóvá a rendszerváltás utáni időszak magyar etnikai földrajzában.

Az új tudományág *Kocsis Károly* által összefoglalt fogalomhasználatában a legalapvetőbb kifejezések a nemzetállami léthez kapcsolódnak: *etnicitás, etnikum, nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség, etnikai kisebbség, anyanyelv, etnikai terület, etnikai határ* (KOC SIS K. 2002). Az aldiszciplína legfőbb információs bázisaként, kutatásainak alapjaként a *népszámlálások* adatsorait nevezi meg. Végül kiemeli az etnikai földrajz feladatait, amelyek szerteágazó kutatási irányokat tesznek lehetővé: *etnikumok demográfiai mérete, társadalmi struktúrája, térbeli magatartása és koncentrációja, térformálása, mobilitása, kulturális távolsága és belső zártsága*.

Az általa megfogalmazott alapelvek mentén induló kutatások közül most csupán azokat kívánom röviden bemutatni, melyek az új aldiszciplína elméleti háttérét, fogalomkészletét, módszertanát jelentős mértékben erősítették, illetve jelen munka kutatásaihoz az elméleti alapot adták.

Az etnikai térfolyamatok elemzésekor *Kocsis* visszatért a Kárpát-medencei térszemlélethez, hiszen az általa vizsgált folyamatokat módosítják ugyan a jelenlegi közigazgatási határok, azonban több évszázados időintervallumokat is lefedő kutatásiban igazolja, hogy a határok változásai ellenére a Kárpát-medence etnikumai sajátos kölcsönhatásban éltek és élnek egymással (KOC SIS K. 1990; KOC SIS K. – KOC SISNÉ HODOSI E. 1991; KOC SIS K. 1993A, 1997A).

A Kárpát-medencén túl, az etnikai konfliktusok tárházaként ismert Balkán is kutatásai célterületének számít (KOC SIS K. 1993B; KOC SIS K. 2001A). A fent említett két térségben zajló etnikai térfolyamatokat kölcsönhatásokban is elemzi a szerző, amikor a Kárpát-Balkán régióról beszél és az itt élő népek kapcsolatát mutatja be (KOC SIS K. 1991). Ezen felül általánosan is foglalkozik a volt szovjet érdekszféra etnikai problémáival, ahogyan azt tette a *David Turnock* szerkesztésével készült, Londonban kiadott tanulmánykötetben (KOC SIS K. 2001B).

Munkásságának igen jelentős részét adják az etnikai térképek, illetve a térképeken alapuló publikációk. Az 1990-es évek végén indította útjára a Kárpát-medence etnikai összetételét bemutató térképsorozatot, aminek záró darabja 2009-ben látott napvilágot (KOC SIS K. 1997B, 2000, 2001C, 2003, 2004, 2005A, 2005B, 2009). Ezzel mintegy felélesztette a két világháború közötti időszakban, valamint a második világháború idején *Teleki Pál* intézetében zajló, rendkívül termékeny etnikai térképezési munkálatokat.

Immáron más (illetve korábban a technológiai feltételek hiánya és a sajátos statisztikai adatfelvétel miatt háttérbe szorított) metodikai eszközökkel mutatja be a Kárpát-medence etnikai összetételét. A térképsorozat felváltja a Kárpát-medence egyetlen térképen való ábrázolását, ezáltal kiküszöböli azokat a méretarányból adódó ábrázolási problémákat, amelyekkel elődei próbáltak megbirkózni. Az egyes térképlapok mai határokhoz és egyben a magyar történelmi tájakhoz igazodnak. A kisebb területről készült térkép lehetővé teszi a települési szintű ábrázolást, a települések etnikai összetételének bemutatásához a korábban elterjedt felületi ábrázolás helyett a diagrammódszert használja a szerző. Ezáltal a térképek összetettebb képet adnak az egyes települések etnikai összetételéről, hiszen nem csupán az abszolút vagy relatív többségben lévő népcsoportot szemléltetik az adott területegységben.

A rendszerváltást követő időszakban a Kárpát-medence etnikai térszerkezetében bekövetkező változásokat elemzi a szerzőtársa, *Bottlik Zsolt* által készített térképek segítségével 2006-os munkájában (KOC SIS K. – BOTTLIK ZS. – TÁTRAI P. 2006). A térképi ábrázolás dinamikussá tételét sikerült elérnie azáltal, hogy nem csupán az egyes népszámlálások időpontjaiban jellemző állapotot rögzíti, hanem a két időszak között jelentkező változások mértékét is megjeleníti területi alapon.

Az 1990-es években megjelenő új kutatónemzedék *Kocsis Károly* nyomdokain haladva újabb és újabb aspektusokkal, kutatási eredményekkel gazdagította az erősödő aldiszciplínát. Sajátos helyet foglal el ebben a viszonyrendszerben *Keményfi Róbert*, a Debreceni Egyetem Néprajz Tanszékének oktatója, akinek munkássága egyben szoros kapcsolatot is jelent az etnikai földrajz egyik igen közeli rokontudományával. A 2004-ben megjelent, „Földrajzi szemlélet a néprajztudományban” című munkájának egyes fejezetei a *Kocsis Károly* által megfogalmazott alapelvek kiegészítéseként értelmezhetők (KEMÉNYFI R. 2004A).

Kocsis makroszintű, abszolút térkategóriákban gondolkodó szemléletmódja mellé mikroterekben és ún. társadalmi terekben végzett kutatások lehetőségeit tárja fel. Az általa meghonosítani kívánt fogalom- és eszközrendszer elméleti háttére német iskolák hatását tükrözi. Az etnikai földrajz hagyományainak, valamint az új kutatási módok közelítésének igénye miatt, és nem utolsósorban talán a *Kocsis Károly* által meghatározott fő csapásirány kiegészítése érdekében hívta életre ismét a *Kogutowitz Károly* által alapított Föld és Ember című folyóiratot 2009-ben.

Keményfi munkáiban előtérben vannak a fogalmi, elméleti kérdések. Kutatásai az általa használt fogalmak, módszerek tisztázásával indulnak, amihez kapcsolódóan széleskörű nemzetközi (különösen német) szakirodalmat és korábbi időszakok magyar eredményeit egyaránt összegyűjtötte és rendszerezte (KEMÉNYFI R. 1996, 2002A, 2003). Régi és új

fogalmak együttélése, a hagyományos hazai szemléletmódok kritikája, a magyar nemzetudathoz szervesen kapcsolódó nagy narratívák feltárása munkásságának igen jelentős részét alkotják (KEMÉNYFI R. 1999A, 1999B, 2000, 2002B, 2006A, 2006B).

Kutatási témái elsősorban mezo- és mikroterekre (egykori vármegyékre, településekre) irányulnak, különös tekintettel azokra a helyszínekre, ahol két, esetleg több etnikum együtt él. E téreket nevezi *kontaktzónáknak* (KEMÉNYFI R. 2004A). A határkutatás lényeges momentum vizsgálódásaiban, ennek kapcsán fogalmazza meg kritikáját az etnikai tér ábrázolásának lehetőségeiről (KEMÉNYFI R. 2001A, 2002B, 2005A, 2005B). Írásai jelentős része foglalkozik a kisebbségek vizsgálatának metodológiai problémáival és azok megoldási lehetőségeivel (KEMÉNYFI R. 1999C, 2001B, 2004B). *Keményfi* tudományos munkássága markáns elméleti irányvonalat szab az etnikai földrajzi kutatásokban, amelynek az újabb generáció körében is vannak követői (TÁTRAI P. 2010).

Mivel az etnikai földrajz *Kocsis Károly* értelmezésében elsősorban a népszámlálások során összegyűjtött statisztikai adatokból dolgozik, ezért kézenfekvő volt, hogy kutatási módszertana a térképezés és az empirikus módszerek mellett a kvantitatív eszköztárból is merítsen. A térképezés kapcsán felmerülő metodikai problémák megoldási lehetőségeinek feltárása folyamatosan megjelenik *Bottlik Zsolt* írásaiban, amelyek eleinte népesebb etnikai (főként német) kisebbségekkel rendelkező (egykori) magyarországi tájakat, mezotereket vettek górcső alá (BOTTLIK ZS. 2002, 2003A). A népszámlálási adatok térbeli megjelenítése mellett a kisebbségek számában bekövetkező változások dinamikáját is vizsgálta kvantitatív módszerek segítségével (BOTTLIK ZS. 2001A). Az itt lefektetett elvek mentén igyekezett a térképezés és a statisztikai adatelemzés eszközeit alkalmazni írásaiban (BOTTLIK ZS. 2001B, 2003B).

Későbbi munkái már túllépnek a mai Magyarország és a Kárpát-medence határain – a Balkán etnikai problémáit veszik górcső alá sajátos aspektusból. Nem csupán az adott országok etnikai térszerkezetét mutatják be, amelyek önmagukban is hiánypótlók a hazai Balkán-kutatásban, hanem felhívják a figyelmet az etnikai kérdések egyéb aktuális társadalmi problémákkal való összefonódására is – legyen az fejlettségi különbség, gazdasági aktivitás, vagy határokat módosító identitásváltozás (BOTTLIK ZS. 2008A, 2008B, 2008C, 2008D, 2009).

Farkas György a határon túli magyar kisebbség helyzetének térbeli konzekvenciáit vizsgálja írásaiban, különös tekintettel a szlovákiai lévai járás területén statisztikai adatokkal is kimutatható jelenségekre. A folyamatok dinamikáját mutatja be 1998-as írásában, ami a tömbösödés folyamatának és a szórványhelyzet kialakulásának intenzitását modellezi mutatószámok segítségével (FARKAS GY. 1998). A nyelvhatárok problematikáját a

súlypontelemzés és a szomszédsági mutató segítségével árnyalja 2005-ös publikációjában (FARKAS GY. 2005).

A nemzetközi trendek figyelembe vételével elmondható, hogy a térképek szerepe változik a földrajztudományi kutatásokban. Míg bizonyos irányzatoknál határozottan háttérbe szorul, addig az információs technológia fejlődése mégis előtérbe hozza a térbeliség megjelenítésének eme eszközét. Ennek megfelelően ez etnikai földrajz hazai művelői közül többen az erős ideológiai és politikai háttértartalom miatt az etnikai térképezés halálát és általában a térképek földrajztudományban betöltött szerepének hanyatlását prognosztizálják. A technikai és információs háttér utóbbi évtizedekben bekövetkezett fejlődése azonban olyan mértékben szélesítette ki az ábrázolási lehetőségeket, hogy a földrajzi jelenségek, folyamatok térképezése soha nem látott lendületet kapott. A térinformatika lehetőségeinek kiaknázása a hazai földrajztudományban és az etnikai földrajzban így továbbra is jelen van, egyre markánsabb irányvonalat képvisel az új aldiszciplínában.

3. Célkitűzés

Dolgozatom Bulgária etnikai jellegű társadalmi problémáit kívánja feltárni egy etnikai földrajzi vizsgálat keretein belül. A rendszerváltás után hazánkban megjelenő új földrajzi aldiszciplína, ahogyan arra már az előző fejezetben utaltam, az etnikai kisebbségek földrajzi szempontú kutatási feladatait az alábbiakban határozta meg (KOC SIS K. 2002):

- az etnikum demográfiai mérete,
- az etnikum társadalmi struktúrája,
- az etnikum térbeli magatartása, koncentrációja,
- az etnikum térformálása,
- az etnikum térbeli mobilitása,
- a kisebbség és többség kulturális és etnikai távolsága.

Kutatásomban e feladatok mentén néhány, az ezredfordulót megelőző évtizedben markánsan megjelenő folyamatot kívánok feltárni, melyek gyökerei a történelmi múlt különböző korszakaiban keresendők, felszínre pedig a piacgazdaságba történő átmenettel egy időben kerültek. A rendszerváltás éveiben – Köztes-Európában és Bulgáriában egyaránt – korábban nem tapasztalt intenzitással módosultak azok a tényezők, melyek egy adott terület etnikai térszerkezetét meghatározzák. A piacgazdaságba történő átmenet, az állami tulajdon fokozatos felszámolása, a gazdasági szerkezetváltás, valamint a többpártrendszerű demokrácia kiépítése alapvető átrendeződéseket okozott a korábban már polarizálódo társadalomban. A kommunizmus negyven éve után felbomlottak a második világháború óta

uralkodó ideológiai keretek, miközben a piacgazdaságba történő átmenettel átalakuló tulajdonviszonyok és termelési feltételek alapjaiban változtatták meg ezen államok polgárainak társadalomban betöltött szerepét, egzisztenciális helyzetét és egymáshoz való viszonyát.

Bulgária jelentős számú kisebbséggel rendelkező ország, összeurópai és balkáni léptékkel mérve egyaránt. Az ország számára kétségtelenül megoldatlan problémát jelent a kisebbségek léte, integrációjuk az ezredfordulóra sem történt meg, amit jelez a tény, hogy az új évezredben olyan politikai tömörülés jöhetett létre, amely nyíltan kisebbséggellenes nézeteket vall (KAVALSKI, E. 2007). Munkám első részében e **kisebbségek jelenlétének történelmi hátterét** kívánom feltárni.

A népszámlálások adatainak tükrében elmondható, hogy a rendszerváltást követően a **kisebbségek aránya** az osztársadalmon belül **megnövekedett**. Ez természetesen eltérő mértékben jelentkezhet az egyes kisebbségeknél, valamint a kisebbségek közösségein belül is megfigyelhetők **területi különbségek** a változásokban. Ennek vizsgálata adja írásom következő fejezetét.

A piacgazdaságba történő átmenet egyik igen fontos következménye a társadalom differenciálódása, a különbségek növekedése. Ez megmutatkozhat a kisebbségek elkülönülésében is. A **szegregáció** mértékéről azonban nem mondható el egyértelműen a növekedés. Különbség lehet az egyes etnikumok és a többségi társadalom egymáshoz való viszonyának változásában, a kisebbségek egymástól való elkülönülésében, valamint az egyes etnikumokon belül is aszerint, hogy az ország mely területén élnek. Ennek feltárása szintén e munka kutatási célja.

A bolgár társadalom **demográfiai problémái** nagy figyelmet keltettek hazai és nemzetközi szinten egyaránt. A rendszerváltást követően felgyorsult a **népességfogyás**, ennek intenzitásában azonban különbségek figyelhetők meg az egyes etnikumok esetében. A társadalom **előregedése** hasonló tendenciákat mutat. A területiségi vizsgálatok azonban kimutathatják, hogy az egyes etnikumok egyik kérdésben sem egyveretűek. A népességfogyás és előregedés tekintetében mutatkozó különbségek is disszertációm vizsgálati köréhez tartoznak.

A kisebbségek **marginalizálódása** a rendszerváltás utáni években a bolgár politikai elit és a tudomány képviselői által egyaránt elhallgatott problémakör, miközben a nemzetközi szakirodalom folyamatosan felhívja a figyelmet ennek megoldatlanságára. A népszámlálási adatok segítségével arra is kísérletet teszek, hogy felvázoljam a kisebbségek periferiális helyzetét a bolgár társadalmon belül.

4. Adatbázis, alkalmazott módszerek, metodikai problémák

Dolgozatom előző fejezeteiben egyrészt kifejtettem a Balkán megismerésének jellegzetes magyar aspektusait, röviden bemutattam érdekektől átitatott kulturális háttérét, folyamatosan változó sajátos közegét. Másrészt az etnikai földrajz hazai szerepének elemzésével vizsgálataimat a geográfian belül is elhelyeztem. A térséggel foglalkozó hazai szakirodalom, valamint a földrajzi aldiszciplína bemutatása után, e keretek közé helyezve fogalmaztam meg tudományos vizsgálatom célkitűzéseit. Kutatásaimban Bulgária etnikai jellegű társadalmi problémáinak feltárása a hazai etnikai földrajz képviselői által alkalmazott metódusokat alkalmazza.

Bulgária esetében az etnicitás problémakörének térségünkre (ami a lehatárolás változó szempontjai szerint ez esetben jelentheti Közép- és Délkelet-Európa poszt szocialista országait, a sajátos geopolitikai helyzetben lévő Köztes-Európát, vagy az etnikai mozaikként ismert Kárpát-Balkán régiót, melyeknek hazánk és Bulgária egyaránt a része) jellemző megjelenési formájáról van szó, amit a muzulmán vallási tényező az ezredforduló után még inkább kiemelt kérdéssé tesz. Ennek ellenére Bulgária társadalmának ilyen jellegű kutatása szinte egyáltalán nem jelent meg a hazai földrajztudományban, így a fent említett feladatok elvégzése indokoltnak tekinthető.

A **népszámlálások** kiemelt forrásoknak számítanak etnikai földrajzi kutatásoknál, melyek hozzáférhető eredményeiből etnikai jellegűek az állampolgárságra, a nyelvre, az etnikai, nemzeti, nemzetiségi hovatartozásra, valamint a vallásra vonatkozó adatok (KOC SIS K. 2002). A bolgár *Nemzeti Statisztikai Hivatal* (Nacionalen Sztatizticszeszki Insztitut, röviden NSI) kiadványai segítségével általam összeállított **adattáblákban** a fent említetteken kívül olyan információkat is megjelenítettem, melyek az egyes etnikumok demográfiai jellemzőire, társadalomban elfoglalt helyzetére is rávilágíthatnak.

Az információk összegyűjtését és rendszerezését követően **adatbázist** építettem, amit egy **térinformatikai rendszerbe** integráltam, amelynek segítségével lehetőség nyílt a rendelkezésre álló információk térbeli megjelenítésére is. Az adatbázisrendszer további bővítésével a jelen munkában bemutatott problémakör további, más területi szintekkel, ezáltal más folyamatokkal foglalkozó, különböző időintervallumokat vizsgáló, az általam kiemeltéktől eltérő társadalmi jellemzőket előtérbe helyező kutatása is lehetséges.

Vizsgálatom fókuszában a drasztikus változásokat eredményező rendszerváltást követő évtized áll, amihez az információs bázist az 1992-ben és 2001-ben tartott népszámlálások adják. Mivel az ezredfordulón jelentkező folyamatok feltárása és megértése nem lehetséges az

előzmények ismerete nélkül, a 20. század folyamán megfigyelhető trendek felvázolásához jelen munka a korábbi népszámlálások országos összesített adatait is segítségül hívja. Az általam vizsgált folyamatok ezredforduló utáni alakulásának tendenciái is megjelennek a munkámban, ezekhez az angol nyelvű bolgár szakirodalmon kívül a Statisztikai Hivatal éves jelentései nyújtottak segítséget.

Az 1878 óta létező modernkori bolgár államban először 1880-ban tartottak cenzust, a mai Bulgária teljes területét lefedő népszámlálási adatsor 1884 óta létezik. A második világháború előtt az egyesített Bulgáriában összesen 8 alkalommal végezték el az összeírást, közöttük a háborúk miatt folyamatosan változó időintervallumok figyelhetők meg. A 20. század második felében már 10 évenkénti rendszerességgel követik egymást a censusok 1985-ig (összesen 5 alkalommal).

Az ENSZ által meghatározott alapelvekhez igazodva Bulgáriában is megtörtént az 1990-es évek elején (1992-ben), majd közel 10 évvel később, 2001-ben az adatfelvétel. A következő népszámlálás idén, 2011-ben esedékes, azonban ennek részletes adatai csak néhány éves késéssel lesznek elérhetőek. Az új népszámlálási adatok lehetőséget adnak majd a jelen munkámban felvázolt trendek további alakulásának elemzésére, ami kijelöli a kutatás lehetséges időbeli bővítési irányait.

A 2001-es népszámlálást várva a bolgár társadalom számára a leglényegesebb kérdés a népességszám alakulása volt. A népességfogyás rémének számszerű megjelenése mellett azonban megfogalmazódott többek között az etnikai, vallási és anyanyelvi hovatartozást firtató kérdések létjogosultsága is, mintegy gesztusként, hogy a bolgár társadalom számára a békés együttélés nemzeti érdek (MARINOV, S. 2001).

Az etnicitással összefüggő társadalmi problémák területisége feltárára vár Bulgáriában is; ezzel megfogalmaztam kutatásom legfőbb ismervét, miszerint területi dimenzióval rendelkező társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára teszek kísérletet. Az általam alkalmazott módszerek elméleti hátterét *Keményfi Róbert* 2004-es monográfiájának segítségével tártam fel, amelyben részletesen foglalkozik az etnikai jellegű kutatások metodikájával (KEMÉNYFI R. 2004A). A területi kutatások elméletének, valamint a módszerek alkalmazási lehetőségeinek, konkrét tartalmuknak a megismerésében *Nemes Nagy József* 2009-es összegző munkája nyújtott segítséget (NEMES NAGY J. 2009).

E munkák ismeretében merültek fel olyan metodikai kérdések kutatásaim során, melyeket ebben a fejezetben szeretnék bemutatni. Mivel területiségi vizsgálatokról van szó, ezért a térfelosztás elvei alapján meg kell határoznom, hogy milyen szinten és milyen területeket vizsgálók. A társadalmi tér hármasságos vertikális tagolódását tekintve az általam választott

problémakör **makro- és mezoszintű** folyamataira fókuszálók (BARTH, F. 1996; KEMÉNYFI R. 2004; NEMES NAGY J. 2009). Ezt szükségesnek tartom kiemelni, hiszen döntően meghatározza a vizsgálati módszereket, valamint a kutatási eredményeket és azok interpretációját.

Ehhez a horizontális térfelosztási alapot a közigazgatási beosztás adja, amiben szintén különböző szintek különíthetők el. Jelen dolgozat területi vizsgálataival a Bulgáriaként lehatárolt térrészen zajló folyamatokat mutatja be, azonban ha szükséges, akkor nemzetközi kontextusban és történelmi léptékekben is. Bulgária ezredfordulón jelentkező, etnikai jelleget hordozó társadalmi problémáinak területi egyenlőtlenségeit a **helyi önkormányzati szinten** rendelkezésre álló adatok segítségével tárom fel. E területi szempontú vizsgálatokra lehetőséget a 2006-ig kiadott, *Népszámlálás 2001* (Prebrojavane 2001) címet viselő, 28 kötetes kiadványsorozat nyújtott, amely a bolgár közigazgatás **LAU 1-es szintjén** is tartalmaz adatokat.

Bulgária közigazgatási beosztását az 1987-ben bevezetett adminisztratív reform határozta meg a rendszerváltás idején, majd az 1990-es évek során folyamatosan módosult. Az Európai Unióhoz való csatlakozás szükségessé tette a területi beosztás uniós gyakorlattal való összehangolását, ami az 1999-es közigazgatási reformmal valósult meg (BOTTLIK ZS. 2004). A piacgazdaságba történő átmenet éveiben a korábbi kétszintű helyett a háromszintű közigazgatási beosztást vezették be. Az 1987-ben létrehozott 9 tervezési-statisztikai régiót (*rajon*) 1999-ben 6-ra csökkentették, ez az Európai Unióban használt regionális beosztás (NUTS) második szintjének felel meg. A NUTS 3-as szintet az *oblasz*tok képviselik Bulgáriában, amelyek méretükben a magyarországi megyékhez hasonlóak (funkciójukban viszont eltérnek).

A NUTS rendszer három regionális szintjét két lokális egészíti ki. A LAU 1-es szint, azaz az *obstinák*, a mi kistérségeink méretével megegyező, vagy annál nagyobb közigazgatási egységeket jelentenek, ezek Bulgáriában a helyi önkormányzatok szinterei (IVANOV S. ET AL. 2002). Egy obstinát több település is alkothat, sőt, népességszámukat tekintve is heterogén képet mutatnak, jogi értelemben a balkáni országokra jellemző, több évszázadon keresztül működő faluközösségek utódainak tekinthetők. Számuk a rendszerváltást követően folyamatosan változik, ami megnehezíti a népszámlálási adatok időbeli összehasonlítását. Míg 1992-ben 256 obstina létezett, 2001-ben számuk 263-ra növekedett. Ez bizonyos obstinák szétválását jelentette, tehát új határok csupán a korábbi területegységeken belül keletkeztek. Jelen munkában az 1992-es közigazgatási beosztást vettem alapul, mert így lehetséges a 2001-es adatoknál a megfelelő obstinák összevonása, ezáltal az adatsorok homogenizálása.

Mivel vizsgálataim alapját számszerű adatok jelentik, ezért élek a **statisztikai adatelemzés** és a **kvantitatív módszerek** lehetőségeivel. Ez egyben azt is jelenti, hogy el kívánok szakadni a problémakör leíró jellegű földrajzi interpretációjától annak ellenére, hogy (a korábban leírtak alapján) ez önmagában is hiánypótló a hazai geográfiában. Az országos szintű adatokat elsősorban idősorok vizsgálatához használok fel. (KULCSÁR T. 1984). A rendszerváltás után zajló folyamatokat két időpontban, az 1992-es és 2001-es népszámlálások során felmért és az azokból számított adatok segítségével elemeztem.

Mivel az obstinák méreteiben és lakosság számában egyaránt nagy eltérések vannak, ezért az egyes területegységek összehasonlításánál fajlagos (elsősorban népességhez viszonyított) adatokat használtam. A szemléletesebb összehasonlíthatóság érdekében ezeket az adatokat térképen is megjelenítettem. Ehhez a JORDAN, Peter (1995) által szerkesztett, Délkelet-Európa etnikai viszonyait bemutató munka adta a kartográfiai alapot, a közigazgatási beosztás alaptérképét ez alapján készítettem. További forrásként Bulgária 2005-ben kiadott közigazgatási atlaszát használtam. E kiadvány kis méretarányú térképlapjai az egyes megyék (oblaszok) közigazgatási térfelosztását mutatják, feltüntetve az egyes obstinákat (LAU 1), az adott területegység minden települését (ami a LAU 2-es szintnek felelne meg az uniós területi beosztásban, de a településhatárok nem jelennek meg a térképen, így nem településszintű az általam készített alaptérkép) és lakosainak számát.

A rendelkezésre álló adatok térbeliségét bemutató **ábrákon** a területegységek etnikai és demográfiai összetételének, valamint ezek változásának ábrázolását diagrammódszerrel valósítottam meg. Az egyes etnikumok térbeli elhelyezkedését, etnikai térszerkezetük és demográfiai helyzetük változásait a felületkartogram módszerével ábrázoltam (KLINGHAMMER I. – PAPP-VÁRY Á. 1983).

A hazai etnikai földrajzban, ahogyan arra már a kutatási előzményekben utaltam, egyes szerzők felhívják a figyelmet a kvantitatív módszerek alkalmazási lehetőségeire (FARKAS GY. 1998; BOTTLIK ZS. 2001A). E példák alapján használtam jelen munkámban ilyen eszközöket. A Bulgáriában élő etnikumok egymáshoz viszonyított elhelyezkedésének egyenlőtlenségét a területi egyenlőtlenségi mutatók közül a **Hoover-index** segítségével mértem (KULCSÁR T. 1984; BOTTLIK ZS. 2001B; NÉMETH N. 2005). Az etnikumok térbeli elhelyezkedésében a vizsgált időszak alatt bekövetkező változások felderítését a fizikai analógián alapuló **súlypontelemzés** módszerével végeztem el (NEMES NAGY J. 1984; BOTTLIK ZS. 2002). Bulgária etnikumainak egymáshoz viszonyított arányát az egyes obstinákban **háromszögdiagramon** ábrázoltam, majd ennek segítségével végeztem térségtipizálást (NEMES NAGY J. 1984, 2009; JENEY L. 2005).

Szükséges kiemelni, hogy az ilyen jellegű vizsgálatoknak megvannak a maguk korlátai, ebből adódóan a veszélyei is, ezért dolgozatom eredményeit elővigyázatossággal kell kezelni. Általános tendenciák kimutathatók, a Bulgáriában zajló társadalmi folyamatok a kvantitatív adatok felhasználásával történő elemzéssel makro- és mezoszinten interpretálhatókká válhatnak, viszont a lakosság mindennapjaiban megjelenő társadalmi problémák egy ilyen jellegű kutatás során rejtve maradnak. Fontosnak tartom kiemelni továbbá, hogy a kutatásaimban megjelenő folyamatok társadalmi hátterének ismeretéhez nélkülözhetetlen a **külföldi** (különösen a **bolgár**) **szakirodalom** használata.

A fent említett korlátok azonban nem kérdőjelezik meg e kutatások szükségességét. Egyrészt azért, mert így körvonalazódnak a társadalmi feszültségeket gerjesztő etnikai szembenállások a társadalmi és a földrajzi térben egyaránt, ezáltal a vizsgálat kiinduló pontjává válhat további, főként empirikus eszközökkel dolgozó kutatásoknak, melyek már konkrét problémákra és területekre fókuszálhatnak. Másrészt a hazai földrajztudományban ezek az általános megállapítások is hiánypótló jellegűek. A kérdéskör megismerése számunkra is fontos, hiszen a Bulgáriában jelentkező etnikai jellegű társadalmi feszültségek speciális megjelenési formái egy olyan kérdéskörnek, amellyel nem csupán déli szomszédaink, a Balkán országai küszködnek, de valójában egész Köztes-Európára jellemzőek és további társadalmi problémákat generálnak.

5. Az etnikai térfolyamatok alakulása Bulgária területén

5.1. Az etnikai térszerkezetet befolyásoló tényezők alakulása az évszázadok során

A mai Bulgária területén élő népcsoportok jelenléte történelmi események által meghatározott migrációs folyamatok eredménye. Az itt élő népek identitástudatának alakulásában, egymáshoz való térbeli és társadalmi viszonyában egyaránt fontos tényező az egyes etnikumok eredete, a térségben való megjelenés időpontja, az államszervező tevékenység, valamint a kollektív emlékezetükben megjelenő, közösségükre jelentős hatást gyakorló fordulópontok. A több évszázados alakító tényezők feltárása nem csupán az etnikai térszerkezetben a rendszerváltást követően jelentkező változások vizsgálatához nélkülözhetetlen: a társadalmat feszítő etnikai hátterű problémák gyökerei a történelmi múltban, az együttélés során bekövetkező kölcsönhatásokban keresendők.

5.1.1. A bolgár nép etnogenezise

A Balkán mai etnikai arculatát meghatározó szláv törzsek a Keletrómai Birodalom elnéptelenedő északkeleti, határ menti tájaira a 6. századtól települtek be a Kárpátoktól északra fekvő területekről (NIEDERHAUSER E. 2001). Az őslakosnak számító cigányizált illir

(a mai albánok, vlachok ősei) és a félsziget keleti felén (tehát a mai Bulgária területén is) élő **trák** népség a félsziget nagy részén beolvadt a náluk sokkal nagyobb számú jövevény csoportokba.

A területet csak részleges uralom alatt tartani tudó Bizánci Birodalom ellenében, mintegy védelmi célból jöttek létre az első **szláv** törzsszövetségek. Az államszerveződés folyamata az ún. **ősi bolgárok** (darevni bulgari, magyar terminológiával előbolgárok) megjelenése után vette kezdetét. A turáni eredetű népcsoport a 7. században tűnt fel a Duna alsó folyása mentén, amely Aszparuh kán vezetésével és az itt élő szláv törzsekkel egyesülve immáron megerősödvé hódított területeket a hatalmas szomszéd rovására.

A mai bolgár nép identitását az őslakos trákokhoz, a bevándorló szlávokhoz és a hódító ősi bolgárokhoz egyaránt köti, tehát névhasználatában is elhatárolódik attól, hogy a korábban sztyeppéken vándorló, török eredetű népcsoporttal azonosítsa magát (KOSZEV, D. – HRISZTOV, H. – ANGELOV, D. 1971; KOSTOV, R. I. 2010). Ennek oka a későbbi események tükrében válik értelmezhetővé.

A Frank és Bizánci Birodalom közötti ütközőzónában megerősödő új állam a hatalmas vákuumot kihasználva sikeres hódításokat hajtott végre a 9. században: uralma alá hajtotta a Kárpát-Balkán térség keleti **területeit** (HUPCHICK, D.P. – COX, H.E. 2001). A bolgár nép etnogenezisében e század további jelentős alakító tényezőket hozott. Állama erősítése érdekében I. Borisz cár a bizánci térítők hatására felvette és államvallássá emelte az **ortodox kereszténységet**, majd Ohrid központtal önálló bolgár érsekség jött létre (HUPCHIK, D. P. – COX, H. E. 2001). A bizánci befolyás ellensúlyozása érdekében az uralkodó preszlavi udvarába fogadta Cirill és Metód tanítványait, megvalósulhatott az egyházi tanítások görög helyett **szláv nyelven** történő terjesztése. A bolgár állam a **szláv írásbeliség** és kultúra központjává vált.

Az állami tér, a vallás, az írás és általa az egységesülő nyelv tehát, térségünk többi országaéhoz hasonlóan, a 10. századtól már formálódott. A határhelyzetből adódóan sajátos színező elemként jelentkezett a bogumil keresztény eretnek irányzat, ami a bolgár állam területén, a keleti és nyugati kereszténység határán jelent meg és terjedt rohamosan a balkáni népség körében. A szekta ellen mindkét keresztény felekezet kiméretlenül fellépett, azonban az elzárt hegyvidéki területeken (különösen Boszniában) több évszázadon keresztül fennmaradtak közösségeik. Jelentőségük abban állhat témám szempontjából, hogy a későbbi iszlámra való áttérésre való nagyobb hajlamot elősegíthette a tény, miszerint az ortodox vallás meggyökeresedését egy helyi vallási irányzat évszázadokon át eleve gyengítette.

Az állam területe sem maradt sokáig egységes. Az elkövetkező évszázadok folyamatos határmódosulásokkal jártak a Balkánon: az előrenyomuló majd gyengülő Bizánci Birodalom ellenében szerveződtek egymás rovására szerzett területeken a szláv államalakulatok. Tartós egységet viszont egyikük sem tudott elérni. A szerb és bolgár állam vetélkedésének színtere főként a mai Macedónia területére esett ebben az időszakban, ami a huszadik század folyamán majd ismét jelentőséget nyer. Addig viszont a 14. századtól kezdve egészen új kihívásokkal kellett szembenéznük az itt élőknek.

5.1.2. Az Oszmán Birodalom 500 éve

A szétagoltság a földrajzi közelségből adódóan lehetőséget adott egy Kis-Ázsiában felemelkedő új hatalomnak az európai hódításra. A kitűnően szervezett, területszerzésre berendezkedő oszmán állam néhány évtized leforgása alatt uralma alatt egyesítette a Balkánt. A 19. század végéig egy orientális, muzulmán vallási elvek szerint szerveződő birodalom keretein belül élt együtt a térség keresztény lakossága a hódítókkal, ami a mai napig meghatározza a Balkán etnikai arculatát.

A középkori bolgár állam a 14. század végén szűnt meg létezni, földrajzi helyzeténél fogva a szláv nyelvű, főként ortodox keresztény vallású bolgár nép volt leginkább kiszolgáltatva a az oszmán török hódítóknak. Míg a birodalom határára fekvő tartományok megőrizhettek valamennyit önállóságukból, a hegyvidéki közösségek kivonhatták magukat a központi ellenőrzés alól, addig az egykori Bolgár Birodalom területén a török jelenlét sokkal erősebb volt és a központosítás is jobban érvényesült. Ez főváros, Isztambul hatása, ami mellett Kis-Ázsia közelsége egyben nagyobb arányú migrációt is jelentett a tengerszorosok túloldaláról. Az anatóliai, művelésre egyre kevésbé alkalmas területekről szervezett és spontán betelepülés egyaránt történt, elsősorban a trákiak, valamint attól északabbi területekre (JELAVICH, B. 1996). A tengerszorosok felé nyitott, szántóföldi művelésre alkalmas Trák-alföld területei értékes zsákmányt jelentettek, azért hamarosan az oszmán birtokrendszer szerves részét alkották, hasonlóan a Balkán-hegységtől északra fekvő Bolgár-tábla sík vidékeihez. Az európai földekre történő, elsősorban török vándorlás a 14. és 17. század között folyamatos volt, csak a birodalom hanyatlásával hagyott alább. A spontán migrációt az oszmán kormányzat szervezett betelepítésekkel is erősítette, aminek eredményeként jelentős számú, főként török anyanyelvű agrárnépesség talált új hazára a Trák-alföldön és a Bolgár-tábla keleti vidékein (KÜÇÜKCAN, T. 1999).

Az oszmán közigazgatásban és hadseregben csak muzulmánok tevékenykedhettek, így a nagy kereskedelmi és hadiutak mentén, a városokban, valamint a tímárbirtokok hasznélvezői

között is nagy számban jelentek meg az Oszmán Birodalom ázsiai területeiről bevándorolt muszlim hívők. Konstantinápoly 1453-as elfoglalása után az egykori bolgár területek jelentősége tovább növekedett. A Fekete-tenger kikötői, a forgalmas kereskedelmi és hadi utak városai közigazgatási központokká nőttek ki magukat, melyeket a betelepülő hódítók saját képükre formáltak: az orientális kultúra és a muzulmán vallás e településeken gyökerezett meg leginkább.

A városok növekvő népessége főként muzulmán vallású, azonban nem feltétlenül török anyanyelvű bevándorlókkal gyarapodott: a különböző népcsoportok nagyarányú keveredéséből jött létre e települések jellegzetes keleti hangulatú forgataga. Ez a sokszínűség az ezredfordulóra ugyan eltűnt és a más népekből származók beolvadtak a török közösségekbe, azonban emléküket őrzi, hogy Bulgária északkeleti részén még az 1992-es census alkalmával is a török kisebbség 7%-a síitának vallotta magát, miközben egyébként a török közösség nagy része Bulgáriában is szunnita (MERDJANOVA, I. 2006).

Az érvényesülés lehetősége viszont a helyi lakosságot is az új hit felvételére ösztönözte. A vallási konverzió a városokban és azok vonzáskörzetében volt jelentős. Muzulmán vallású lakosság azonban vidéken is egyre nagyobb számban volt jelen; gyarapodásuk több tényező együttes következménye. Az egykori keresztény birtokosok körében korábbi pozícióik elérése érdekében történt meg az önkéntes áttérés, a szegényebb néprétegek a keresztényeket sújtó adónemek (különösen a gyermekadó) alóli mentesség érdekében váltak meg eredeti hitüktől (HEGYI K. - ZIMÁNYI V. 1986). Az érdekvényesítés e lehetősége mellett azonban említésre méltó a hittérítők munkája is. A hívek békés toborzásán túl feltehetően erőszakos térítések is előfordulhattak (KOC SIS K. 2007).

A vallási konverzió eredménye a mai lakosság körében az ismertebb bosnyák és albán példán kívül különösen a Rodope-hegység falvaiban (Bulgáriában és Görögországban) élő pomákok, valamint a mai Macedónia területén élő torbesek máig elkülönülő csoportjait eredményezték (BOTTLIK ZS. 2009).

A birodalom ázsiai területeiről érkezők nem feltétlenül voltak muzulmánok. A főként kereskedelmi tevékenységet folytató örmény közösségek a jelentősebb városokban telepedtek le (a mai Bulgária városai közül főként a kikötőkben, Várnában és Burgaszban, valamint Szófiában, Plovdivban). Az oszmán hódítás okozta migrációs folyamatok eredményeként kerültek nagyobb számban cigányok a Balkán-félszigetre és nomád életmódjuknak megfelelően vándoroltak részben tovább Európa más területei felé (NIEDERHAUSER E. 2001).

Az Oszmán Birodalom befogadóként is megjelenik a migrációs folyamatokban. A mai Bulgária területére a muzulmán vallású tatárok betelepülése főként a Krími Kánság 18. század

eleji orosz megszállása után következett be (ROBINSON F. 1996). Feladatuk az északkeleti határok védelme volt a birodalom európai részein. Az oszmán állam és ezáltal a bolgár területek nagyvárosai adtak otthont a Spanyolországból és Portugáliából elűzött szefárd zsidóságnak (DE LANGE, N. 1996). Az etnikai kavalkádót kiegészítik a hegyi pástorkodással foglalkozó aromunok (ortodox hitű népcsoport, melynek nyelve a románhoz közel álló dialektus), valamint a görögkeleti vallású, török anyanyelvű gagauzok.

Az oszmán állam keresztény közösséghez való viszonyát makroszinten a vallási tolerancia jellemezte, nem törekedtek a kereszténység felszámolására a meghódított területen. Ez elsősorban gazdasági érdekek miatt volt így, hiszen a rájáktól (nem muzulmán alattvalóktól) szedett adók az állam fontos bevételi forrásának számítottak (MATUZ J. 1990). A birodalmon belül megjelenő vallási közösségek (milletek) széleskörű jogokat kaptak alattvalóik igazgatásához. Az adószedés és a helyi igazságszolgáltatás megmaradt a helyi lakosság kezében, majd a birodalom hanyatlásával egyre több funkciót vehettek át a központi irányítástól (MINKOVA, M. ET AL. 2006.). A közösségformáló keretek tehát változatlanul fennmaradhettek az oszmán uralom idején is, megőrizve ezzel a balkáni népek különállását és identitását. Az ortodox milletek vezetésében megmutatkozó fokozatos görög túlsúly azonban a 18. századtól a szláv egyházak, általuk a különböző etnikumok öntudatra ébredését eredményezte (JELAVICH, B. 1996.).

Általánosságban elmondható, hogy az Oszmán Birodalom ötszáz éve alatt szinte érintetlenül konzerválódtak a korábban formálódó identitáshordozó tényezők, táptalaját adva a modern nemzetállamok létrejöttének. Az oszmán érában jelentkező új tényezők azonban éppen ezért idegen testként lesznek majd jelen ezekben az országokban, nem épülnek be a modern nemzetudatba.

5.1.3. Az újkori bolgár állam létrejötte

A balkáni nemzeti mozgalmakat az Oszmán Birodalom általános válságjelenségei gerjesztették. A függetlenség megszerzésének azonban nélkülözhetetlen előfeltétele volt az európai nagyhatalmak Balkán felé irányuló aktív külpolitikája, amivel megkísérelték ellenőrzésük alá vonni a spontán nemzetiségi megmozdulásokat.

A nemzeti ébredés az Oszmán Birodalomban elfoglalt földrajzi helyzetükből adódóan viszonylag későn jelentkezett a bolgárok körében. Az oszmán közigazgatás és a hadsereg a főváros közelségéből adódóan jobban tudta ellenőrizni e térséget, miközben a konstantinápolyi görög pátriárka közvetlenül szervezte az itt élő keresztény alattvalók életét. A gazdasági és politikai reformok sorozatos kudarca azonban elkerülhetlenné tette a

változásokat. A bolgár nyelv használata az anyanyelven megjelenő nyomtatott művekkel és a bolgár nyelvű iskolák megnyitásával mind szélesebb körben terjedt. A hatalmukkal visszaélő görög püspökök a nemzeti egyház igényét ébresztették a lakosságban. Orosz támogatással 1870-ben került sor az önálló bolgár exarchátus létrehozására. A joghatósága alá tartozó terület a majdani Bulgária területi alapját képezte (NIEDERHAUSER E. 2001).

A független bolgár állam végül orosz katonai beavatkozással jött létre. Az 1877–78-as háború katasztrofális vereséggel és megalázó békeszerződéssel ért véget oszmán részről. Európai birtokainak jelentős részéről le kellett mondania; az így létrejött Nagy-Bulgáriához a mai területein kívül Macedónia és Nyugat-Trákia (égei-tengeri kijárat) is hozzá tartozott. Az orosz befolyás túlzott mértékű megnövekedésétől tartó nagyhatalmak azonban a berlini kongresszuson még ugyanabban az évben módosításra kényszerítették a szerződő feleket. A kompromisszum értelmében Makedónia és Trákia ismét visszakerült az oszmán félhez, míg a maradék Bulgáriát két részre osztották. Plovdiv központtal Kelet-Rumélia török fennhatóság alatt maradt, míg a Szófia központú Bulgária önálló fejedelemségként, de a szultán adófizetőjeként alakult meg (JELAVICH, C. 1958).

A berlini béke már keletkezésének pillanatában ideiglenes rendezésnek számított. Ahogyan az előre sejthető volt, a két tartomány néhány év múlva (1885-ben) egyesült, és politikai célul tűzte ki Nagy-Bulgária újraélesztését. Ez az igény manifesztálódott az első, majd a második balkáni háborúban. Az 1908-tól hivatalosan is a független balkáni államok sorába lépő ország 1912-ben szövetségre lépett társaival a törökök kiszorítása érdekében. A sikeres háború után azonban Makedónia birtoklásáért indított újabb fegyveres konfliktusban alul maradt szomszédjai ellenében. Az első világháború után vesztes állam területe tovább csökkent. A második világháború alatt német segítséggel megvalósította az áhított gyarapodást, azonban a háború után csak a Romániával szembeni határmódosítás maradt érvényben.

Ezzel létrejött a mai államterület, valamint megszilárdult a modernkori bolgár népre jellemző identitástudat, ami a török hódítással való szembefordulással, valamint a területi igények kielégítetlenségével gyarapodott. Ez utóbbit a kommunizmus időszakában, mint irredenta törekvést elfojtották, miközben az oszmán idők emlékeinek felszámolását, valamint ennek mementójaként az országban maradt kisebbségek „láthatatlanná” tételét sajátos intézkedésekkel segítették elő. A látszatzmeggoldások a rendszerváltás után is éreztetik hatásukat, hiszen a bolgár társadalom a mai napig nem tud szembenézni a problémával, amit kisebbségei integrációja jelent, miközben marginalizálódásuk és egyre határozottabb elkülönülésük fokozza az átmenet éveinek társadalmi feszültségeit.

5.2. Demográfiai és etnikai jellegű változások a modernkori Bulgáriában a rendszerváltás előtt

5.2.1. Új nemzetállam Európa térképén, jelentős számú kisebbséggel

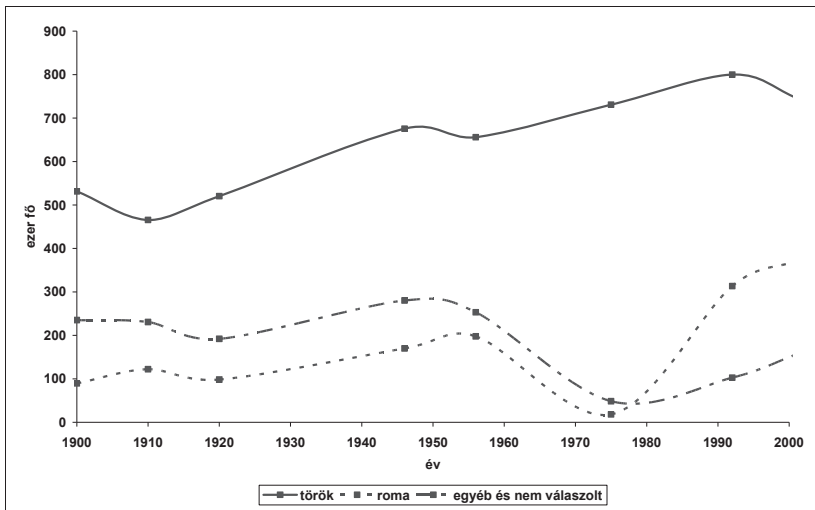
Az orosz-török háború nyomán létrejött Bulgária függetlenedését az oszmán uralom alól két országrészének egyesítésével, 1885-ben érte el végleg. A rendszerváltásig eltelt több mint száz évben a kisebbségek megítélése folyamatosan változott, ezáltal létszámuk és az egyes etnikumok egymáshoz viszonyított helyzete, társadalomban betöltött szerepe is módosult. A posztoszocialista időszakban jelentkező folyamatok közvetlen, 20. századi előzményeinek feltáráshoz a szakirodalom mellett a népszámlálások adatai is segítségül hívhatók.

A fiatal balkáni nemzetállamokban igen érzékeny kérdés volt a kisebbségek jelenléte, létszámuk alakulása. Az új országok politikájának egyik fontos alakító tényezője volt e probléma, ezért az éppen aktuális kormányzati felfogás mindig nyomot hagyott a népszámlálások kérdéseiben és az azokra adható válaszokban. Nem beszélve arról, hogy a múlt század eseményei a censzusok időpontját is hektikussá tették. A Bolgár Statisztikai Hivatalnál elérhető korai népszámlálási adatok csak a rendszerváltás utáni censzusokhoz kiegészítésként, idősorok formájában, az egész országra összesítve állnak rendelkezésre. Segítségükkel felvázolhatók azok az általános tendenciák, amelyekhez a jelen dolgozatban vizsgált időszak folyamatai is szervesen kapcsolódnak.

A bolgár állam megalakulásának pillanatában, az előző fejezetben bemutatott tényezőknek köszönhetően, az oszmán uralom örökségeként igen nagyszámú kisebbséggel rendelkezhetett, viszont az állami keretek módosulásával ez a létszám drasztikusan lecsökkent. Pontos számadatok nem állnak rendelkezésre arról, hogy milyen mértékű népességmozgások zajlottak le az első években, évtizedekben. A Balkán-félsziget, köszönhetően az Oszmán Birodalom folyamatos visszaszorulásának, már évtizedek óta mozgásban volt, tehát már Bulgária létrejötté előtt is folyamatos volt bizonyos népcsoportok kivándorlása (például a görögöké Görögországba), sőt, a két országrész egyesítése között eltelt években a bolgár területek között is volt átrendeződés (DASZKALOV, R. 2005). Mire a népszámlálási adatsorokban megjelentek az etnikai hovatartozásra utaló információk (anyanyelv, vallás), addigra már az államalkotó nemzet mellett lényegesen kisebb arányban jelentek meg Bulgária további etnikumai (*I. ábra*).

A 20. század folyamán a kisebbségek össznépességéből való részesedése Bulgáriában 10% és 20% közötti. Számárányukat tekintve a török, valamint a cigány kisebbség a legjelentősebb, együtt a lakosság 10–15%-át adják. A Rodope-hegység területén nagy

számban élő bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok a népszámlálások adataiban nem jelennek meg, pedig a becslések alapján az ország harmadik legjelentősebb kisebbségéről van szó. A jelenlegi hivatalos bolgár álláspont anyanyelvük miatt nem tekinti különálló népcsoportnak a több évszázada létező, vallása és életmódja miatt a keresztény bolgároktól elkülönülő népet, akik a Rodope völgyeiben meg tudták őrizni hagyományos közösségi kereteiket, azonban a modernkori bolgár államban a többségi társadalom részéről erőteljes asszimilációs nyomásnak vannak kitéve (BRUNNBAUER, U. 2002).

1. ábra: A kisebbségek számának alakulása Bulgáriában a 20. század folyamán. Forrás: NSI, Bulgária

A török idők örökségeként a század első felében nagy számban éltek a nagyvárosokban örmények és zsidók, valamint az ország északkeleti részén tatárok, azonban létszámuk a század végére néhány ezer főre csökkent, főként a világháborúk és a politikai változások nyomán bekövetkező migráció hatására. Az egyéb kategóriába tartozó kisebbségek között a század elején a görögök még viszonylag jelentősebb számban képviselték magukat, azonban a két ország közötti feszült viszony és a lakosságcsere-egyezmények következtében megcsappant számuk.

A 19. század végén és a 20. század második felében betelepülő oroszok mellett kisebb létszámban vannak jelen az országban a szomszédos államok népei (albánok, románok, szerbek); a keleti újlatin nyelvet beszélő aromunok (cincár és vlah elnevezésük is használatos); a Dobrudzsában élő, török nyelvű és ortodox hitű gagauzok, valamint a görög

nyelvű, görögkeleti vallású karakacsánok (BOTLIK ZS. 2004). Macedón kisebbségének létét az ún. macedón kérdésben képviselt álláspontja miatt tagadja Bulgária.

Bulgária rendszerváltás utáni etnikai térszerkezetének elemzésekor a kisebbségeket három csoportra bontva vettem részletesebb vizsgálat alá. A két legjelentősebb, népszámlálási adatokból is kimutatható csoport, a török és a cigány etnikum mellett az egyéb kisebbségek sorában a pomák és macedón kisebbségre fektetem a hangsúlyt. Ennek megfelelően előjáróban e kisebbségek helyzetében a 20. század során bekövetkező változásokat kívánom bemutatni.

5.2.2. Az eltúrt török népesség

Az ötszáz éves oszmán uralom után a bolgár népnek szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a török adminisztráció megszűnése után is jelentős számú kisebbség maradt állama területén, mely nem egy másik balkáni népcsoport, hanem az egykori hódítók jelenlétét jelenti saját határain belül. A század elején még minden muzulmán lakost töröknek tekintettek, azonban egyre meghatározóbbá vált az a tendencia, hogy a török népességtől válasszák el a többi muszlim népcsoportot.

Az ország legnagyobb számú kisebbségének részesedése az összlakosságon belül a század eleji 14%-ról (531 240 fő) az első világháború után, Törökország létrejöttével csökkent 10%-ra (520 339 fő). A 20. század további részében arányuk 9% körüli. Az Oszmán Birodalom összeomlása után is helyben maradtok, két nagyobb, markánsan elkülönülő etnikai tömbben élnek: az ország déli részén, főként *Kardzsali* városának környékén, valamint az északkeleti területeken, *Sumen* közelében. Népességszámuk növekedésében a kisebbségi lét viszontagságainak hatására Törökország felé irányuló, több esetben százezres tömegeket mozgató kivándorlási hullámok okoztak negatív kilengéseket.

Becslések szerint az 1878-ban megalakuló bolgár állam lakosságának megközelítőleg a negyede tartozhatott a török etnikumhoz (DIMITROV, V. 2000). A hatalmi pozícióból alárendelt szerepbe kényszerülők jelentős része a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben választotta az elvándorlást. Az oszmán hivatali rendszer megszűnésével a közigazgatásban tevékenykedők a hadsereggel együtt távoztak a szűkülő török állam keretei közé (KÖKSAL, Y. 2010). Ennek eredményeként a nagyvárosok muzulmán, főként török lakossága a századfordulóra szinte teljesen eltűnt (EMINOV, A. 1999).

Az egykori török birtokosoktól a bolgár parasztság kisajátította a földeket, vagy bolgár tulajdonos került a helyükre. A paraszti sorban élő törökök egy része a növekvő adóterhek vállalása helyett megpróbált megélhetést keresni az oszmán állam oltalma alatt álló

területeken. E folyamatok hatására állandó volt a kiáramlásuk az országból, a szakirodalom szerint már az 1887-es népszámlálás adatai alapján is csupán 15%-kal részesedtek az összlakosságból (LÜTEM, Ö.E. 1999). Számuk valójában magasabb lehetett, de az országban maradtak közül sokan nem merték vállalni etnikai hovatartozásukat.

A századfordulótól kezdve mérséklődött az országból való kiáramlás és a Bulgáriában maradó törökök egyértelműen kifejezték lojalitásukat lakóhelyük kormányzata felé (WARHOLA J.W.–BOTEVA O. 2003). A bolgár vezetés számára nagy kihívást jelentett az önálló állami lét kereteinek létrehozása és működtetése, ezért sem kerülhetett előtérbe a jelentős számú kisebbség, mint problémakör. A nemzetközi események és az új balkáni államok helykeresése miatt Bulgária és a formálódó Törökország szövetségesként vett részt az első világháborúban, így a nemzetközi helyzet sem élezte ki a török etnikum jelenlétének kérdését. Az 1920-as években kimondottan harmonikus volt a két állam viszonya, az államközi szerződések a bulgáriai törökök számára jelentős kisebbségi jogokat biztosítottak (LÜTEM, Ö.E. 1999).

Az 1930-as években erősödő bolgár nacionalizmus hatására születtek az első olyan intézkedések, melyek az asszimilációs politika irányába mutattak (MAHON, M. 1999). Korlátozták a török nyelv használatát és anyanyelvi oktatását, miközben minden, évszázadokon keresztül használt helységnevet törökről bolgárra változtattak meg.

A török kisebbség és általánosságban az etnikumok megítélése a második világháborút követően, a kommunista rezsim hatalmának kiépítésével tovább változott. A proletár internacionalizmus jegyében minden nemzeti jellegű mozgalmat igyekezett visszaszorítani a kommunista vezetés, miközben általános támadást indított az egyházak ellen (WARHOLA, J.W.– BOTEVA O. 2003). A mezőgazdaságban zajló erőltetett kollektivizálás a „nacionalista megnyilvánulások és vallási fanatizmus melegágyának” tekintett muzulmán lakosságot sújtotta leginkább (RAGARU, N. 2001; LOZANOVA, G. et al. 2005). A létalapjuktól való megfosztásuk után sokan a kivándorlás mellett döntöttek, miközben a bolgár állam államközi szerződésben meghatározott áttelepítéssel igyekezett megszabadulni török lakosságától (MAHON M. 1999).

A kitelepülők létszáma 1949 és 1951 között 150 ezerre tehető (TAAFFE, R. N. 1990). Miután Törökország 1951-ben lezárta határait a kényszerrel kitelepülők előtt, a beolvasztás várt Bulgária kisebbségeire (DIMITROV, V. 2000). Az 1968-ban született bolgár-török egyezmény értelmében az új hazát választók közeli rokonai lehetőséget kaptak, hogy kövessék családtagjaikat törökhonba (LÜTEM, Ö. E. 1999). A tíz évig érvényben lévő határozat ideje alatt 120 ezer ember hagyta el Bulgáriát (TAAFFE R. N. 1990).

Az egyházak ellen indított általános támadás különösen érzékenyen érintette a muzulmán lakosságot, azonban hatása közel sem volt olyan sikeresnek mondható, mint a többségi társadalom körében. Az 1968-as felmérés eredménye azt mutatta, hogy a bolgároknak csupán 32,76%-a vallotta magát vallásosnak, miközben a törökök esetében ez az arány a megfélemlítések ellenére is 67% volt (PUNDEFF, M. 1990). Az egyházak működésének ellehetlenítésével azonban az oktatási lehetőségeket is leszűkítették a törökség számára, majd az 1970-es években már nyelvhasználatukban is korlátozták őket. Ennek eredménye mutatkozik meg az 1975-ös népszámlálás során a török anyanyelvűek meglepően alacsony létszámában (a török etnikum száma 730 728 fő, szemben a török anyanyelvűek 399 722 főjével). Az igazán drasztikus intézkedések az 1980-as években következtek be, amit jelez, hogy az 1985-ös népszámlálás során sem etnikai, sem vallási adatok nem kerültek felvételre (БОЖКОВ, V. D. 2004).

A fent említett évtizedben megtiltották a török nyelv használatát nyilvános helyeken, iskoláikat bezárták, könyveiket, sajtójukat betiltották (DIMITROV, V. 2000). Az erőszakos asszimiláció tetőpontjaként 1984-ben a török kifejezést is száműzték a hivatalos szóhasználatból, bolgár név felvételére kényszerítették (akár erőszakkal is) a török lakosságot (EMINOV, A. 1989). Az új személyazonosság esetleges megtagadása egzisztenciális helyzetüket is ellehetlenítette volna Bulgáriában.

A török etnikum Bulgárián belüli létének teljes tagadása, anyanyelvük használatának tiltása és személyazonosságuk megváltoztatása olyan mértékű elnyomást jelentett, hogy az 1989-ben Törökország felé megnyíló határokon közel 350 ezer török hagyta el az országot (MAHON, M. 1999). A kivándorlás következtében a bolgár gazdaságot alapjaiban megrendítő munkaerőhiány lépett fel, miközben az emigránsok elhelyezése megoldhatatlan terhet rótt a török államra (BATES, D. G. 1994). A kisebbséggel szembeni erőszakos asszimilációs politikát a kommunista rezsim bukásával azonnal elvetették, aminek hatására a török államban boldogulni nem tudók (a kivándorlók harmada, 120 ezer ember) visszatértek eredeti hazájukba (ZHELYAZKOVA, A. 2001A).

A fentiekben felvázolt okok miatt bekövetkező migrációs hullámok ellenére a török kisebbség a század folyamán tartotta 9%-os részesedését az össznépességből, ami a muzulmán lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodás és az államalkotó nemzetre jellemző alacsonyabb reprodukivitás együttes következménye.

5.2.3. A töröknék bélyegzett, majd áttérített cigányság

A cigány kisebbség létszámára sajátos identitásuk okán a népszámlálások segítségével csak következtetni lehet. Azonosságtudatuk és ezáltal a statisztikákban való megjelenésük a többségi nemzet kisebbségekhez való viszonya, valamint nyelvhasználatuk szerint módosulhat. Identitásuk alapját sajátos életmódjuk adja, ezért a térségünkben hagyományosan közösségteremtőnek tartott tényezők (közös nyelv, közös vallás, közös történelmi tudat) alapján létszámuk nem tetten érhető: az 1965-ös népszámláláskor magát romának valló 148 874 fő (az összlakosság közel 2%-a) 42,5%-a ortodox vallású, bolgár anyanyelvű, 34,2%-a ortodox hitű és valamely cigány dialektust tekintti anyanyelvének, míg a fennmaradó 22,8% török anyanyelvű muzulmán (CURTIS G.E., 1992). A kommunizmus idején jelentős részükvároslakó lett, emellett főként az ország kevert etnikumú területein élnek.

Egy részük török nyelven beszél, ezért ők is szerepet játszanak abban, hogy a török anyanyelvűek száma a 20. század folyamán a fent említett egy kivételtől eltekintve mindig magasabb, mint a magukat töröknék vallóké. Társadalomban való megítélésük, valamint nyelvük és vallásuk miatt a népszámlálásokkor jelentős hányaduk a többségi nemzethez tartozónak is vallhatja magát (ZHELYAZKOVA, A. 2001B).

Ennek eredményeként hektikusan alakuló népességszámuk nem meglepő, azonban az 1975-ös census kirívóan alacsony létszámot mutat (18 323 fő cigány nemzetiségű, a korábbi százezres és csupán 1 193 fő cigány anyanyelvű a korábbi tízezres nagyságrendhez képest). Oka a bolgár vezetés cigánysággal szembeni erőszakos asszimilációs politikájában keresendő, melynek hatására többségük bolgár nemzetiségűnek vallotta magát (CAN T. – TODOROV, M. S. 2004). A hivatalos álláspont értelmében 1965-től nem tekintették különálló nemzetiségnek őket, ezért az 1975-ös census alkalmával nem létezett ilyen etnikai kategória (EMINOV, A. 1999)(*l. ábra*).

A rendszerváltást követően változó politikai légkörben, valamint a megítélésükben jelentkező nemzetközi és hazai tendenciák hatására öntudatra ébredésük figyelhető meg, ami létszámuk ugrásszerű növekedésével járt. Az összlakosságból való részesedésük az 1965-ös 2%-ról 1992-ben 3,7%-ra (313 396 fő), majd 2001-ben 4,7%-ra (370 908 fő) növekedett. Emelkedő népességszámuk a körükben megfigyelhető magasabb természetes szaporodási értékekre is visszavezethető. A cigányság „tényleges” létszáma a különböző becslések alapján 500 ezer és 1 millió fő közötti (VASSILEV R. 2003).

5.2.4. Sajátos határmezsgyén: a pomák népesség

A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban annak ellenére, hogy a törökök és romák után Bulgária harmadik legnagyobb lélekszámú kisebbségét képezik. Az oszmán uralom idején, a 14. és 17. század között muzulmán hitre tért bolgár anyanyelvű lakosság településterülete ma főként a Rodope-hegység, amit a 20. század első felében bekövetkező többszöri határmódosítások után Bulgária és Görögország között osztottak meg (BRUNNBAUER, U. 2001). A mezőgazdasági tevékenységet folytató, földműves és pásztortevékenységet ötvöző népesség textilipari alapanyaggal látta el az oszmán belső piacot, azonban a 20. század elején periféria helyzetbe került a térség, hagyományos termelési keretei felbomlottak a határrendezések következtében (NEUBURGER, M. 2000).

Össznépességen belüli részesedéseikre csupán az anyanyelvi és vallási megoszlás különbségeiből lehet következtetni (1. táblázat). Bulgária muzulmán vallású lakossága négy etnikum között oszlik meg. A török és cigány kisebbség mellett a tatárok, valamint a pomákok az iszlám hit hívei. A tatárok és a muzulmán vallású cigányok becsült létszámának levonása után kapott értékek alapján a pomákok részesedése Bulgária össznépességéből 2 % feletti a 20. század folyamán. A hivatalos bolgár álláspont szerint azonban anyanyelvük alapján bolgár nemzetiségűnek számítanak, utójára az 1934-es népszámláláskor jelentek meg külön nemzetiségi kategóriaként azzal összefüggésben, hogy a törökök számának statisztikában való csökkentése érdekében a muzulmán vallásúak számára több kategóriát is megadjanak (EMINOV, A. 1999). A bolgár nacionalizmus erősödésével e kategória megszűnt; ezzel jelentős számú muzulmán népességet integráltak a bolgár etnikumba a statisztikákban.

Év	Összlakosság (fő)	Nem török anyanyelvű muzulmánok (fő)	Arány (%)
1900	3 744 283	103 644	2,7
1910	4 337 513	97 397	2,2
1920	4 846 971	147 830	3
1934	6 077 939	203 030	3,3
1946	7 029 349	237 277	3,3
1992	8 487 317	296 656	3,5
2001	7 928 901	204462	2,6

1. táblázat: A nem török nemzetiségű, muzulmán vallású népesség számának alakulása Bulgáriában a 20. században. Forrás: NSI, Bulgária

Az asszimilációs nyomás irányukban már a század első felében is erőteljes volt. Szmoljan városa volt a központja a két világháború között indított Rodina-mozgalomnak, amelynek célja az volt, hogy a Rodope-hegységben élő bolgár anyanyelvű lakosságban a kultúra és az

oktatás eszközeivel minél inkább erősítsék a nemzeti jelleget (MANCHEVA, M. 2001). A kommunizmus évei alatt vallásuk és életmódjuk miatt az erőszakos asszimilációs politika első számú célpontjaivá váltak (ZHELYAZKOVA, A. 2001A). A muzulmán lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodási ráta azonban biztosítja 2% körüli számarányukat az össznépességben belül.

5.2.5. További kisebbségek az oszmán idők örökségeként

A hagyományosan kereskedelmi tevékenységet folytató zsidó és örmény etnikum az Oszmán Birodalom gazdasági berendezkedésének örökségeként van jelen Bulgáriában. Az oszmán államban betöltött szerepe alapján vélhetően a görög népesség jelenléte is kimutatható lenne, azonban őket az egyéb népesség kategóriába sorolták a népszámlálások során. A görögök létszáma különösen a 20. század első felében csökkent az anyaországba történő migráció eredményeként. A század második felében számuk 8 ezer fő körüli (TROEBST, S. 1990).

A zsidóság létszáma folyamatosan növekedett a 20. század első felében, azonban a második világháborút követően számuk közel a tizedére (44 209-ről 6 027 főre) esett vissza. A változó politikai berendezkedés és gazdasági helyzet hatására többségük a megalakuló Izrael államba történő kivándorlást választotta (TAAFFE, R. N. 1990). Nagyvárosi közösségeik az asszimiláció és a természetes fogyás hatására csökkentek a század második felében.

Az Oszmán Birodalomban kereskedelmi tevékenységet folytató, ezért a nagyvárosokban élő örmény lakosság lélekszáma a természetes szaporodásban bekövetkezett pozitív változások, valamint migráció következtében egyaránt növekedett a Szovjetunió tagköztársaságaként megalakuló Örményország 1936-os létrejöttéig (14 581-ről 25 963 főre). Az első világháború után, az erőszakos török nacionalizmus elől jelentős számban menekültek örmények Bulgáriába. E migráció hatására számuk 1920 és 1926 között 15 ezer fővel növekedett (11 509-ről 27 322 főre). A közösségekben a század második felétől tapasztalható lassú csökkenés természetes fogyásuk és a többségi nemzetbe való beolvadásuk eredménye.

Az ország északkeleti részén oszmán örökségként jelenlévő tatár lakosságot nem mindig különítik el a törököktől, ezért nem jelennek meg az 1900-as és 1946-os census alkalmával. Többségük az első világháború után létrejövő Törökországot választotta hazájának, ami megmutatkozik az 1910-es és 1920-as népszámlálás közötti drasztikus csökkenésükben (18 228 főről 4 905 főre). Az asszimiláció – mely nem csupán a többségi nemzetbe, hanem a török kisebbségbe való beolvadást is jelenti esetükben –, valamint a természetes fogyás miatt létszámuk folyamatosan csökkent a 20. század folyamán.

5.2.6. A modern kori Bulgária történetéhez köthető kisebbségek

A Balkán-félsziget szívében élő macedón nép településterülete a középkor óta vetélkedés színtere. Bulgária az egykori Bolgár Birodalom területi integritására hivatkozva magának követelte e területet az oszmán állam felbomlásakor, míg lakosságát bolgárnak tekintette. A szomszédos Görögország és Szerbia azonban hasonló indokokkal lépett fel a stratégiai fontosságú térségért, így a macedónok sorsa a balkáni háborúkban (1912–13 és 1913) dőlt el. Településterületüket három részre osztották: Égei-Macedónia a görögöknek, Vardar-Macedónia (a mai macedón állam területe) a szerbeknek, a legkisebb rész, Pirini-Macedónia a bolgároknak jutott (BOTTLIK Zs. 2007A).

A hivatalos bolgár álláspont az önálló macedón állam létjogosultságát folyamatosan megkérdőjelezte a 20. század első felében, tehát nemcsak a területén élő macedónokat, hanem az egykori jugoszláv tagköztársaságban élőkét is bolgároknak tekintette. A második világháborút követően, a létrejött bolgár-jugoszláv megállapodás értelmében a vetélkedő ellenfelek végül elismerték az önálló macedón nép létét (ZSEBŐK Cs. 2002). A megegyezés annak volt köszönhető, hogy felvetődött Bulgária csatlakozása a jugoszláv államhoz, ezáltal Macedónia és Bulgária ismét egy államhoz tartozott volna. Amikor azonban a titói Jugoszlávia kegyvesztett lett a keleti blokkban, más lett a macedónok megítélése Bulgárián belül. A Pirini-Macedónia területén élő etnikum sorsa megpecsételődött: csupán az 1946-os népszámlálás alkalmával jelentek meg külön kategóriaként – a későbbiekben bolgárnak számították őket, kisebbségként való elismerésük a mai napig nem történt meg (EMINOV, A. 1999). A kommunizmus éveit jellemző erőszakos asszimilációs politika következtében 250 ezer főt meghaladó létszámuk rohamosan csökkent (DASKALOVSKI, Z. 2002). A Sztrumafolyó völgyében és az ország délnyugati határszélén élő kisebbség száma 9 ezer fő körüli volt a 20. század második felében (TROEBST, S. 1990).

Végezetül jelentősebb számú, huzamosabb ideje az országban élő kisebbségként kell megemlíteni az orosz lakosságot. A bolgár állam megalakulása óta nagyobb számban jelen voltak az országban. Az adminisztráció létrehozásában segédkezők 19. századi betelepülését követően a kommunizmus oroszországi hatalomra jutása növelte jelenlétüket (KOC SIS K. 2007). A második világháború után a szovjet érdekszféra részeként földrajzi helyzetéből adódóan, valamint a Jugoszláviával való szakítás után stratégiai jelentősége miatt Bulgária a Balkán felé irányuló orosz migráció célterületévé vált. Az oroszok száma a 20. század második felében 10 ezer fő körüli volt (TROEBST, S. 1990). A rendszerváltás után jelentős részük visszatért Oroszországba, míg a helyben maradtak létszámát az asszimiláció és a természetes fogyás csökkenti.

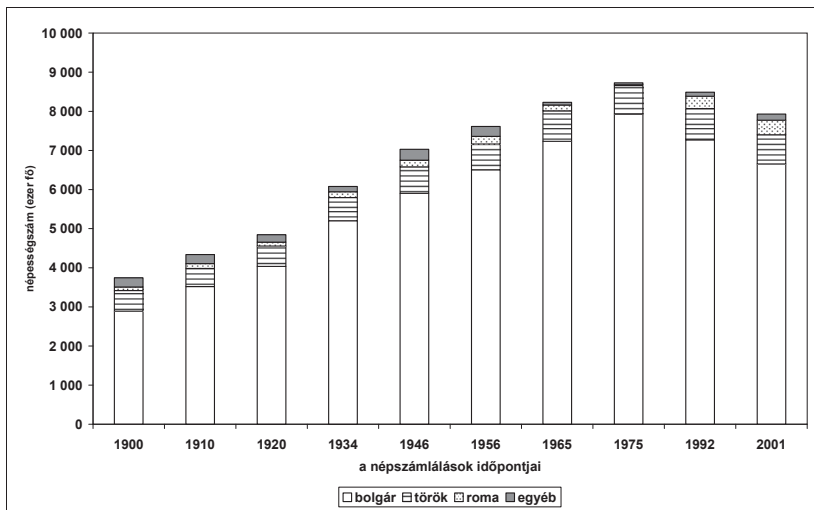
5.2.7. A modern kori Bulgária társadalmának demográfiai jellemzői

Az 500 éves oszmán uralom után számos társadalmi problémával kellett szembenéznie a fiatal nemzetállamnak. Elmaradott oszmán gazdasági területként a népesség zöme mezőgazdaságból élt. Az elnyomás alól szabaduló lakosság a török birtokos réteg elüldözésével, akár erőszakos úton is földet kívánt szerezni magának. E társadalmi nyomás elől a kormányzat is meghátrált, melynek eredményeként elaprózott földeken történő kisparaszti agrártermelésre rendezkedett be az ország. Ehhez társult, hogy az egykori hódítók a társadalom kirekesztett tagjaivá váltak, és állandó célpontot jelentettek a többségi társadalomnak, amely a megalakuló Törökország szomszédságában veszélyforrásnak tartotta fiatal nemzetállama kisebbségét.

A feszültségeket rejtő társadalmi helyzet ellenére megindulhatott a gazdasági fejlődés, ami elől a függetlenedéssel elhárultak az akadályok. Az oszmán időkben ható, egzisztenciális helyzetet elbizonytalanító tényezők megszűnésével, valamint a higiéniai és szociális vívmányok terjedésével – szomszédaival együtt – Bulgária is belépett a demográfiai átmenet új szakaszába, megindult a népesség dinamikus gyarapodása (DONKOV, K. 1991) (2. ábra). A népességnövekedés azonban elmélyítette a fentebb felvázolt társadalmi problémákat, ugyanis a kis hatékonyságú agrárszféra egyre kevésbé tudta ellátni a lakosságot, az életszínvonal folyamatosan romlott (JANOS, A. C. 2003).

E kényszerpályáról a két világháború között sem tudott letérni Bulgária. A lakosság nagy része továbbra is kisparaszti agrártermelést folytatott, míg az ipar fejlődése csak igen csekély mértékben következett be, így a felesleges mezőgazdasági munkaerőt nem lehetett a városokban munkásként alkalmazni. Az 1920-as és 1930-as években folyamatos volt az ország kisebbségeinek kivándorlása. A török közösségek ott maradtak meg nagy számban, ahol kompakt etnikai tömböt alkottak. Főként mezőgazdasági munkából éltek, és a parasztság legszegényebb rétegeit gyarapították.

A népességszám növekedése a két világháború között európai viszonylatban a balkáni országokban volt a legmagasabb, köszönhetően a civilizációs vívmányok terjedésének, valamint a fent említett agráréletforma konzerválódásának, ami miatt a születések száma továbbra is viszonylag magas maradt. A népességszám növekedése azonban kiélezte a kevert etnikai térszerkezet sajátosságaiból következő társadalmi feszültségeket. Az elszegényedésből következő elégedetlenség sokszor öltött etnikai vagy vallási köntöst.

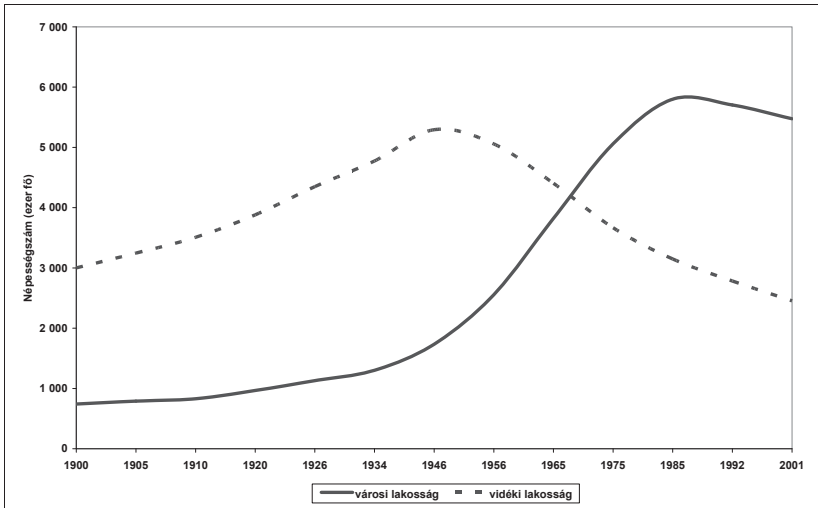
2. ábra: A népességszám és az etnikumok arányának változása Bulgáriában a 20. század folyamán. Forrás: NSI, Bulgaria

A fertilitás szerény mérséklődése viszont már megfigyelhető a 20. század első évtizedében, sőt az 1930-as évekre már megközelítette a nyugat-európai értéket (TEKSE K. 1969). Ennek háttérben a népesség természetes reakciója figyelhető meg, melynek eredményeként a nők 30 éves koruk felett már ritkán, vagy egyáltalán nem vállaltak gyermekeket. A korai házasság tehát továbbra is megmaradt a hagyományos társadalomszerkezetnek megfelelően, azonban a gyermekek száma szerény mértékben ugyan, de csökkenő tendenciát mutatott (KAMARÁS F. 1997).

Bulgáriában a halálozások száma gyorsan csökkent a két világháború között, míg a várható élettartam 13–15 évvel növekedett (DONKOV, K. 1991). Az 1920-as évektől azonban az előbb felvázolt tendenciáknak megfelelően a természetes szaporodásban is megfigyelhető az intenzitás csökkenése – a legnagyobb arányú mérséklődés éppen a két világháború közötti időszakban történt. A városi és vidéki lakosság születésszámában már ekkor különbségek mutatkoztak. Az urbánus népesség körében alacsonyabb a születésszám, mely a családtervezés módosulásának, az eltérő életkörülményeknek és a kulturális differenciáknak egyaránt betudható (DONKOV, K. 1991).

A társadalom szerkezetét a sztálini mintájú szocializmus változtatta meg gyökeresen a második világháború után. A kommunista rezsim már az 1940-es évek végén meghirdette a gazdaság átalakításának tervét, melynek célja az alacsony szinten teljesítő agrárgazdaság

leépítése és a nehézipar minél gyorsabb felfejlesztése volt. A nagyvárosokban beinduló nehézipari beruházások vonzották a vidéki munkaerőt; az erőltetett kollektivizálással ellehetetlenített parasztok tömegei áramlottak vidékről a városokba (3. ábra).

3. ábra: A városi és vidéki lakosság számának változása Bulgáriában a 20. század folyamán. Forrás: NSI, Bulgária

A mezőgazdaság államosítását a törökök által lakott területeken hajtották végre a legnagyobb mértékben, ami ugrásszerűen megnövelte a szomszédos török állam felé irányuló migrációban résztvevők számát. Törökország azonban nem tudott ennyi menekültet befogadni, aminek következtében időről időre lezárták a két ország közötti határokat a kivándorlók elől, és csekély létszámban maximálták a befogadottak létszámát (CRAMPTON, R.J. 1987).

Bulgária más kisebbségeinek létszámában is csökkenés következett be ebben az időben. A megalakuló Izrael állam területére vándorolt a zsidó kisebbség nagy része, míg a korábban kereskedelemmel foglalkozó örmények is folyamatosan hagyták el az országot. A makedónok helyzetét „megoldotta” a Jugoszlávia és Bulgária közötti egyezmény, melynek értelmében a bolgár állam elismerte az önálló makedón nép létét, viszont a területéhez csatolt Pirini-Makedóniában nem léteznek tartja makedón kisebbségét (BOTTLIK ZS. 2007). A muzulmán vallású, bolgár anyanyelvű pomákokat anyanyelvük alapján bolgárnak tekintették, így nem számoltak velük kisebbségként.

A népesség számának alakulása a 20. század második felében is feszültségekhez vezetett Bulgária legnagyobb számú etnikumaival szemben. Ugyanis a gazdasági szerkezetváltással

együtt a társadalom is változáson ment keresztül, ami hamarosan megmutatkozott a népesség számának csökkenésében. Az 1980-as évekre Bulgária népességszámának alakulása egyértelműen fogyó tendenciát mutatott. Ennek okai – a többi, szovjet érdekszférához tartozó országhoz hasonlóan – a gyorsan bekövetkező változásokra vezetőek vissza.

Mivel a városokba történő migrációban elsősorban a fiatalabb, mobilisabb csoportok vettek részt, ezért a rurális terekben az öregedő korstruktúra vált jellemzővé, ami a fertilitás mérséklődését vonta maga után azokban a térségekben, ahol korábban ennek ellenkezője volt megfigyelhető (GESHEV, G. 1990; RANGELOVA R. 2003). Ebben az időszakban a falusi és a városi népesség természetes szaporodásának összehasonlításakor az előző időszakokkal ellentétes tendenciák látszanak: a rurális terek születésszáma ekkor már elmaradt a városokétól (DONKOV, K. 1991).

Mindeközben a városokba áramló fiatalabb népréteg életkörülményei gyökeresen megváltoztak, ami a természetes szaporodás mérséklődéséhez vezetett. A fertilitás csökkenésének legfőbb oka a női munkaerő tömeges alkalmazása volt (DINEV L. – MISEV K. 1981). A szakképzettség jelentőségének növekedése és az oktatásban töltött idő kitolódása is e tendenciát erősítette. A nők tömeges munkába állása és a karrierépítés lehetősége ellentétben állt a sokgyermekes családdal. A kétkeresős családmodell elterjedésével az utód gondozását nem lehetett megnyugtatóan rendezni, hiszen a vidéken maradt nagyszülők sem tudták segíteni városokba költöző gyermekeiket (TAAFFE, R. N. 1990). További visszafogó tényezőt jelentettek a gyermekek nevelésével és a városi életformával járó megnövekedett költségek.

A születések számának ilyen mértékű csökkenése mellett a halálozások számának csökkenése is mérséklődött, így 1965 után, amikor a születések száma országos szinten extrém alacsony értéket vett fel, a halálozások számának csökkenéséből adódó népességtöbblet már nem tudta kompenzálni a születéseknél jelentkező hiányt. Ez a tendencia az 1960-as évek végétől tovább erősödött, mikor a halálozások számában már növekedés következett be.

Egyre markánsabbá vált a korszerkezetben bekövetkező változás, mely folyamat a népesebb korcsoportok idősebbé válásának, valamint ezek kisebb méretű fiatalabb korosztályokkal való helyettesítésének együttes következménye. A születések számának hosszú távú csökkenését az előreledés tovább erősíti.

A statisztikai adatokból azonban kitűnik, hogy a muzulmán vallású lakosság körében nem volt olyan erőteljes a visszaesés, mint keresztény társaiknál. Ha egy hitközösség kisebbségként marginális helyzetben van a többségi társadalomhoz képest, akkor sokszor

figyelhető meg jelentős különbség természetes szaporodás tekintetében (lásd Koszovó példája; BOTTLIK ZS. 2008B; CHAIME, J. 1981). Bulgária muzulmán kisebbsége jórészt érintetlen maradt a nagy belső migrációs folyamatoktól, ami a rurális és városi térségek között zajlott a kommunizmus idején.

A hagyományosan mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó török, pomák, tatár népesség, valamint a cigány lakosság törökökkel egy tömbben élő elemei megmaradtak eredeti foglalkozásuknál, ezért körükben nem figyelhető meg a fiatal korosztály városokba áramlása. Tehát a fertilis korcsoportok helyben maradtak, így nem hatott rájuk a városi életmód fentiekben felvázolt hatásmechanizmusa. Mérséklődött ugyan a muzulmán lakosság körében is a születések száma, azonban közel sem olyan mértékben, mint a többségi társadalomban.

Ennek lett szomorú eredménye a kommunista rezsim kétes megoldási kísérlete az 1980-as években, eredményeként 1989 nyarán mintegy 350 ezer török hagyta el Bulgáriát és emigrált a szomszédos Törökországba. A kommunista rezsim bukása után azonnal visszavonták ezen intézkedések érvényességét, ezért a Törökországban boldogulni nem tudók (a kivándorlók harmada) visszatértek otthonukba (EMINOV, A. 1999; LOZANOVA, G. et al. 2005; MAHON, M. 1999; ZHELYAZKOVA, A. 2001A).

A kommunista kormányzat más, kevésbé drasztikus módszerekkel is igyekezett elébe menni a népességfogyás fenyegető rémének: számos szociálpolitikai intézkedése szolgálta ezt a célt, azonban ezekkel csak kisebb ingadozásokat tudott elérni a permanens fogyást produkáló társadalomban (TAAFFE, R. N. 1990).

A fent említett változások a népesség nemek és kor szerinti összetételében is megmutatkoznak. A 20. század első felében a gyermek és fiatal korcsoportok képviseltették magukat a legnagyobb számban. A 30 évnél fiatalabb korosztályok aránya a századfordulón az össznépességen belül 65 % (2 428 086 fő) volt. Részesedésük a század közepén 55 %-ra (3 883 244 fő) csökkent, majd 1985-re már csak a lakosság 42 %-át (3 751 275 fő) adták. Az 50 év feletti aránya ezzel ellentétes tendenciát mutat: 1900-ban a népesség 15 %-a (574 479 fő), 1946-ban 18 %-a (1 229 955 fő) tartozott ebbe a korcsoportba. 1985-re részesedésük 31 %-ra (2 777 494 fő) növekedett. Az előregedés mértékének mutatószáma, az öregségi index értéke a 20. század során 0,2-ről 0,8-ra emelkedett.

A korcsoportok arányának változásával átalakult a nemek szerinti összetétel is. A század elején megfigyelhető férfitöbblet az 1946-os népszámláláskor is tetten érhető, ami köszönhető annak, hogy a második világháború Bulgáriában kevés embervesztéssel járt. Az

átlagéletkor növekedésével azonban a nemek aránya fokozatosan eltolódott a nők irányába (TAAFFE, R. N. 1990).

6. Az etnikai térszerkezet átalakulása a rendszerváltás után

6.1. A rendszerváltás Bulgáriában

Az 1989-es esztendőben, a keleti blokk felbomlásának történelmi pillanatában hasonló politikai és gazdasági berendezkedésű európai országokban érett meg a helyzet a változásokra és változtatásokra. A rendszerváltás azonban végül az egyes államokban mégis sajátos forgatókönyvek szerint zajlott le annak ellenére, hogy a folyamat sémája lényegében mindenütt ugyanaz volt. E sajátosságok jelentkezése több tényező következménye, amiben jelentős szerepet játszott a kommunista hatalomátvétel előtti berendezkedés jellege, a korábbi hagyományok erőssége és beágyazottsága, az egyes országok gazdasági potenciálja és a szovjet blokkon belüli helyzete, valamint a kommunista rezsim működésének mikéntje.

Bulgária esetében a fent említett tényezők alapján egy igen nehéz, súlyos kihívásokkal teli időszak kezdetét jelentette Todor Zsivkov személyi kultusz jegyeit erőteljesen hordozó diktatúrájának bukása 1989-ben. Az ország elmaradott agrártársadalma még a 20. század közepén is csekély mértékben kapcsolódott be a kapitalista világgazdaságba, a bolgár lakosság nem rendelkezett kispolgári, vállalkozói hagyományokkal. Nem jelentkezett szervezett formában és nagyobb méretekben társadalmi igény a fennálló rendszer megszüntetésére, a kommunista berendezkedéssel szemben nem szerveződött ellenzék, csupán a megváltozott nemzetközi körülmények gazdasági kényszeréből fakadó hatalom-megőrzési stratégia okán a Bolgár Kommunista Párton belül végbement átrendeződés hívta életre a változtatásokat (MARCHEVA, I. 2010). Ennek megfelelően az első szabad választásokat fölényesen nyerte a korábban belső ellenzékként előtérbe kerülő, kommunista pártban működő politikusok által vezetett, névváltoztatáson átesett Bolgár Szocialista Párt.

Ennek ellenére mégis rendkívül feszült társadalmi helyzetben indultak meg a változtatások, hiszen 1989 nyarán mintegy 350 ezer bulgáriai lakos döntött úgy, hogy feladva otthonát a szomszédos Törökországba költözik. A bolgár rendszerváltás sikerességének egyik kulcskérdéseként emlegették külföldi elemzők az ország kisebbségi problémáinak kezelését, amivel a közvéleménynek és a politikusoknak egyaránt szembe kellett néznie.

6.2. A rendszerváltás utáni első népszámlálás eredményei

A formálódó régi/új hatalmi elit számára tehát azonnal megoldandó problémaként jelentkezett a kisebbségek kérdése, hiszen az első intézkedések között került napirendre az

1980-as években végrehajtott ún. „újjászületési mozgalom” során névváltásra kötelezett muzulmán állampolgárok eredeti nevének visszaállítása. Ennek gyakorlati kivitelezésében közel sem volt konszenzus a képviselőházban, csak hosszas viták után sikerült elfogadni a kisebbségek számára kedvezőbb változatot, a bonyolult bírósági procedúra nélküli visszaállítást. Zsivkov diktatúrájának bukásával tehát enyhült a kisebbségekkel szembeni ellenséges légkör, azonban a törésvonalak érzékelhetően megmaradtak az egyes etnikumok között.

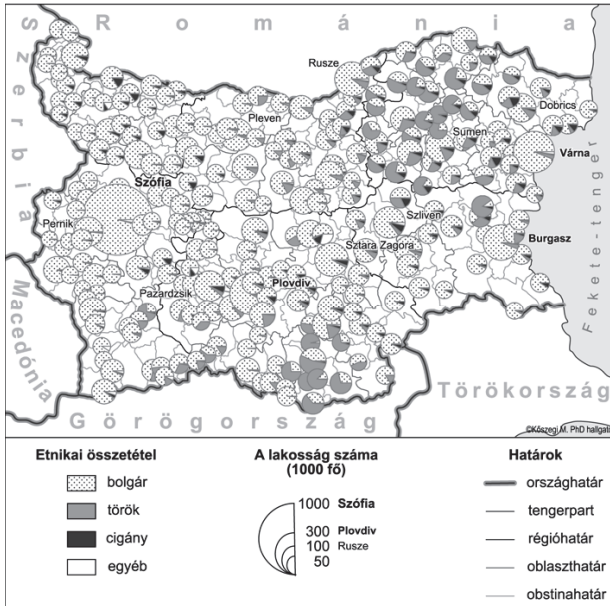
A rendszerváltást követő években, az 1989-es, nagy nemzetközi felháborodást keltő kivándorlást követően az ország etnikai összetételének felmérése stratégiai kérdésnek számított. A posztoszocialista időszak első népszámlálása tehát sajátos társadalmi helyzetről szolgáltat információkat. A szocializmus 1980-as években különösen drasztikussá váló intézkedései nyomot hagytak a társadalomban. A megfélemlítés miatti óvatosság, illetve a rendszerváltás után sem oldódó feszültségekből táplálkozó dac, valamint az öntudatra ébredés egyaránt ott rejlik a válaszok mögött, melyek alapján ebben az alfejezetben megkísérlem felvázolni Bulgária etnikai térszerkezetét a posztoszocialista időszak kezdetén.

A rendszerváltást követő első népszámlálás szerint Bulgária összlakossága 1992. december 4-én 8 487 317 fő. Mivel a census konkrétan kérdezi a lakosságot etnikai hovatartozásáról, ezért vizsgálatomban főként az e kérdésre adott válaszokat használok. További információkat nyújthat az elemzéshez az anyanyelv meghatározása, valamint a vallási felekezethez tartozás megvállása. Ezek az adatok segítenek rávilágítani arra, hogy az etnikumok önmeghatározása egyéb társadalmi tényezők függvényében változik. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a kommunizmus éveinek utolsó, 1985-ben tartott népszámlálása során a fent említett három információra (etnikum, anyanyelv, vallás) egyáltalán nem kérdeztek rá, hiszen a hivatalos bolgár politika tagadta a kisebbségek létét Bulgáriában. A rendszerváltás során jelentkező etnikai feszültségek miatt a bizalmatlanság légköre ezért 1992-ben is jellemző volt.

A Bolgár Statisztikai Hivatal az 1992-es népszámlálás etnikai jellegű eredményeit az általam vizsgált obstinák szintjén nem publikálta, így csupán másodkézből, Peter Jordan kutatásainak köszönhetően juthattam hozzá ezekhez az információkhoz. A 2001-es censzust követően, az Európai Unióhoz való csatlakozás küszöbén már részletes adatsorok álltak az érdeklődők rendelkezésére.

A posztoszocialista időszak első népszámlálásának időpontjában az etnikai hovatartozást firtató kérdésre adott válaszok szerint a lakosság 85,7%-a (7 271 185 fő) vallotta magát az anyanemzethez tartozónak. Bulgária legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbségéhez, a törökhöz, a népesség 9,4%-a (800 052 fő) tartozott. A lakosság 3,7%-a (313 396 fő) vallotta

magát cigány nemzetiségűnek. A néhány ezer fős közösségekkel rendelkező zsidók és tatárok mellett az örmények létszáma volt 10 ezer fő feletti (13 677 fő). E három kis lélekszámú kisebbség a lakosság 0,2%-át adta. A fennmaradó 1% (81 031 fő) más kisebbséghez tartozott, vagy nem nyilatkozott nemzetiségéről (4. ábra).

4. ábra: Bulgária obstináinak etnikai összetétele 1992-ben. Forrás: NSI, Bulgaria

Ha az anyanyelvi kérdésekre adott válaszokat is bevonjuk a vizsgálat körébe, akkor csupán csekély eltéréseket találunk. A bolgár anyanyelvű népesség létszáma (7 275 717 fő) alig 0,1 százalékponttal (4 532 fő) magasabb a magukat bolgár etnikumhoz tartozónak vallók számától. A török anyanyelvűek (813 639 fő) viszont közel 1 százalékponttal (13 587 fő) többen vannak, mint a magukat töröknek vallók. Ez a korábbi évek megfélemlítései nyomán jelen lévő óvatosságból adódhatott. Ebben az esetben felvetődik a lehetőség, hogy a cigány lakosságot jelzi a különbség. A magukat cigánynak vallók és a cigány anyanyelvűek között alig háromezer (2971) fő a differencia, tehát ez alapján nem bizonyítható ez a felvetés. A cigányság körében a megfélemlítő intézkedéseket már az 1970-es évektől drasztikusan alkalmazták, ami nem maradt nyomtalanul közösségeikben: a rendszerváltást követően öntudatra ébredésük még nem látványos, létszámuk lényegesen magasabb lehet a

statisztikákban megjelenő adatoknál. Bulgária tatár lakossága viszont nyelvileg már igen korán a török népességbe asszimilálódott, ezért a differenciában az ő jelenlétük feltételezhető.

A bolgár identitás alapját anyanyelvük mellett ortodox keresztény vallásuk adja, így az összesített vallási adatok összehasonlítása is szolgálhat információval, azonban ismét figyelembe kell vennünk a rendszerváltás utáni sajátos helyzetet, a korábbi évek intézkedéseinek lenyomatát. A kommunizmus bukása után Bulgáriában vallásszabadságot hirdettek, azonban az 1991-es alkotmányba belefoglalták, hogy az ortodox keresztény hit tekinthető az ország tradicionális vallásának, ami nem csupán a nagyszámú muzulmán kisebbségre nézve számít kirekesztő tartalomnak (DONEY, D. K. 2004; ANDERSON, J. 2002). Az ortodox felekezethez tartozók száma (7 274 592 fő, az össznépesség kb. 85,7%-a) 1992-ben alig ezer (1 125) fővel maradt el a bolgár anyanyelvűektől, kevéssel magasabb, mint a magukat bolgár etnikumhoz sorolók száma. Messzemenő következtetések azonban ebből sem vonhatók le, hiszen a további eredményeket is figyelembe kell vennünk. A kisebbségekhez tartozók egyben más vallási felekezet hívei: közülük a legtöbben (1 110 295 fő, a népesség 13%-a) az iszlám követői. A kereszténység három további felekezetben is képviselteti magát Bulgáriában: a katolikusok (53 074 fő) és protestánsok (21 878 fő) mellett az örmény keresztények létszáma (9 672 fő) is számottevő (együtt a népesség közel 1%-át adták). A katolikus és protestáns felekezetek elsősorban a bolgár etnikum körében jelentkeznek, ezért lenne téves azonosítanunk egymással a bolgár anyanyelvűek és az ortodox vallásúak száma mögött jelenlévő lakosságot.

6.2.1. A többségi etnikum térbeli elrendeződése

Az 1992-ben érvényben lévő bolgár közigazgatási beosztás szerint 256 önkormányzati terület, azaz obština létezett az országban. Az államalkotó nemzet ebből 222-ben, azaz az obština 87%-ában alkotott abszolút többséget (5. ábra). A bolgárok aránya 126 obština-ban (az összes önkormányzati terület 49,4%-ában) volt 90% feletti. A leghomogénebb bolgár etnikumú obština-k főként az ország nyugati részén, a Szófia-medencében és a Sztruma-folyó völgyében (Szófia, Pernik és Kjusztendil oblasztok területén, a Délnyugati régióban) voltak találhatóak. Északnyugaton, az állam legnyugatabbi körzetében (Vidin) 90 % feletti 1992-ben a bolgár etnikum aránya, míg a régió másik két körzetében (Montana és Vraca) településterületük keveredett más etnikuméval, a Bulgáriában hagyományosan dombsági térszínen megtelepedett cigány lakosságéval.

A Duna és a Balkán-hegység által határolt Észak-Bulgáriában a fent említetten kívül az Észak-Közép régióban (Pleven, Lovecs körzetekben), valamint az egykori fővárosban, Veliko

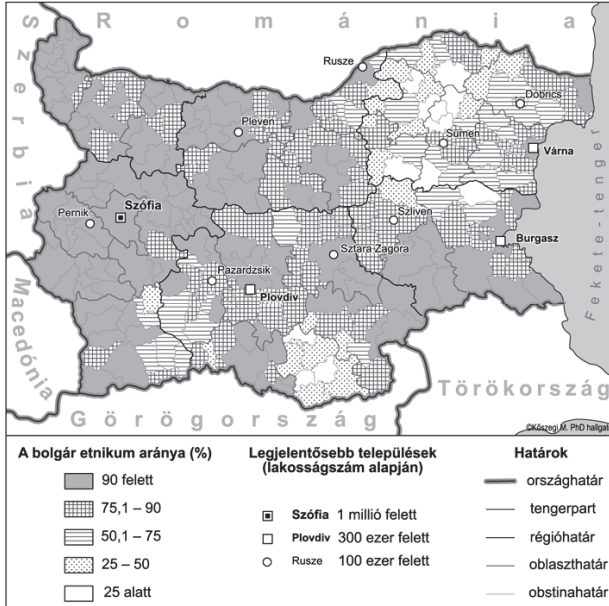
Tárnovóban és környékén érték el a legmagasabb arányt. A Balkán-hegységtől délre a Trák-alföldön főként annak északi, a Marica-folyó és az Antibalkán (Szredna Gora) közé eső területét lakták (Plovdiv városát és az attól északra fekvő obstinákat), e településterület folytatásában pedig az ország délkeleti részét (Sztara Zagora és Jambol önkormányzati területeiben). A Fekete-tenger partján a nagy kikötővárosok (Várna, Burgasz) mellett Sabla, Neszebár és Carevo obstinákban haladta meg arányuk a 90%-ot.

Az ország déli részén, Szmoljan környékén nagyobb létszámú török kisebbséget tömörítő obstinák közé ékelődött egy bolgár többséget mutató terület. Ez valójában a Rodope-hegységben élő pomákok fő településterülete. A népszámláláson az etnikai hovatartozásra adható válaszok között ennek az etnikumnak nem szerepelt külön kategóriaként a neve. A 20. század folyamán e kisebbség többségi társadalomba való visszavezetésének igénye egyre erőteljesebben jelentkezett. Míg a két világháború között kulturális eszközökkel (főként az anyanyelvi oktatásban és a vallás iránti magasabb fokú tolerancia jelenlétében) igyekeztek az integrációt megvalósítani (az ún. Rodina-mozgalom elsősorban a Szmoljan környékén élőket érintette közvetlenül), a kommunizmus éveiben az egyházak elleni általános támadással, valamint a hagyományos mezőgazdasági keretek visszaszorításával már drasztikusabb eszközökkel kívánták felszámolni sajátos identitásukat, ami az 1980-as években már konkrét erőszakos intézkedésekben kulminálódott. A megfélemlítés hatása 1992-ben még úgy jelentkezett, hogy a pomákok többsége bolgárnak határozta meg magát. Az elkövetkező évek eseményei azonban felszínre hozták az identitásba való direkt beavatkozás társadalmi integrációra nézve káros következményeit.

Az itt élőkre mégsem lehet egyértelműen azt mondani, hogy a pomák etnikum tagjai, ugyanis a bolgár identitással rendelkezők betelepítése és a pomák lakosság áttelepítése folyamatos volt a második világháború után, köszönhetően annak, hogy lakóterületük, a Rodope-hegység stratégiai jelentőségű, szigorúan védett határnak számított a hidegháború idején. Létszámuk meghatározása indirekt módon történhet a vallási adatok segítségével, azonban 1992-ben obstinákra vonatkozó ilyen jellegű adatsorok nem álltak rendelkezésemre.

A fent említett területek mellett azonban vannak az országnak olyan részei, ahol az államalkotó nemzet igen alacsony létszámban képviselteti magát, ami már előre jelzi, hogy bizonyos területeken magas a kisebbségek koncentrációja a térben. Az abszolút többséget 33 obstinában, az összes önkormányzati terület 12,8%-ában nem érték el. Arányuk 16 obstinában, az ország északkeleti, valamint déli részein csökkent 30% alá, közülük háromban (Venec, Csernoocsene és Ruen) a 10%-ot sem érte el.

Végül az államalkotó nemzet 10 obstinában emelkedik 100 ezer fölé. Legnépesebb, 150 ezer fő feletti közösségeiknek a főváros, Szófia (1 146 509 fő), Plovdiv (313 259 fő), Várna (294 322 fő), Burgasz (197 334 fő), Rusze (168 420 fő), Sztara Zagora (161 467 fő) és Pleven (150 141 fő) ad otthont.

5. ábra: A bolgár etnikum aránya Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgária.

6.2.2. Bulgária török kisebbsége a rendszerváltás után

Bulgária legnagyobb számú etnikai kisebbsége az 1992-es census adatai alapján a török (800 052 fő). Az ország 26 obstinájában abszolút többségben voltak, két jelentős, egymástól elkülönülő etnikai koncentrációban éltek. Létszámuk az Északkeleti régióban volt a legmagasabb, ahol a lakosság 22,6%-át alkották (315 337 fő). Néhány part menti és Várnához közeli obstina kivételével részesedésük a régió minden területiségében meghaladta a 10%-ot. Arányuk a Sumentől északra fekvő településeken 70% feletti (Kaolinovo 79%, Szamuil 75%, Zavet 71%, Hitrino 77%). Az északkeleti etnikai tömbön belül legmagasabb részesedésüket Venec obstinában érték el 92%-kal. A Razgrad környéki településeken, Popovo obstina kivételével mindenütt a népesség több mint 40%-át adták (Opakában 67%). Sumentől délre, a Balkán-hegység területén további három obstinában volt arányuk 60% feletti (Omurtag 68%, Vârbica 69%, Ruen 84%).

Az előbbieken felvázolt arányok alapján a török népesség északkeleti etnikai tömbjén belül a forgalmasabb utak mentén fekvő településeken, tehát a Târgoviste – Sumen – Várna, valamint a Sumen – Razgrad – Rusze útvonalak közelében volt alacsonyabb a török népesség részesedése. Hasonlóképpen vágta el a Veliko Târnovo és Rusze közötti térség a Bolgár-tábla középső területein élő török etnikumot a keleti településterülettől, ahol észak-déli irányban, a Nikopol – Pavel Banja tengely mentén jelentek meg kisebb számban (Nikopol 23%, Pavel Banja 31,7%).

Az északkeleti területek legnépesebb török közösségei 15 ezer fő feletti, melyeket Ruen (26 221 fő), Dulovo (22 762 fő), Omurtag (18 424 fő), Razgrad (16 990 fő), Iszperih (16 989 fő) és Târgoviste (15 822 fő) obstinák adták.

A déli országrészben etnikai koncentrációi a Rodope-hegység völgyeiben voltak. A Keleti-Rodope területén Kardzsali oblaszt minden obstinájában meghaladta arányuk az 50%-ot; részesedésük Csernoocsenében 97,2% (12 362 fő). Kardzsali városban az abszolút többséget éppen elérték (54%), azonban a környező településeken 70% feletti volt a török lakosság részesedése (Momcsilgrad 85%, Dzsebel 80%, Ardino 72%).

Etnikai tömbjük a hegység nyugati részére is kiterjedt, ahol 70%-os részesedést csupán egyetlen obstinában (Jakoruda) értek el. Abszolút többséget ezen kívül még Borinoban alkottak (59%). Arányuk 30 % feletti volt a törökkel szembeni bolgár identitás jelképének számító Batakban (35%), valamint Belicában (40,4%) és Garmenben (44%). A 20. század elején még egyveretűen töröknek mondott lakosság lakta a Rodope-hegységet, azonban a kormányzati intézkedések hatására ez a kép fokozatosan módosult. A minden török muzulmán elvének fokozatos elhagyásával egyre több nép lépett ki a török gyűjtőfogalom mögül. A sajátos kultúrájával és életmódjával a többségi bolgároktól elkülönülő pomákok így váltak törökből bolgárrá a hivatalos statisztikákban. A török kisebbség déli etnikai tömbjét kettészelő, Szmoljan környéki bolgár többségű obstinák valójában a Nyugati-Rodope völgyeiben élő, bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok fő településterületét alkották. A pomákok a hegység nyugatabbi részein a török népességgel kevert etnikai területet alkottak, ezért kisebb a tömb nyugati részén a törökök részesedése.

A Bulgáriában élő török etnikum legnépesebb közösségének 1992-ben Kardzsali adott otthont (41 383 fő). További jelentős, 15 ezer fő feletti török lakosságot tömörítő obstinák Krumovgrad (22 216 fő), Kirkovo (20 788 fő), Momcsilgrad (17 836 fő), Haszkovo (17 756 fő) és Plovdiv (17 041 fő).

6.2.3. A cigány népesség Bulgáriában a rendszerváltást követően

Az 1992-es népszámlálás adatai alapján Bulgária második legjelentősebb etnikai kisebbsége a cigányoké. Esetükben nem különíthető el markáns etnikai tömb, az ország szinte minden részén megtalálhatók a többségi nemzettel, vagy a törökséggel kevert etnikai területek alkotva. Hagyományos településterületeik az alföldek és a hegységperemi dombságok, ezért nagyobb számban voltak találhatóak a Nyugati-Balkán és a Duna közötti területen (Montana és Vraca oblastok, valamint Lovecs nyugati része), a Trák-alföldön (Pazardzsik és Plovdiv városokban és környékén) és a Kazanlaki-medencében (Maglizs). Az ország északkeleti részén a török kisebbséggel élnek együtt nagyobb számban, főként a Rusze környéki településeken, valamint Sumen és Várna körzetekben.

A 20. század második felében jelentős volt migrációjuk a rurális terekből a városiak felé, ennek köszönhetően legnépesebb közösségeik 1992-ben a nagyvárosokban voltak találhatóak. Szófiában (13 902 fő) és Szlivenben (11 793 fő) létszámuk meghaladta a 10 ezer főt. További jelentős, 5 ezer fő feletti közösségeiknek Sztara Zagora (9 287 fő), Pazardzsik (9 260 fő), Lom (6 015 fő), Sumen (5 229 fő), Dobrics (5 088 fő) és Vidin (5 055 fő) adott otthont.

6.2.4. A rendszerváltás utáni első népszámlálásban megjelenő további kisebbségek

Az 1992-es census részletes területi adatsoraiban összevonták a kisebb lélekszámú nemzetiségeket a nemzetiségükről nem nyilatkozókkal, ami ellehetetleníti a területi vizsgálatok hatékonyságát e népcsoportok esetében. A Bulgáriában élő kisebb etnikumok többségének, azaz a zsidóknak, örményeknek, oroszoknak és görögöknek a nagyobb városok a hagyományos lakóhelyük. A nemzetiségi hovatartozás megvallását szintén a nagyvárosokban érzik általában leginkább szükségtelennek, ezért az összevont értékek erősítik egymást. Ennek megfelelően Bulgária legnagyobb településeiben valóban magasabbak lettek az értékek (Szófia 29 715 fő, Várna 6 620 fő, Burgasz 3 116 fő, Rusze 2563 fő), azonban a sorrend mégsem az össznépesség létszámkülönbségeinek megfelelően alakult.

A nemzetiségükről nem nyilatkozók létszáma magasabb azokon a területeken, ahol a cigányság is nagyobb létszámban képviseltette magát. Így kerülhetett közvetlenül Szófia mögé Maglizs 10 361 fővel, valamint ezért lehetett magasabb Vidinben is az érték (6 620 fő). Plovdiv esetében a török és a cigány kisebbség magasabb aránya együttesen indokolhatta a nemzetiségükről nem nyilatkozók magasabb számát (7 118 fő). A korábbi évtizedek megfélemlítő intézkedései tehát a rendszerváltás utáni első szabad választásokat követő

népszámlálás során is éreztették hatásukat, különösen a bizonytalan identitású cigány lakosság körében.

Az alacsonyabb lélekszámú és a nemzetiségéről nem nyilatkozók kategóriája azonban még egy területen magasabb értéket mutatott, ami az előzőektől eltérő sajátosságra utal. E kategóriához tartozók lélekszáma a Pirini-Macedónia néven is ismert délnyugati országrészben volt magasabb, ahol a bolgárok által el nem ismert macedón kisebbség jelenléte mutatható ki az összevont értékből.

Az egyéb etnikumok és a nemzetiségükről nem nyilatkozók aránya az összlakosságon belül erősítette a fent említett összefüggéseket: 10% feletti részesedés olyan obstinákban volt megfigyelhető, ahol a cigány lakosság viszonylag nagyobb számban volt jelen (Maglizs 41%, a cigány lakosság részesedése 19%; Medkovec 15%, a cigány lakosság részesedése 9,3%, valamint Leszicovo 14%, ahol a cigány lakosság aránya 11%). A cigányság elzárkózása a válaszadás elől feltehetően a központi kormányzat több évtizedes feléjük irányult asszimilációs törekvéseinek volt köszönhető.

Az ország délnyugati szegletében magasabb még az egyéb nemzetiségűek és nem válaszolók aránya. Az Oszmán Birodalom egykori macedón tartományából a Balkáni háborúk után Bulgáriának juttatott, Pirini-Macedónia területén élő macedón etnikum öntudatát fejezik ki a magasabb arányszámok (BOTTLIK ZS. 2007). Ennek köszönhetően Sztrumjaniban 12,4%, Kresznában 8,5%, valamint Petricsben 4,8% ez az érték. Fontos kérdés volt a bolgár állam számára a rendszerváltás után, hogy az önálló macedón állam elismerése hogyan hat majd a térségben élőkre. A hivatalos álláspontot jelzi, hogy továbbra sem jegyzi kisebbségként a macedónokat Bulgáriában, csupán az egyéb kategória állt rendelkezésükre 1992-ben nemzetiségük megvalláshoz.

6.3. Az átmenet éveit Bulgáriában

A rendszerváltás folyamatának hazánkban és tágabb térségünkben megjelenő gazdasági konzekvenciáit a hazai földrajzi szakirodalom részletesen feldolgozta, miközben a társadalom életében bekövetkező változásoknak és azok területiségének vizsgálata inkább a nemzetközi tudományos munkákban jelentkezett. Ennek megfelelően csupán röviden utalok azokra a 20. század utolsó évtizedét meghatározó tényezőkre, melyek az általam bemutatott etnikai jellegű társadalmi változások háttérében zajlottak.

Szélesebb körben ismert és a hazai földrajztudomány által is taglalt tény, hogy Bulgária az 1990-es években igen jelentős gazdasági krízist élt át. A piacgazdaságba történő átmenet vonatottabban haladt Bulgáriában, mint a térség más országaiban. Az árak állam általi

szabályozásának megléte, az állami tulajdon magas aránya, az állami óriásvállalatok további működése, a privatizáció elodázása, valamint a külföldi tőke csekély jelenléte jellemezték a Bulgáriában zajló folyamatokat egészen 1996-ig, a bankrendszer összeomlásáig. A súlyos pénzügyi krízist követően indult meg a valódi gazdasági transzformáció, ami különösen az ezredforduló után, az uniós csatlakozás lehetőségének megvalósulása érdekében gyorsult fel igazán.

A válság drasztikus romlást hozott a bolgár lakosság helyzetében és életkörülményeiben. A magas munkanélküliség, a felhalmozás biztonságos lehetőségeinek hiánya, a nagy tömegeket foglalkoztató ágazatok válsága, valamint a nagyfokú infláció egyaránt hozzájárultak ehhez. A megélhetés biztosítása érdekében egyre inkább előtérbe kerültek az informális keretek, amit a jugoszláv háború szomszédsága, a térségre kivetett embargó még inkább erősített. Az így rendkívüli gyorsasággal meggazdagodók mögött az egyre nagyobb szegénységbe süllyedők tömegei kényszerültek korábbi életmódjuk feladására, ami a társadalmi mellett egyben nagy területi átrendeződésekhez is vezetett.

6.3.1. Az 1992 és 2001 közötti időszak változásai

Az ezredfordulóra egyértelművé vált, hogy a rendszerváltással nem oldódik meg a kisebbségi kérdés, hiszen a többségi társadalom számára továbbra sem a muzulmánok integrációja, hanem asszimilációjuk volt a kívánatos, amitől a kisebbségek – az elmúlt évtizedek intézkedéseinek hatására – egyre inkább elzárkóztak. A posztoszocialista időszak első évtizedében azonban ez még nem volt érzékelhető, sőt, a nyugat-balkáni háborús események hatására a nemzetközi közvélemény sikeres bolgár kisebbségi modelltől beszélt, köszönhetően a viszonylagos nyugalomnak és a muzulmán kisebbség parlamenti képviselőinek (ZHELJAZKOVA, A. 2001, LOZANOVA, G. – HAJDINJAK, M. 2006).

A rendszerváltást követő első évtizedben a népességszám Bulgáriában a korábbi időszakban tapasztalt trendnek megfelelően csökkent, azonban ez a tendencia drasztikusabban jelentkezett. Az etnikai térszerkezetben bekövetkező változások feltárásakor ezt az általános társadalmi jelenséget, mint etnikai térszerkezetet meghatározó tényezőt szükséges kiemelni, hatását az egyes etnikumok esetében külön elemezni. Ez dolgozatomban következő fejezetemben teszem meg, itt csupán az etnikai térszerkezetben bekövetkező változásokra helyezem a hangsúlyt.

A fent említett tendenciának köszönhetően a cigányok kivételével valamennyi etnikum létszáma csökkent Bulgáriában. Az államalkotó nemzet 8,5%-os csökkenése mellett a török kisebbség 6,7%-os visszaesést produkált, míg a kis lélekszámú kisebbségek esetében 30%-ot

meghaladó mértékben változott negatív irányban. A kisebbségek lélekszámát a fokozódó asszimiláció, a kivándorlás és a természetes népmozgalmi folyamatok egyaránt apasztották.

A török lakosság esetében a hagyományos településterületükön beköszöntő, elhúzódo gazdasági válság miatt a depresszív rurális térségekből a nagyvárosok irányába történő vándorlás a korábbi közösségi keretek felbomlását vonta maga után, miközben a nagyvárosokban való érvényesülés lehetőségei identitástudatuk gyengülését és a többségi nemzethez való nyelvi és kulturális közeledést eredményezhette. A kis lélekszámú kisebbségek hagyományos nagyvárosi településterülete az asszimilációs folyamatok fokozottabb érvényesülését hordozza, ezért következhetett be a létszámukban megfigyelhető drasztikus csökkenés. A rendszerváltással ismét megnyíló határok körükben is a súlyos gazdasági nehézségek elől történő kivándorlást eredményezhette.

E tendenciával szemben a cigány kisebbség 18,35%-os növekedést ért el a lakosság etnikai hovatarozásának megvállása alapján. Jelentős növekedésük elsősorban identitástudatuk erősödésével magyarázható, és csupán másodsorban a természetes szaporodás körükben mutatkozó pozitív értékeivel. Az 1980-as években jellemző, kisebbségekkel szembeni elnyomó politika hatására, ahogyan erre az előző fejezet elemzése rámutatott, az 1992-es népszámlálás idején jelentős részük még bolgár nemzetiségűnek vallotta magát, vagy nem nyilatkozott etnikai hovatarozásáról. A hazai és nemzetközi politika változásával és a kisebbségi jogok védelmének előtérbe kerülésével öntudatuk is megerősödött. A cigány lakosság disszimilációja a bolgárok száma mellett a török etnikum létszámának csökkenésével is együtt járt, ugyanis a török etnikai tömbön belül élő muzulmán vallású cigányság jelentős része az 1992-es cenzus alkalmával még töröknek vallhatta magát.

6.3.2. A többségi etnikum helyzete 1992 és 2001 között

Az államalkotó nemzet létszáma az ország 256 obstinájából 242-ben csökkent, közülük 52-ben a negatív változás meghaladta a 20%-ot (6. ábra). A legnagyobb mértékű csökkenést mutató obstinák perifériára szorult határ menti, vagy forgalmi árnyékban lévő térségek, ahol a természetes fogyást az elvándorlás is erősítette. A török és görög határ mentén az ország délkeleti (Boljarovo, Carevo, Malko Tarnovo, Topolovgrad) és déli részén (Ivajlovgrad, Krumovgrad, Madzsarovo), valamint az északnyugati (Bojnica, Kula, Makres, Belogradcsik), nyugati (Tran, Trekljano, Zemen, Nevesztino) határszélen és északkeleten (Krusari, Kajnardza, Glavinica, Szlivo Pole) figyelhető meg a vizsgált időintervallumban a legjelentősebb mértékű negatív változás.

Mérsékeltőbb a bolgár népességszám csökkenése a nagyvárosokban és azok környékén, ami utalhat a belső migráció irányára, valamint a fejlettebb területek erősebb asszimiláló hatására. A csökkenés mértéke 5%-nál kisebb Szófiában (2%), Burgaszban (1,1%), Plovdivban (3,4%), Veliko Tárnovóban (4,2%) és e nagyvárosok szomszédságában. A bolgárok létszámának növekedése a vizsgált időintervallumban Várna (Akszakovo 1,5%, Devnja 1,3%), Szófia (Bozsuriste 6,7%) és Pazardzsisik (Leszicsovo 5%) közelében található kisebb obstinákban figyelhető meg.

A bolgárok számának mérsékeltőbb csökkenése figyelhető meg az ország délnyugati részében. A Pirin és Rila hegységek környékén mutatkozó létszámstagnálásuk a bolgár lakosság bevándorlását mutatja az idegenforgalmi szempontból egyre jelentősebbé váló, fővároshoz viszonylag közelebb fekvő területekre.

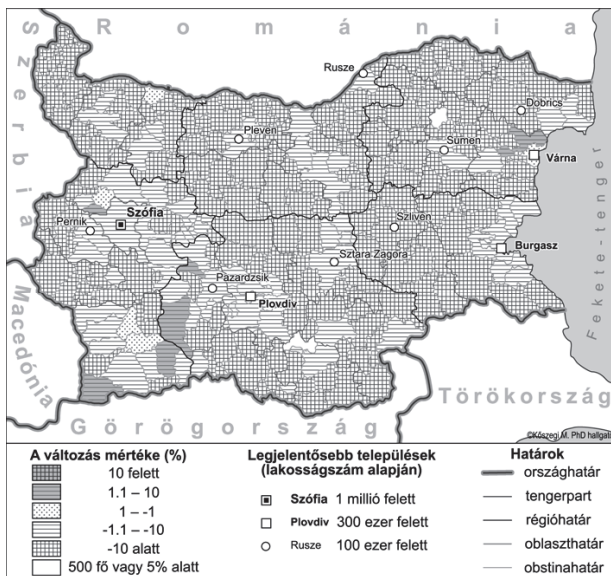
Számuk növekedést mutat a Rodope-hegység két obstinájában (Velingrad 7,8%, Garmen 8,5%), a pomák népesség településterületén. A muzulmán lakosság természetes szaporodásában mutatkozó pozitív eltérés az összlakossághoz képest nem igazolja a kiugró növekedést. E két obstina török lakosságában hasonló arányú változás következett be, de negatív irányban, ezért valószínűsíthető, hogy nemzetiségváltás történt. A bizonytalan identitástudat a pomák lakosságot jelzi ebben a térségben, akik muzulmán vallásuk miatt 1992-ben még töröknek vallották magukat (nem lévén pomák kategória, valamint a szóhasználatban is szokás volt őket törököknek nevezni vallásuk miatt), míg a 2001-es népszámláláskor már anyanyelvük dominált a nemzetiségük megvallásában. A délnyugati Petrics obstinában a makedón etnikum gyengülő identitása okozhatta a növekedést a bolgárok létszámában.

A bolgár népesség aránya 1992 és 2001 között 1,7 százalékponttal csökkent az összlakosságon belül. A változás oka főként a cigány lakosság növekedő létszámában és erősödő identitástudatában keresendő. Az államalkotó nemzet arányát egy obstinában a cigányság térnyerésén kívül főként a török etnikum vándorlása módosíthatta. A kettő eredőjeként a legjelentősebb aránycsökkenés a Plovdiv közelében található Rodopi (42 szp.), az északkeleti török etnikai tömbön belül Nikola Kozlevo (10,7 szp.), a Rusze közelében fekvő Szlivo Pole (11,1 szp.) valamint a Szliven melletti Tvârdica (15,5 szp.) és Nova Zagora (12,1 szp.) obstinákban figyelhető meg.

Arányuk nem változott a nagyvárosok, főként Szófia és Burgasz környékén, ami a természetes fogyás ismeretében a bevándorlásnak köszönhető. A török népesség elvándorlása miatt nem mutatkozott csökkenés északkeleten, Dobricsban és környékén, e folyamatok hatására növekedhetett arányuk a Fekete-tenger partján fekvő északkeleti obstinákban. Az

ország déli határvidékén, a rendkívül elmaradott Kardzsali tartományban a részesedésükben történt pozitív változást szintén a török népesség elvándorlása okozta. Bulgária délnyugati szegletében a bolgárok számának bevándorlás hatására történő növekedése, valamint a makedón etnikum identitástudatának csökkenése és fokozatos asszimilációja miatt növekedett arányuk.

Bulgária 256 obstinájából 215-ben a bolgár népesség számában és arányában egyaránt csökkent. Arányuk csökkent, de a számuk növekedett 5 obstinában: főként Várnában és közelében, ahol a többi etnikum bevándorlása is számottevő. Számukat és arányukat csupán 4 obstinában tudták növelni – főként azokban, ahol a pomák és makedón kisebbség nemzetiségváltása megfigyelhető (Petrics, Garmen, Velingrad).

6. ábra: A bolgár etnikum népességszám-változásának mértéke Bulgária obstináiban (1992–2001). Forrás: NSI, Bulgária

6.3.3. A török kisebbség 1992 és 2001 között

Bulgária legjelentősebb etnikai kisebbségének száma az 1000 főt meghaladó török közösségekkel rendelkező 113 obstina közül 73-ban csökkent az 1992-es és 2001-es censusok közötti időintervallumban (7. ábra). A csökkenés mértéke déli etnikai tömbjükben volt a legjelentősebb, ahol néhány obstinában a 40%-ot is meghaladta ez az érték (Doszpat 86,2%, Madan 77,3%, Madzsarovo 56,8%). A törzsterületüknek számító Kardzsali tartomány minden obstinájában 10%-nál nagyobb arányban változott népességszámuk negatív irányban.

Ez főként a terület gazdasági helyzetét tükrözi: az ország legelmaradottabb térségének számító déli, határ menti obstinákból fokozott a török etnikum elvándorlása.

Hasonló okokra vezethető vissza az ország északkeleti részén megfigyelhető népességsökkenés, ahol a forgalmi árnyékban lévő rurális térségekből húzódtott a török kisebbség a jobb megélhetést nyújtó területek irányába. A vándorlás célterületeinek a településterületük közelében található nagyvárosok tekinthetők, ahol létszámuk nagyobb arányú növekedése mutatkozott. A törzsterületüknek számító, Sumentől északra fekvő településekről elsősorban a Fekete-tenger, valamint a Duna irányába és az ország belső területei felé figyelhető meg elvándorlásuk. A Razgrad környéki népességszámcsökkenésüket befolyásolta a cigányok identitásának erősödése is, aminek következtében a magukat korábban töröknek valló muzulmán cigányok a 2001-es népszámlálás alkalmával már nagyobb mértékben vallották magukat cigány nemzetiségűnek.

A turizmus élénkülésével megjelenő munkalehetőségek a kevésbé képzett falusi lakosság számára is nyújtanak idénymunkát, így a török népesség kelet felé húzódása érzékelhető az etnikai térszerkezetben. Célterületük elsősorban Várna (33,5%-os növekedés) és környéke (Dolni Csiflik 32%, Balcsik 13%). A Balkán-hegység kelet felé lealacsonyodó vonulatai közötti völgyekben (főként Ruenben) élő török népesség elvándorlása délkelet, tehát Burgasz (6,1%-os növekedés) és környéke (Karnobat 26,1%) felé történhetett.

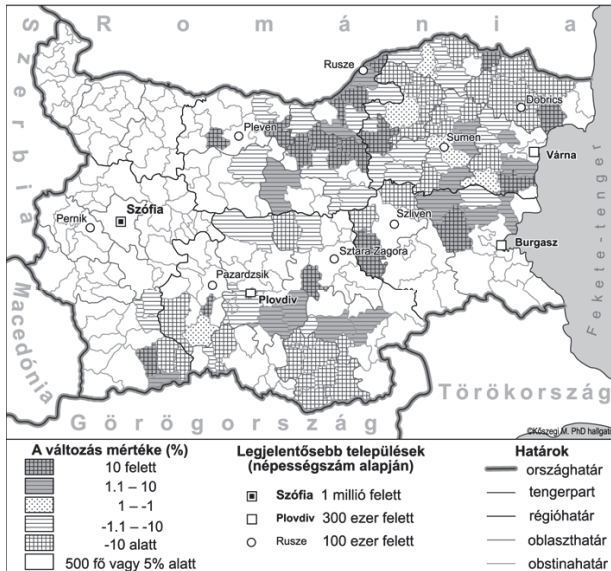
Az északkeleti területek gazdasági központjaként megjelenő kikötőváros, Rusze (9,9%) és a környező obstinák (Borovo 30,4%, Szlivo Pole 10,2%, Ivanovo 10%) az elvándorlás másik jelentős célterületének tekinthetők. A Sumen és Pleven közötti nagyobb forgalmú obstinák területén jelentkezik még jelentős növekedés a török etnikum létszámában (Gorna Orjahovica 61,8%, Pavlikeni 24,2%, Popovo 23,6%, Levszki 20,3%, Polszki Trambes 19,3%, Sztrazsica 15,3%). A belső területeken, Szliven környékén mutatkozó török népességnövekedés a két etnikai tömb érintkezési zónájában délnyugat és északkelet felől érkező bevándorlók által egyaránt gyarapodhatott (Szliven 13%, Nova Zagora 108%!).

A jelentős török kisebbséget tömörítő déli obstinák népességsökkenésének okaként meghatározható elvándorlás kimutatható a nagyvárosok, főként Plovdiv (32%-os növekedés) és Pazardszik (23,2%) irányába (Pestera 63,2%), valamint a keleti térségek felé. Az elvándorlás a Rodope-hegységből megfigyelhető még kisebb mértékben a Meszta-völgy felé (Gocse Delcsev 11,8% és Hadzsidimovo 6%).

A legnagyobb létszámú kisebbség aránya a két utolsó népszámlálás között eltelt időszakban az összlakosságon belül nem változott, a török etnikum megtartotta 9,4%-os részesedését. A török népesség arányában a természetes szaporodás magasabb értékei,

valamint ezzel szemben a bolgár etnikumnál a népmozgalmi mutatókban jelentkező negatívumok miatt országos viszonylatban nem jelentkezett csökkenés.

Jelentősebb mértékben csökkent a részeseledésük a Rodope-hegység obstináiban (Doszpat -15,5 szp., Garmen -14 szp., Velingrad -12 szp., Szatovcsa -11,3 szp.), valamint Kardzsali tartományban (Krumovgrad -12 szp.). Negatív arányváltozások az északkeleti etnikai tömbben csupán Dobrics környékén figyelhető meg.

7. ábra: A török kisebbség létszámváltozásának mértéke Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgaria

Részeseledésük az összlakosságon belül a Bolgár-tábla középső részén, a Pleven, Rusze és Sumen közötti térségben növekedett szembetűnően, valamint az ország keleti felén, a Fekete-tenger közelében (a Burgasz és Várna közötti obstinákban). Arányuk 2 obstinában emelkedett több mint 10 százalékponttal: a Rusze melletti Szlivo Poleban (11,3 szp.), valamint a Szliven és Sztara Zagora között található Nova Zagorában (10,1 szp.).

A török kisebbség számarányában és létszámában is növekedést mutat az 1000 fő meghaladó közösségeikkel rendelkező 113 obstina közül 40-ben, ami főként a migráció és kisebb részt a természetes szaporodás pozitív értékeinek köszönhető. Számuk csökkent, viszont arányuk növekedet 30 obstinában, ami a többi nemzetiség gyorsabb természetes fogyását, valamint ezen obstinákból való esetleges elvándorlását jelzi. Nincs olyan obstina,

ahol arányuk csökkenne, számuk viszont nőne, ami a természetes fogyás közösségeikben való megjelenését jelezheti. Az ezer főt meghaladó közösségek közül 43 obstinában arányuk és számuk egyaránt csökkent, ami elsősorban elvándorlás következménye. Az asszimiláció kevésbé érvényesül körükben egyelőre, hiszen a csökkenés a legkompaktabb településterületeiken jelentkezett.

6.3.4. A cigány kisebbség 1992 és 2001 között

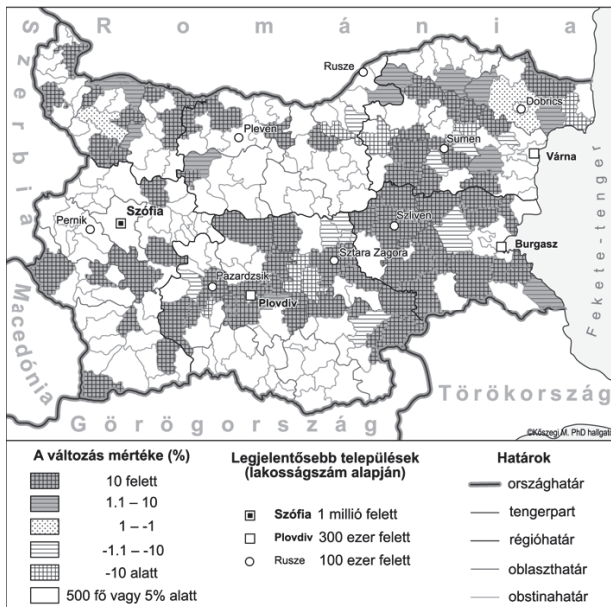
A 2001-es népszámlálás alkalmával a cigány kisebbség a korábbi cenzushoz képest lényegesen nagyobb mértékben vállalta etnikai hovatartozását. Népegyedszámuk az ország 99 obstinájában haladta meg az 1000 főt. Ezek többségében, összesen 67-ben létszámuk növekedést mutatott (8. ábra). A körükben mutatkozó pozitív népességszám-változás megfigyelhető az ország északnyugati és délnyugati területein, a főváros környékén, a Trák-alföld nagyvárosainak közelében, a Kazanlaki-medencében, az északkeleti részen Sumen környékén, valamint a Fekete-tenger partján, főként Burgasz körül.

Északnyugaton a cigány népesség számának növekedése volt jellemző a Balkán-hegység lealacsonyodó dombsági táján és a Bolgár-tábla településein (Orjahovo 43,5%, Bjala Sztatina 41,6%, Berkovica 39,9%, Cserven Brjag 34%, Bojcsinovci 26,6%) – e térség jelentősebb városai közül Vidinben (20,9%) és Kozlodujban (58,5%). Jelentős a cigány lakosság növekedése a fővárosban (28,6%) és a körülötte található obstinákban (Ihtiman 51,5%, Szamokov 36,5%, Dupnica 80,6%), valamint az ország délnyugati határán, a Sztruma-folyó völgyében (Kjusztenkil 19,3%, Blagoevgrad 58,71%, Petrics 41,63%).

A Trák-alföldön a Pazardzsik (14,4%), Plovdiv (42,6%) és Sztraza Zagora (18,1%) körüli obstinákban (Marica 43,7%, Rakovszki 89,6%, Parvomaj 24,6%, Dimitrovgrad 28,4%), valamint a török határ mentén volt kiemelkedő a cigányság létszámának emelkedése (Szvilengrad 15,6%, Topolovgrad 19,6%, Elhovo 42,7%). A Balkán-hegységtől délre még Szliven (37,1%) és Jambol (87,9%) környékén számottevő a növekedés (Sztraldza 41,8%, Tundza 16,8%). A Fekete-tenger partján, a Burgasz környéki obstinákban emelkedett jelentősen a cigányság létszáma (Szozopol 43,2%, Pomorie 55%, Ajtosz 20,1%, Ruen 18,2%). Az északkeleti török etnikai tömbön belül is több obstinában megfigyelhető a cigányság népességszámának drasztikus emelkedése (Loznica 29,7%, Razgrad 24%, Várberica 51,5%).

A népességszám növekedésének területi képe alapján megállapítható, hogy hagyományos településterületeiken változott jelentősen pozitív irányba a cigányság népességszáma, ami a közösségeikben jellemző magas természetes szaporodás értékei mellett a cigány identitástudat

erősödésének következménye. Területi elhelyezkedésükben a koncentráció fokozódása figyelhető meg: a cigány lakosság hagyományos településterületeinek városai felé vándorolt. Az északkeleti részekben, ahol a török lakossággal kevert településterületen élt, a népességszám alakulásában ellentétes tendenciák figyelhetők meg: míg a török népesség aránya Razgrad környékén csökkent és nyugat, valamint kelet felé növekedett, addig a cigány lakosság száma Sumen környékén emelkedett, míg a településterület keleti és nyugati határán csökkent.

8. ábra: A cigány etnikum számának változása Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgária.

Az ország létszámban második legjelentősebb etnikai kisebbségének arányában az összlakosságon belül közel 1 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A romák arányának növekedése nagyfokú területi hasonlóságot mutatott a népességszám gyarapodásával. Kivételt ez alól a délnyugati térség jelentett, ahol a cigányság létszáma mellett az államalkotó nemzet népességszáma is jelentős ütemben növekedett, így aránynövekedés nem figyelhető meg körülükben.

A cigányság össznépességből való részesedése Szliven környékén növekedett leginkább a vizsgált időintervallumban: Tvardicában 15,5 százalékponttal, Kotelban 10,8% százalékponttal emelkedett ez az érték. Arányuk enyhe csökkenése azon obstinák közül, ahol

arányuk 5% feletti az összlakosságból (101 obstina), csupán 15-ben figyelhető meg. Ezen területek nagyobb városok közelében található – a fent említett obstinákból e települések felé történhetett főként a cigány népesség vándorlása.

Az ország 99 obstinájából, ahol a cigány népesség száma meghaladja az 1000 főt, 67-ben létszámuk és arányuk egyaránt növekedett. Csupán 22 területegységben figyelhető meg számuk és részesedésük együttes csökkenése.

6.3.5. További kisebbségek és a bizonytalan identitással rendelkezők 1992 és 2001 között

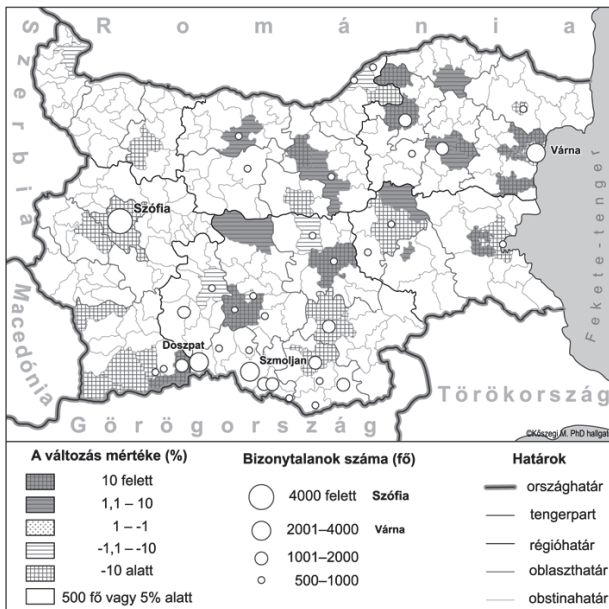
Az egyéb etnikumokhoz tartozók számát az 1992-es népszámlálás adatairaiban összevonták a válaszolni nem kívánókkal, ezért a két időintervallum közötti változás vizsgálatok a 2001-es népszámlálás erre vonatkozó adatait is összevontam. A 2001-es census alkalmával a lakosságnak lehetősége volt arra, hogy ha bizonytalan etnikai hovatartozását illetően, akkor ennek megfelelően megvallhatta, hogy nem tudja erre a kérdésre a választ. A bizonytalanok száma nem került az összevont adatsorba, mert torzítaná pozitív irányba a változás mértékét.

Az országos adatok alapján elmondható, hogy az egyéb nemzetiségűek létszáma drasztikusan csökkent Bulgáriában (*9. ábra*). Azokban az obstinákban, ahol a nem válaszolók és a kis lélekszámú etnikumok együttes száma eléri az 500 főt (189 területegységben), e tendencia ellenére főként növekedés figyelhető meg: 75 obstinában többen döntöttek a válasz megtagadása mellett 2001-ben, mint 1992-ben. Az etnikai hovatartozás megvallása elől főként a legnagyobb lélekszámú városokban tértek ki, ahol a hagyományos közösségi keretek jelentősége csökkent, ezáltal a lakosság sem érzi szükségesnek, hogy nemzetiségét vállalja.

A nemzetiségűkről nem nyilatkozók száma azokban az obstinákban növekedett, ahol a török etnikum létszámnövekedése is megfigyelhető, valamint azokon a kevert etnikumú területeken, ahol a török és a cigány lakosság száma egyaránt magas. Viszont a cigány lakosság növekedését mutató obstinákban, ahol 1992-ben még jelentős volt a nem válaszolók aránya, 2001-re csökkenés figyelhető meg, ami a cigány identitástudat megerősödését igazolja.

A nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok területi elhelyezkedése ettől eltérő képet mutat. A nagy lélekszámú városokban a legmagasabb az arányuk, ami a hagyományos közösségi keretek korábbi felbomlásának következménye 1992-ben és 2001-ben egyaránt. Azonban szintén magas a létszámuk a déli határ menti obstinákban, a Rodope-hegység területén. Megjelenésük az ország ezen részén egyezést mutat a pomákok településterületével. A többségi társadalom velük szemben megjelenő elutasító attitűdje fokozza a pomák identitástudat gyengülését: muzulmán vallásuk miatt a török etnikumhoz, anyanyelvük miatt

viszont a többségi nemzethez kapcsolódnak, ezért okozhat nehézséget önmeghatározásuk a census kategóriái alapján.

9. ábra: Az egyéb etnikumok számának változása (1992–2001), valamint a nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok száma (2001) Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgaria.

6.4. Az etnikai térszerkezet átalakulásának mértéke 1992 és 2001 között

Az általam vizsgált időintervallumban bekövetkezett változások mértékét elsősorban a gazdaságban és általában a társadalomban végbemenő átrendeződések határozták meg. A piacgazdaságba történő átmenet éveiben a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének ellehetetlenülése, a veszteséges ipari üzemek bezárásával a munkanélküliek számának drasztikus növekedése, valamint a tercier szektorban megjelenő, külföldi tőke dominanciájával zajló beruházások nyomán fellépő munkaerő-szükséglet a lakosság belső vándormozgalmát indította el. A migrációba az egyes etnikumok eltérő módon kapcsolódtak be gazdaságban betöltött szerepüknek megfelelően. A hagyományos ágazatok válsága különösen érzékenyen érintette a főként mezőgazdasági tevékenységet folytató török és pomák népességet, valamint szakképzettség híján a leghamarabb és tömeges méretekben munkanélkülivé váló városi cigány lakosságot.

Az átmenet éveiben megjelenő új gazdasági kihívások gyors reakciót kívántak a lakosságtól. A válság, majd az átrendeződés hatására beinduló migráció a korábban konzervált közösségi keretek gyors felbomlását vonta maga után, ami az asszimilációs nyomás növekedését jelentette a kisebbségek számára. E folyamat ellenében hat azonban a kommunizmus elnyomása alól szabaduló kisebbségek erősödő öntudata: az 1980-as évek drasztikus elbolygató politikája az 1992-es népszámlálás alkalmával még jelentős tényezőként határozta meg az etnikai hovatartozásukról nyilatkozók választát, míg az ezredfordulón az identitástudat erősödésével a statisztikák alapján is megragadhatóbbá vált az etnikai térszerkezetet.

6.4.1. Az elkülönülés mértéke

Az államalkotó nemzet és a kisebbségek térbeli keveredésében a fent említett társadalmi jelenségek hatására az átmenet éveiben jelentős változások következtek be. A kisebbségek közösségeiben lejátszódó folyamatok dinamikája és térbelisége tetten érhető területi egyenlőtlenségi mutatók segítségével. A változások mértékének és az elkülönülés nagyságának bemutatására alkalmas viszonyszámok közül jelen dolgozat a Hoover-index speciális fajtáinak segítségével tesz kísérletet az etnikai összetételben lezajlott módosulások feltárására.

A szegregációs index alkalmas annak meghatározására, hogy a társadalom egy bizonyos csoportja (jelen esetben népcsoport) milyen mértékben különül el a lakosság többi részétől (NÉMETH N. 2005). Értéke 0 és 100 közötti lehet, a minimum a két jellemző megoszlásának egyezését, míg a maximum a teljes szegregációt, tehát az adott népcsoportnak a lakosság többi részétől kompakt etnikai tömbben való elkülönülését jelöli.

A kapott értékek értelmében 1992-ben a törökök szegregáltsága volt a legjelentősebb, ami alátámasztja a tematikus térképeken is szembeűnő két etnikai tömbjük jelenlétét (2. táblázat). Az élékülönülés mértéke az egyéb lakosság körében a legalacsonyabb, ami köszönhető annak, hogy főként a nagyvárosok lakossága tartozik a kis lélekszámú etnikumok és a válaszolni nem kívánók kategóriájába. A cigány lakosság szegregációja szintén alacsonyabb értékeket mutat, ami jelzi településterületük kiterjedtségét – minden régióban jelen vannak, azonban mindig az ország más etnikumaival keveredve.

A 2001-es népszámlálás adatai alapján számolt szegregációs index értékei az 1992-eshez hasonló képet mutatnak, azonban az eltelt időintervallum alatt a szegregáció mértéke a romák kivételével minden népcsoport esetében csökkent. A gazdasági átalakulás nyomán a fejlesztésekből jobban részesülő térségek felé történő migráció eredményeként nagyobb

mértékű az egyes etnikumok keveredése. A romák esetében identitásuk erősödése miatt többen vallják meg nemzetiségüket azokon a településeken, ahol részesedünk egyébként is magasabb az összlakosságból, ami ellensúlyozza az elvándorlás hatásait, ezáltal a szegregáció mértéke alig változik esetükben.

Az egyéb népesség esetében mutatkozó jelentősebb csökkenés köszönhető a nagyvárosok erősebb asszimiláló hatásának, melynek következtében sokan kihasználták azt a lehetőséget, miszerint azt a választ is adhatták a népszámláláskor, hogy nem tudják, mely népcsoporthoz tartoznak. A szegregáció mértékét tovább csökkentheti körükben, hogy 1992-ben még a cigány lakosság hagyományos településterületein jelenik meg a válasz megtagadása, viszont 2001-ben már a válaszolni nem tudók jobban megoszlának az egyes etnikumok között.

A disszimilaritási index két népcsoport keveredésének mértékét mutatja meg adott területegységen (jelen esetben Bulgárián) belül (2. táblázat). A török népesség elkülönülése az így kapott értékek esetén is megmutatkozik. Az államalkotó nemzet és Bulgária legnagyobb számú kisebbsége között kiemelkedő az elkülönülés mértéke, ami azonban az ezredfordulón csökkenést mutat annak köszönhetően, hogy a törökök főként bolgár többségű nagyvárosok felé vándoroltak az átmenet éveiben. Míg 1992-ben a legnagyobb fokú elkülönülés a török és az egyéb lakosság között figyelhető meg, ez az érték 2001-re jelentősen lecsökkent, ami jelzi, hogy a török etnikum körében is megnőtt a bizonytalankodók száma.

A bolgár és az egyéb lakosság keveredése jelentős, mivel általában a bolgár dominanciájú nagyvárosokban élnek kis lélekszámú népcsoportok, nem válaszolók, vagy hovatarozásukban bizonytalanok. A Rodope-hegységben élő pomák népesség általában bolgárnak vallja magát a népszámlálások alkalmával, azonban körükben kiemelkedő azok száma, akik nem tudták meghatározni, hogy mely etnikumhoz tartoznak (hiszen a népszámlálásokon nincs pomák kategória). A pomák lakosság tehát megoszlik a bolgár és az egyéb kategória között, növelve a keveredés mértékét.

A cigány lakosság disszimilációja alacsony a a népesség többi részéhez viszonyítva, azonban az egyes népcsoportokkal vizsgálva már árnyaltabb kép adható elhelyezkedésükről. Főként az államalkotó nemzettel élnek keverten, ami köszönhető a bolgár dominanciájú nagyvárosok jelentős cigány lakosságának. Elkülönülésük jelentéktelen értékben ugyan, de növekedett, köszönhetően azon vidéki településeknek, ahol identitásuk erősödése következtében többen vallották magukat cigánynak. Ez utóbbi tendencia azokra az északkeleti térségekre is jellemző, ahol a török dominanciájú települések közelében élnek. A cigányok egy része török anyanyelvű és muzulmán vallású, azonban öntudatuk erősödésével többen váltanak nemezetiséget, emelkedik számuk a török tömbön belül, ezért a keveredés mértéke is

növekszik a török és cigány lakosság között. Mivel nagyobb számban főként nagyvárosokban élnek ezért a szegregáció csökken az egyéb lakosság és a romák között is.

Év \ Népcsoportok	Hoover-index	
	1992	2001
bolgár–nem bolgár	46,8	43,2
török–nem török	63,4	59,9
cigány–nem cigány	38,1	38,8
egyéb–nem egyéb	32,2	21,4
bolgár–török	64,0	60,9
bolgár–cigány	39,8	40,0
bolgár–egyéb	31,0	25,0
török–cigány	57,1	56,9
török–egyéb	64,1	50,5
cigány–egyéb	53,2	45,9

2. táblázat: A Hoover-index értékei különböző etnikai csoportokra számolva (1992–2001). Forrás: NSI, Bulgaria

6.4.2. Elmozdulások a térben

A népesség területi eloszlásának egy klasszikus vizsgálati lehetősége a súlypontelemzés (NEMES NAGY J. 2005). E módszer segítségével meghatározható a vizsgált társadalmi jelenség (jelen esetben a népesség) eloszlásának térbeli középpontja. A kiszámított súlypont adott időintervallum alatt történő elmozdulásának nagysága és iránya a jelenség területi eloszlásában történő változásokról nyújt információkat (BOTTLIK ZS. 2002).

Jelen munkában az 1992-es és 2001-es népszámlálások etnikai hovatartozásra vonatkozó adatainak felhasználásával határoztam meg a Bulgáriában élő népcsoportok, valamint az összlakosság súlypontját. A vizsgálat alapját az egyes obstinákhoz tartozó központok földrajzi koordinátái adták, melyekhez súlyként az adott obstinában élő össznépesség, illetve az egyes népcsoportok létszámát rendeltem. A súlypontok változásának mértékét és irányát a 3. táblázat, térképi ábrázolását pedig a 10. ábra mutatja.

Az össznépesség súlypontja az ország geometriai középpontjától csak csekély mértékben tér el nyugati irányba, ami jelen esetben a népesség egyenletes eloszlására utal az országban. Az eltérés a főváros népességkoncentrációjának hatása. Szófia torzító hatását ellensúlyozzák a tengerparti kikötővárosok és az egyéb jelentős népességtömrőlések a Balkán-hegység két oldalán. A vizsgált időintervallumban az össznépesség súlypontjának elhanyagolható kelet felé tolódása a Fekete-tenger partján fekvő obstinákba történő bevándorlás eredménye. Az

idegenfoglalom felfutása és a nyomában fellépő munkaerőigény jelentős vonzó tényezőnek bizonyul e térségben.

Az államalkotó nemzet súlypontja az összlakosságétól nyugatra helyezkedett el mindkét népszámlálás időpontjában. Az össznépeség súlypontjához legközelebb található, ami jelzi fölényüket az ország lakosságában. Főként a nyugati területeken vannak túlsúlyban, enyhé délnyugat felé tolódásukat az ország délnyugati szegletébe történő bevándorlásuk, valamint az egyéb etnikumhoz tartozó lakosság feltételezhető nemzetiségváltása eredményezheti. A főváros közelsége a beruházások mértékében és az idegenforgalom felfutásában is megmutatkozik a műemlékekben és a hegyvidéki sportolási, rekreációs lehetőségekben bővelkedő területen; ennek hatására növekedhet a fővárosból áttelepülők létszáma.

Az ország legjelentősebb kisebbségének súlypontja esik legtávolabb a geometriai középponttól. A tömbösödés tehát e mutatószám alapján is a török lakosság körében jellegadó, népességkoncentrációjuk az ország keleti felében jelentkezik. Súlypontjuk eltolódása északi irányba az elmaradott, déli területekről való elvándorlásuk következménye, főként a nagyvárosok (Plovdiv, Pazardzsisik) irányába. Szegregációjuk csökkenését jelzi, hogy súlypontjuk az össznépeség súlypontjának irányába mozdult el 2001-re.

Az ország területén elszórtan élő cigány népesség nagyobb számban koncentrálódik az ország keleti-északkeleti részén, azonban a nagyvárosok irányába történő migrációjuk következtében súlypontjuk jelentős mértékben változott az össznépeség súlypontjának irányába. Számuk növekedése az ország délebbi obstináiban, elsősorban Plovdiv és Pazardzsisik környékén, valamint a fővárosban, pozitív természetes szaporodási értékek mellett öntudatra ébredésük és belső migrációjuk együttes következménye, ami az etnikai térszerkezet módosulásában is megmutatkozik.

A vizsgált időintervallum	1992–2001		
A lakosság	Szélességi koordináták változása	Hosszúsági koordináták változása	A változás iránya
bolgár	0,006	0,011	délnyugat
török	0,055	0,011	észak-északnyugat
cigány	0,023	0,128	nyugat-délnyugat
egyéb	0,052	0,339	kelet – délkelet
összes	0,002	0,003	kelet – délkelet

3. táblázat: Az egyes etnikumokhoz tartozó súlypontok helyzetének és irányának változása Bulgáriában (1992–2001). Forrás: NSI, Bulgaria

10. ábra: A népesség és az etnikumok súlypontjának változása Bulgáriában (1992-2001). Forrás: NSI, Bulgaria

A legjelentősebb változás az egyéb népesség súlypontjában következett be a vizsgált időintervallum alatt, ami a népszámláláskor válaszként elfogadott kategóriák számának növekedésével, valamint alacsony létszámukkal is összefügg. A legutóbbi census alkalmával az etnikai hovatartozásukat meghatározni nem tudók megvallhatták bizonytalan identitásukat, így megnőtt az egyéb kategória létszáma és módosult az egyéb válaszolók etnikai összetétele is. Míg 1992-ben az egyéb népesség súlypontja együtt mozgott a bolgár népességével, 2001-re a súlypont irányában és mértékében is erőteljesebben eltért az összlakosságétól.

A legutolsó népszámlálás időpontjában már a válaszolni nem tudók dominanciája határozza meg az egyéb népesség súlypontját, akiknek aránya a Fekete-tenger partjához közeli obstinákban és a nagy kikötővárosok közelében, valamint az ország déli részén jelentős. Ez utóbbi terület a Rodope-hegységben élő pomákok településterületével azonosítható, akik bizonytalan identitásadatukból kifolyólag így tetten érhetők az egyéb népesség súlypontjának meghatározásában.

6.5. Bulgária etnikai térszerkezete 2001-ben

6.5.1. Új kihívások az ezredfordulón

Az ezredforduló bolgár társadalma a vártnál is nagyobb kihívásokkal terhelt évtizedet hagyott a háta mögött a rendszerváltást követően, számtalan olyan szociális és gazdasági kérdés maradt megválaszolatlanul a kibontakozó krízis miatt, amelyek már csak az új évtizedben kerülhettek a döntéshozók figyelmének homlokterébe.

Az évtized közepén kibontakozó gazdasági válságra irányuló megoldási a későbbiekben egyelőre a lakosság egzisztenciális helyzetének konszolidálását célozták. Ezek sikeressége nagy területi különbségeket mutatott aszerint, hogy a válság mennyire érintette az adott országrészt és a piacgazdaságba történő átmenet milyen előnyöket, esetleg hátrányokat jelenthetett a terület számára. Míg a főváros előnyös helyzete továbbra is fennállt, addig a tengerparti rész prosperálása igen látványos felfutásban jelentkezett (és jelentkezik mind a mai napig). Hasonló pozitív változás volt érzékelhető az ezredfordulón a délnyugati országrészben, ahol a tengerpartihoz hasonló üdülőkörzet van kialakulóban.

Ezzel ellentétben viszont a rendszerváltás nagy kárvallottjai az egykori nehézipari körzetek, valamint a főként dohánytermesztésre berendezkedett, alacsonyabb potenciállal rendelkező mezőgazdasági területek. Fontos tényező, hogy ez utóbbiak milyen etnikai összetétellel rendelkeznek, hiszen ha egyezés mutatkozik az elmaradott területek és a kisebbségek lakóhelye között, akkor a rendszerváltást követő évtized az egyes etnikumok közötti különbségek növekedéséhez, illetve a kisebbségi csoportok marginalizálódásához vezethetett.

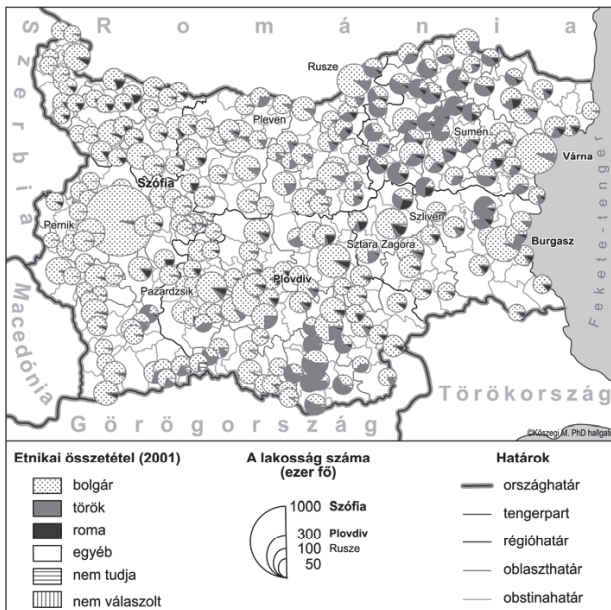
Bulgária számára az ezredfordulót követően újabb jelentős kihívást jelentett az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamata, hiszen az országnak számos gazdasági és társadalmi kérdésre válasszal kellett szolgálnia ennek keretein belül. Az európai uniós elveknek való megfelelés igénye és igyekezete mutatkozott meg a bolgár társadalom részéről abban, hogy az illetén elveket előtérbe helyező és az országot Európa és egyáltalán a külföld felé nyitó politikát megfogalmazó kormányzatot választott, amelyben egy nyíltan muzulmán érdekeket képviselő párt is helyet kapott. Az ezredfordulót követően elérkezhet a társadalmi kérdések és ezzel összefüggésben a gazdasági helyzet konszolidálásának időszaka.

6.5.2. Az ezredforduló népszámlálásának társadalmi háttere

A 2001-ben tartott, és egyelőre az eredmények feldolgozottságát figyelembe véve a legfrissebbnek számító, részletes területi adatokat is szolgáltató népszámlálás eredményei szerint Bulgária népességszáma 2001. március 1-jén 7 928 901 fő volt. Az Európai Unióhoz

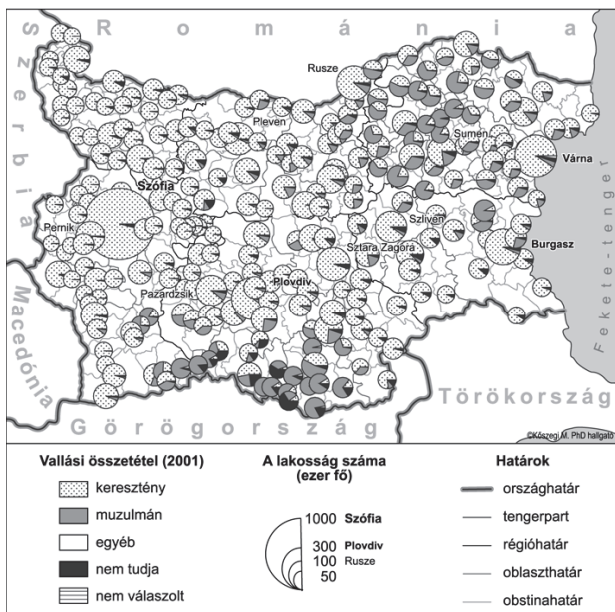
való csatlakozás kapujában a népszámlálási eredményeket a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal részletes területi bontásokat tartalmazó kiadványokban publikálta, ezáltal lehetőség nyílt sokoldalú vizsgálatok elvégzésére, az etnikai jellegű információk és az egyéb társadalmi kérdések összefüggéseinek feltárására. Ennek alapját szolgálja a 2001-es etnikai térszerkezet bemutatása.

Az etnikai hovatartozást firtató kérdésre adott válaszok alapján Bulgária lakosságának 83,9%-a (6 655 210 fő) vallotta magát az államalkotó nemzethez tartozónak (11. ábra). A népesség 9,4%-a (746 664 fő) az ország legnépesebb etnikai kisebbségét, a törököt alkotta. Az az összlakosság 4,6%-a (370 908 fő) tekintette magát a cigány etnikum részének. A zsidó és a tatár lakosság létszáma a kétezer főt sem érte el (1 363 és 1 803 fő), míg az örmény etnikum 10 ezer fő felett volt jelen Bulgáriában (10 832 fő). E kis lélekszámú, a census során külön etnikai kategóriaként szereplő kisebbségek együttes aránya az össznépességen belül csupán 0,2%. A lakosság 0,7%-a (55 206 fő) a fent említetteken kívüli nemzetiségekhez tartozónak vallotta magát, vagy nem nyilatkozott etnikai hovatartozásáról. A népesség 1%-a (86 915 fő) nem tudta meghatározni, hogy melyik etnikum tagja.

11. ábra: A lakosság etnikai összetétele Bulgária obstináiban (2001). Forrás: NSI, Bulgaria.

Az anyanyelv meghatározására adott válaszok valamelyest módosítják a fent felvázoltakat. A magukat bolgár anyanyelvűeknek vallók létszáma (6 697 158 fő) alig tér el a bolgár nemzetiségüekétől, viszont a kisebbségek esetében már nagyobb különbségek vannak. A török anyanyelvűek (762 516 fő) 2%-kal (15 852 fő) többen vannak, mint a magukat törököknek vallók. A cigányság esetében viszont ellentétes a folyamat: a cigány anyanyelvűek (327 882 fő) 2001-ben már 11,7%-kal (43 026 fő) kevesebben vannak, mint a magukat cigánynak vallók. A két adat valójában ugyanarra a jelenségre utal: a törökökkel együtt élő, török anyanyelvű, cigány etnikumú lakosság az ezredfordulón már elkülönül a törököktől, valamint a többségi társadalomtól egyaránt és cigányként definiálja magát.

12. ábra: A lakosság vallási megoszlása Bulgária obstináiban (2001). Forrás: NSI, Bulgária

Ha vallási oldalról közelítjük meg Bulgária lakosságának identitását 2001-ben, akkor lényeges változásokat figyelhetünk meg az ezredfordulón a rendszerváltást közvetlenül követő helyzethez képest (12. ábra). A magukat meghatározni nem tudók (308 116 fő) az állampolgárok 3,8%-át jelentették, ezáltal a vallásukat meghatározók száma lecsökkent. Az ortodox keresztény vallás hívei (6 552 751 fő) 82,6%-kal részesedtek, tehát már elmaradtak a magukat bolgároknak vallók létszámától. Az iszlám követői (966 978 fő) viszont 12,2%-os

részesedésükkel alig mutattak csökkenést az 1992-es állapotokhoz képest, tehát a vallási elbizonytalanodás a kisebbségek körében kevésbé jelentkezett, közösségeikben továbbra is jelentős összetartó erőt képviselt. A görögkeleti vallás mellett Bulgáriában létező más keresztény felekezetekhez tartozók létszáma viszont összességében pozitív irányban módosult: míg a katolikusok (43 811 fő) és az örmény keresztények (6 500 fő) száma az 1992-es állapotokhoz képest csökkent, a protestánsok megduplázódtak (42 308 fő), így együtt a népesség 1,1%-át adták 2001-ben.

Bulgáriának két olyan kisebbsége is létezett az ezredfordulón, amelynek létéről hivatalosan nem vettek tudomást az uniós csatlakozás árnyékában sem. Az ország délnyugati szegletében élők macedón identitása sajátosan alakult a rendszerváltás után, de nem radikalizálódott a kisebbségi kérdés az új állam, Macedónia szomszédságában. A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákokra, akiket csak muzulmán bolgárokként emlegetnek, menthetetlenül az asszimiláció vár, bár az ezredforduló után az iszlám világ egyre inkább felfedezi és támogatja az itt élő hittársait.

6.5.3. A többségi etnikum Bulgáriában 2001-ben

Az államalkotó nemzet az ország 224 obstinájában alkotott abszolút többséget. Részesedésük 90% feletti az ország egyharmadában (96 obstina). A bolgár etnikum leghomogénebbnek tekinthető településterülete továbbra is főként az ország nyugati részében található: a fővárost magában foglaló Szófia-medencében, a délnyugati országrészben található Sztruma folyó völgyében, valamint az északnyugati, Vidin környéki területeken. A Balkán-hegység és a Duna közötti észak-bolgár térségben a Szófia és Pleven városokat összekötő, az úthálózat egyik jelentős és nagy forgalmú tengelyét adó közút mentén, valamint a Balkán-hegység északi előterében, a hegység átkelő forgalmát összegyűjtő hágó lábánál fekvő Veliko Târnovonál emelkedik arányuk 90 % fölé. A déli országrészben a Szredna Gora déli előterében, valamint Sztara Zagora és Jambol környékén, tehát a termékeny és ezért nagy népsűrűségű Trák-alföld kiszélesedő területein érik el a legnagyobb arányt, ahol egykoron az Oszmán Birodalom idején a muzulmán lakosság létszáma volt hasonlóképpen magas. A Fekete-tenger mentén a második világháború utáni időszakban felduzzadt népességgel rendelkező két kikötővárosban, Várnában és Burgaszban, valamint az északi határhoz közel eső, kedvező idegenforgalmi adottságokkal rendelkező Sablában koncentrálódik a bolgár népesség.

A legdélebbi, Rodope-hegység területét lefedő obstinák közül a Szmoljan környékén jelentkező bolgár népességkoncentráció a pomák lakosság településterülete. Számuk közvetett

módon, a vallási összetétel adatainak segítségével kimutatható, így a bolgár népesség össznépességből való részesedése valamelyest módosul negatív irányban.

A bolgár népesség aránya 17 obstinában csökken 30% alá, de közülük csupán négyben nem érik el a 10%-ot (Venec 1,7%, Csernoocsene 2,6%, Ruen 8,1%, Kaolinovo 9,4%). Legnépesebb, 100 ezer fő feletti közösségeik 10 obstinában találhatóak; a legjelentősebbek Szófiában (1 124 240 fő), Plovdivban (302 858 fő), Várnában (296 407 fő), Burgaszban (195 290 fő), Ruszében (158 309 fő) és Sztara Zagorában (151 444 fő) vannak.

6.5.4. A török kisebbség bulgáriai jelenléte az ezredfordulón

A 2001-es népszámlálás időpontjában Bulgária török népessége 28 obstinában alkotott abszolút többséget (13. ábra). Az előző fejezetekben már bemutatott északkeleti etnikai tömbjükben éri el népességszámuk a legmagasabb értékeket, az összlakosságán belül 22,5% az itt élő török etnikum részesedése. A teljes török népesség 39,6%-a a régió hat tartományának lakója. Részesedésük Sumen tartomány Venec obstinájában a legmagasabb, 90% feletti.

A leghomogénebb török etnikai terület az északkeleti tömbön belül Sumentől északra található (Venec 91%, Kaolinovo 79%, Dulovo 68%, Szamuil 77%, Zavet 68%, Glavinica 62%). Jelentős a részesedésük még néhány, az előzőekben említettekhez hasonlóan, szintén forgalmi árnyékban található, a Balkán-hegység területén fekvő obstinában (Ruen 85%, Omurtag 67%, Opaka 70%, Car Kalojan 61%). Nyugat felé az Észak-Közép régióban, valamint a Balkán-hegységtől délre található Délkeleti régióban is jellemző a török népesség magasabb aránya az összlakosságon belül. Észak-Bulgáriában, a Bolgár-tábla középső részének obstináiban 10% feletti a részesedésük. A Balkán-hegység lealacsonyodó vonulatai között található kisebb medencékben, elzárt völgyekben arányuk ismét magasabb: a Kazanlaci-medencében Pavel Banja obstinában a népesség 28,1%-át alkotják, míg a keletbeli területeken ez az érték 30% fölé is emelkedik (Szungulrale 30,1%, Ajtos 31,4%, Ruen 85%). Viszont az ország északkeleti részének nagyvárosaiban részesedésük Sumen kivételével (13,2%) mindenütt 10% alatti (Dobrics 8%, Várna 3,8%, Rusze 8%, Veliko Tárnovo 5,4%).

Lélekszámukat tekintve az északkeleti etnikai tömbön belül a legnagyobb, 15 ezer főt meghaladó közösségeik Ruenben (24 585 fő), Dulovoban (20 803 fő), Razgradban (17 138 fő), Omurtagban (16 995 fő), Targovistében (15 227 fő) és Isprihben (15 037 fő) találhatóak.

Bulgária területén belül a török lakosság a Dél-Közép régió déli körzeteiben alkot abszolút többséget; a korábbiakban szintén bemutatott déli etnikai tömbjük a déli határ mentén hosszanti irányban húzódik, nyugat felé a Délnyugati régióba is átnyúlik. Etnikai tömbjük

összefonódik a pomákok településterületével, ezért egységesen ezt inkább muzulmán etnikai tömbnek tekinthetjük, hiszen a bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású, de magát a népszámlálások etnikai hovatartozást firtató kérdésére bolgárnak valló lakosság aránya a Szmoljan környéki obstinákban meghaladja a török lakosságét. A déli tömbön belül a török etnikum ezért az ezredfordulón csupán 11 obstinában alkot abszolút többséget.

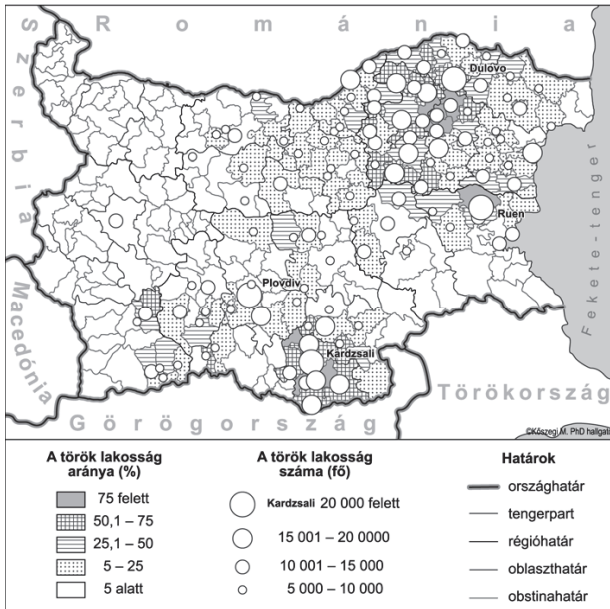
A fent említett pomák településterület tehát két részre osztja a török etnikum déli tömbjét. A keleti nagyobb rész leghomogénebbnek tekinthető török etnikai területe Kardzsali oblaszt, ahol a lakosság 61,6%-a töröknek vallotta magát. Népeségyszámát tekintve a Bulgáriában élő török lakosság 13,5%-a él e tartomány területén. A legmagasabb, 90% feletti arányt Csernoocsenében érik el; 70% feletti a részesedésük Momcsilgrad (81%) és Dzsebel (76%) obstinákban. A tömb nyugati részén arányuk csupán egy obstinában éri el a 70%-ot (Jakoruda), hiszen a Rodope-hegység nyugati részén településterületük keveredik a pomák lakosságával.

A déli tömb és egyben a Bulgáriában élő török kisebbség legnépesebb közössége Kardzsali obstinában található (36 980 fő). Számuk 15 ezer fő feletti Plovdivban (22 501 fő) és Haszkovoban (18 698 fő). További jelentősebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Aszenovgrad (14 621 fő), Momcsilgrad (14 012 fő), Kírkovo (12 790 fő), Krumovgrad (11 683 fő) és Csernoocsene (10 239 fő) ad otthont.

Ahhoz, hogy a török etnikum helyzetéről pontosabb képet kapjunk, össze kell vetni a 2001-es census etnikai hovatartozásra, valamint anyanyelvre vonatkozó adatait, ugyanis mindkét esetben szükséges kiegészítéseket tenni. Az, hogy Bulgáriában ki számít töröknek, a 20. század során folyamatosan változott, sokszor a kormányzat által preferált ideológiai irányzatnak megfelelően. A századfordulón még minden iszlámhívót töröknek neveztek, viszont a két világháború között, Törökország létrejötte után igyekeztek leredukálni számukat a hivatalos statisztikákban, ezért az etnikai kötődésre vonatkozó kérdésnél emelték a válaszlehetőségek számát. Így kerültek elő a gyűjtőnév mögül az ország északkeleti részén élő tatárok, valamint a Rodope völgyeiben lakó bolgár anyanyelvű, de muzulmán vallású pomákok. Ez utóbbi kategória azonban gyorsan eltűnt, ugyanis a pomákok felé hamarosan az lett a hivatalos álláspont, hogy ők tulajdonképpen eltévelyedett bolgárok, akiket vissza kell téríteni gyökereikhez.

A második világháború után, a kommunista rezsim hatalmának kiépítésével minden muzulmán lakos számára nehezebb időszak következett, amikor a vezetés minden lehetséges (sokszor erőszakos) eszközzel igyekezett átformálni őket. Ennek szomorú következménye a rendszerváltás után vált igazán érzékelhetővé: a korábbi jól működő együttélés megszűnt, a

muzulmán közösségek elzárkóznak a többségi társadalomtól, nyilvánvalóbb eszközökkel (pl. ruházat) igyekeznek igazolni különállásukat, nem beszélve arról, hogy egyre inkább nyitnak az iszlám világ többi része felé.

13. ábra: A török lakosság aránya Bulgária obstináiban (2001). Forrás: NSI, Bulgária

Mindezek ellenére a köztudatban ma is jelen van a muzulmánok azonosítása a törökökkel, ami megjelenik a muzulmánok tudatában is. A pomák lakosságánál kevésbé, a tatároknál nagyobb mértékben fordul elő a törökökkel való azonosulás, annak ellenére, hogy a tatároknak népszámlálásokkor is van lehetőség kötődésük megvallására, miközben pomák kategória nem létezik, így számukra kézenfekvővé válik, hogy vallásuk alapján esetleg a török kötődést választják. Tovább árnyalja a dolgot, ha figyelembe vesszük Bulgária cigány lakosságát is az elemzéskor (ZHELYAZKOVA, A. 2001a).

Ha tehát összevetjük a török nemzetiségű és a török anyanyelvű lakosságot, akkor a fent említett jelenségek állhatnak a területi különbségek mögött. A törökök (és muzulmánok) északkeleti tömbjén belül magasabb a török anyanyelvűek száma, ami a tatárok mellett főként a cigány lakosság nyelvi kötődésének eredménye. Az ország délnyugati részén, főként a

Meszta folyó völgyében azonban a törökökkel keverten élő pomák lakosság etnikai kötődése miatt lesz a török etnikum létszáma magasabb, mint a török anyanyelvűeké.

6.5.5. Az öntudatára ébredő cigány kisebbség

A 2001-es népszámlálás időpontjában 307 908 fő, a lakosság 4,6%-a vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Etnikai öntudatok növekedésének következtében a második világháború utáni évtizedekben őket befogadó nagyvárosok mellett hagyományos településterületeiken, a dombosági térszíneken is nagyobb arányban részesednek az összlakosságból. A Balkán-hegység északnyugati előterében (Vidin, Montana, Vraca körzetekben), az ország délnyugati részén a Szófia-medencében és a Sztruma völgyében, valamint a Bolgár-tábla keleti térségében a statisztikai adatok alapján is kimutathatóan magasabb a lélekszámuk; ez utóbbi területen a török etnikummal keverednek. Jelentős a népességkoncentrációjuk a Balkán-hegység és a Szredna Gora közötti medencékben, valamint a Trák-alföld nyugati részén.

Legnagyobb, 10 ezer fő feletti közösségeik továbbra is a nagyvárosokban találhatók: a fővárosban, Szófiában (17 885 fő), a délkeleti térség nagy iparvárosában, Szlivenben (16 171 fő) és a közelében található Sztara Zagorában (10 969 fő), valamint a Trák-alföld nyugati részén fekvő Pazardzsisziban (10 598 fő). A jelentősebb városokban a város többi részétől elkülönülő, alacsony infrastrukturális háttérrel rendelkező negyedekben élnek, így szegregáltak több földrajzi léptékben is számottevő (VASSILEV, R. 2004).

6.5.6. Statisztika segítségével közelebb a pomákokhoz

Az etnikai térszerkezet 20. századi alakulásának vizsgálatakor a népszámlálási adatok segítségével közvetett úton sikerült kimutatni a pomák kisebbség létét Bulgáriában. A 2001-es census vallási összetételre vonatkozó adatainak felhasználásával kimutatható az ország harmadik legjelentősebb kisebbségének településterülete.

A pomákok sajátos helyet foglalnak el egy olyan térséghez tartozó nemzetállamban, ahol a nemzeti identitás elsősorban nyelvi különbségekhez köthető, azonban az oszmán millet-rendszer több évszázados létnek köszönhetően összefonódik az ortodox kereszténységgel is. A rendszerváltás után magát hivatalosan is ortodox kereszténynek nevező bolgár államban a muzulmán vallás különálló kulturális identitást jelent, sőt, veszélyforrásnak számít, mert hidat képezhet a török nemzeti identitás felé (ANAGNOSTOU, D. 2005). a többségi társadalom attitűdje tehát kettős irányukban: egyrészt elutasítják őket vallásuk miatt, másrészt asszimilálni igyekeznek őket, hogy ne jelentsenek veszélyforrást.

A zömében muzulmán vallású török kisebbség mellett a lakosság 2,8%-a (220 314 fő) tekinthető az iszlám hit követőjének. Ez azonban nem azonosítható a sajátos kultúrával és

területi kötődéssel is rendelkező pomák kisebbséggel, hiszen a cigány lakosság egy része, különösen azokon az északkeleti területeken, ahol a törökökkel kevert etnikai területet alkot, szintén muzulmán vallású. A török etnikum és a muzulmán vallásúak száma között jelentkező értékkülönbség az ország északkeleti régiójában, a Balkán-hegység és a Szredna Gora közötti medencékben, valamint a hegység kelet felé lealacsonyodó vonulatainak völgyeiben a cigányság területi elhelyezkedését tükrözheti.

A Rodope-hegység területén, az ország déli határához közel található obstinákban viszont a cigány lakosság elenyésző arányban képviselteti magát, ezért az itt kapott különbségek már a sokkal inkább a pomák lakosság jelenlétére utalhatnak. Identitástudatuk bizonytalanságát mutatja, hogy településterületükön a vallásukat meghatározni nem tudók létszáma országos viszonylatban rendkívül magas. Lélekszámuk pontosabb meghatározásához ezért figyelembe kell venni a bizonytalanok számát is.

Fontos megjegyezni, hogy a modernkori bolgár állam megalakulásakor a Bolgár-tábla középső részén, Lovecs és Teteven városok közötti településeken is éltek bolgár anyanyelvű muszlimok, akik azonban sokkal kevésbé álltak ellen az asszimilációs nyomásnak, mint a délen élő sorstársaik, éppen ezért statisztikai adatok segítségével jelentősebb számban már nem mutathatók ki, de még az ezredfordulón is jelen vannak itt kisebb közösségeik (GEORGIEVA, TS. 2001; MANCHEVA, M. 2001).

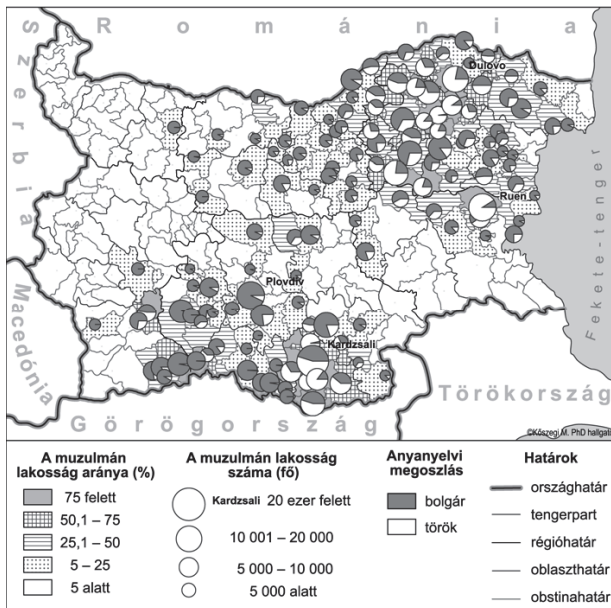
A muzulmán vallásúak az ország déli részén tehát nagyobb számban élnek. Részesedésük főként Kardzsali és Szmoljan körzetekben, az ország legelmaradottabb térségeiben magas. Ehhez a tömbhöz tartoznak Haszkovo, Plovdiv és Pazardszik körzetek déli, valamint Blagoevgrad keleti obstinái. A megnevezett oblaszok 69 obstinájából 17-ben alkotnak abszolút többséget. Kardzsali oblaszt minden obstinájában 50% feletti az arányuk. Szmoljan nyolc obstinájából négyben, Borinóban, Doszpatban, Madanban és Rudozemben vannak abszolút többségben. A többi említett körzetben összesen hat obstinában emelkedik arányuk 50% fölé.

A muzulmán lakosság koncentrációja ugyan jelentős egyezést mutat a török településterülettel, azonban a törökség a fent említett területen belül csupán 11 obstinában részesedik 50% felett az összlakosságból. Szembetűnő a különbség Szmoljanban, ahol csupán 2 obstinában van jelen a török etnikum 10% feletti arányban, viszont a muzulmán vallásúak a tartomány minden obstinájában 10% feletti arányban élnek.

A nem török nemzetiségű muzulmán vallású lakosság körében jobban azonosítható a pomák etnikum jelenléte, ha a népesség anyanyelv szerinti megoszlását is a vizsgálat körébe vonjuk. Ha a bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású lakosságot kiegészítjük a vallásukat

meghatározni nem tudókkal, akkor megbecsülhetjük a pomák etnikum feltételezett létszámát. Az így kapott értékek azonban lényegesen alacsonyabb lélekszámot mutathatnak, ugyanis sajátos helyzete miatt feltételezhetően a pomák lakosság volt ezen a területen a legbizonytalanabb vallási hovatartozásában.

A kapott értékek alapján a fent említett tartományok 33 obstinájában él az ország lakosságának 2,1%-át (168 301 fő) alkotó pomák népesség (14. ábra). Tíz obstinában abszolút többséget alkotnak, melyek közül 80% feletti a részesedésük Devinben (94,9%), Banitében (92%), Doszpatban (90,2%), Szatovcsában (88,5%), Nedelinoban (86,2%), Zlatogradban (85,7%), Madanban (83,9%) és Rudozemben (83,1%). Legnépesebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Szmoljan (19 778 fő), Szatovcsa (15 827 fő), Velingrad (14 834 fő), Zlatograd (12 042 fő) és Madan (11 584 fő) ad otthont. További jelentős, 5000 fő feletti pomák lakosságot tömörítő obstinák Kirkovo, Doszpat, Rudozem, Devin, Garmen, Nedelino és Banite.

14. ábra: A muzulmán lakosság aránya, létszáma és anyanyelvi megoszlása Bulgária obstináiban (2001).
Forrás: NSI, Bulgaria

A többségi társadalom pomákkal szemben jelentkező negatív attitűdje mutatkozik meg a nemzetiségi és vallási tekintetben egyaránt bizonytalan identitástudatukban. A nemzetiségi

hovatartozásukra válaszolni nem tudók száma szintén azokban az obstinákban magas, melyek a pomákok településterületének tekinthetők. Doszpat obstinában arányuk eléri a 21%-ot, Rudozem, Szatovcsa és Madan lakosságának közel 10%-a a cenzus válaszlehetőségei közül azt adta meg, hogy nem tudja milyen nemzetiségű. Lélekszám tekintetében csupán két nagyvárosban (Szófiában 4 645 fő, Várnában 2 406 fő) nagyobb a válaszolni nem tudók létszáma a pomákok által lakott településeknél (Szmoljan 2 357 fő, Doszpat 2 213 fő, Szatovcsa 1685 fő, Velingrad 1580 fő).

A főként dohánytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó rurális közösségeikből a 20. század második felében sokan az építőiparban, bányászatban helyezkedtek el (APOSTOLOV, M. 1996). A rendszerváltással beköszöntő új korszak nehezebb életkörülményeket hozott, viszont a kommunizmus erőszakos elnyomó politikája alól szabadulva érzékelhetően jobban kötődnek hagyományos, muszlim elemeket hangsúlyozó életmódjukhoz (ANAGNOSTOU, D. 2005).

6.5.7. Kisebb lélekszámú etnikumok megjelenése a népszámlálási statisztikákban

A 2001-es népszámláláskor a fent említettek mellett megjelenő egyéb etnikumok főként az ország északkeleti, valamint délnyugati területein jelennek meg magasabb (2%-ot meghaladó) arányban. Az ide sorolható kis lélekszámú nemzetiségek (görög, orosz, örmény, tatár, zsidó) továbbra is főként a nagyvárosok és az azok közelében található obstinák (különösen Várna körül) lakói. Az ország délnyugati részében jelentkező magasabb létszám a macedón etnikum jelenlétére utalhat (Hadzsidimovo 1002 fő, Blagoevgrad 765 fő, Petrics 734 fő, Szatovcsa 688 fő).

Nagy kérdés volt a rendszerváltást követően, hogy a Bulgáriában élő macedónok milyen öndefinícióval élnek majd az önálló Macedónia létrejötte után. Az ezredfordulóra érzékelhetően nem mutatható ki a délnyugati térségben az egyéb kategória létszám vagy aránybeli növekedése, a szeparatista törekvések nem váltak jellemzővé annak ellenére, hogy kisebb mozgalmak megjelentek a területen. A bulgáriai macedónok identitásuk alapján három csoportra oszthatók: a legtöbben a már évszázadosnak mondható, egyre határozottabb asszimilációs politikának köszönhetően bolgár nemzeti identitással rendelkeznek. Kisebb részük az 1990-es években macedón nemzeti önazonosságot vallott magáénak. Harmadik részük azonban mindkettőtől elzárkózik, nem tudja és nem is akarja meghatározni identitását. Mindenesre a térségben érzékelhető, hogy ugyan a többség a bolgár nemzethez tartozónak vallja magát, mégis macedón érzelmű, de nem a szomszédos államhoz tartozni kívánó macedón, hanem helyi, regionális öntudattal rendelkező csoport (DASKALOVSKI, Z. 2002).

A nemzetiségükről nem nyilatkozók száma egyetlen obstinában sem éri el az 1%-ot. Főként a határ menti (különösen a Szófia-medencéhez közeli) területeken, valamint a török etnikai tömb peremén található településeken tagadták meg a válaszadást. A nyugati határ mentén szerb etnikum jelenléte feltételezhető, míg a török etnikumú területen a többségi nemzettel való együttélés fokozottabb asszimilációs nyomást jelenthet, aminek hatására többen zárkóztak el a válaszadás elől. A cigány lakosság körében még 1992-ben megfigyelhető elzárkózás 2001-ben már nem kimutatható, ami a cigánység erősödő identitástudatát jelzi.

7. Etnikumok az előregedő bolgár társadalomban

A rendszerváltást követő évtized két népszámlálásának adatai alapján feltáruló demográfiai helyzet a bolgár társadalom számára sokkoló hatású volt. Bár a népességfogyás már a korábbi évtizedekben is jelentkezett, közel sem kapott akkora publicitást, hogy a közvélemény valóban felfigyeljen ennek jelentőségére. Éppen ezért hatott olyan drasztikusan, hogy a korábban is jelentkező negatív irányú változások a rendszerváltást követő évtizedben jelentős mértékben felgyorsultak.

Önmagában e problémakör részletes feltárása túlmutatna jelen dolgozat keretein, azonban feltételezhető, hogy az egyes etnikumok eltérő demográfiai jellemzőkkel bírtak az ezredfordulón. Már az obstinák teljes népességére vonatkozó területi vizsgálatok is bizonyíthatják az etnikai komponens relevanciáját. A bolgár tudományos elit érzékelhetően hallgat a népességfogyás kisebbségi aspektusairól, pedig az elmúlt években a szélsőséges politikusok már kongatják a vészharangot, mert az ezredfordulót követően az újszülöttek 60–70 százaléka valamelyik kisebbséghez (főként cigány vagy török) tartozik (VASSILEV, R. 2006). A hallgatás oka abban keresendő, hogy az eltérő demográfiai viselkedés – ahogyan a Kárpát-Balkán régió országaiban általában és tapasztalataink alapján hazánkban is –, komoly társadalmi feszültségforrássá válhat, amelyre egyelőre nem rendelkeznek hathatós megoldási apparátussal sem Bulgáriában, sem a környező országokban.

Az etnikai térszerkezet alakulásának feltárása a kisebbségek térbeli lokalizációjának és az abban bekövetkező változásoknak a megismerését tették lehetővé. Az 1990-es évek transzformációs folyamatai érzékelhetően hatottak az etnikai térszerkezetre is. Az egyes etnikumokra vonatkozó elemzések alapján elmondható, hogy a fent említett jelenségek eltérő módon érintették az egyes kisebbségi csoportokat. Ha a bolgár társadalom rendszerváltás után drasztikusan jelentkező komplex kérdéskört indukáló társadalmi problémáját, a népességcsökkenéssel összefüggésben jelentkező előregedést vesszük górcső alá, akkor a

legfontosabb kérdés az lesz, hogy a kisebbségek mekkora mértékben viselkednek az adott kérdésben a többségi társadalomtól eltérően, ami már önmagában jelzi elkülönülésüket a többségi társadalomtól, ami potenciális konfliktusforrást jelent.

7.1. Demográfiai trendek Bulgáriában a rendszerváltás után

A kommunista rezsim 1989-es összeomlásával egy új, az addiginál is gyorsabb demográfiai változásokat indukáló korszak vette kezdetét Bulgáriában, a többi posztszocialista országhoz hasonlóan. A bolgár népesség az EU-15-ökkel való összehasonlításban kiugró népességsökkenést mutat, ami a rendszerváltás során zajló drasztikus társadalmi változások eredménye. Az 1980-as évek gazdasági és szociális krízise, amit a központi irányítású gazdasági rendszer összeomlása követett 1989-ben, mély nyomot hagyott a demográfiai folyamatokban, hatásuk már a 20. század utolsó évtizedében is kimutatható a népszámlálási adatok segítségével. Azonban Bulgária az újonnan csatlakozott államok közül is alacsonyabb értékekkel és jelentős csökkenéssel hívja fel magára a figyelmet természetes szaporodás tekintetében, aminek okai már helyi sajtóösszegekben keresendők (15. ábra).

A rendszerváltással meginduló lassú transzformáció Bulgáriában gazdasági összeomláshoz vezetett a kilencvenes évek közepén, aminek hatásai a társadalom demográfiai helyzetében is megmutatkoztak. A rendszerváltást követő két census között eltelt időben Bulgária népessége 6,57%-kal csökkent (8 487 317 főről 7 928 901 főre), aminek közvetlen okai a fokozódó migrációban és a természetes fogyásban egyaránt fellelhetők.

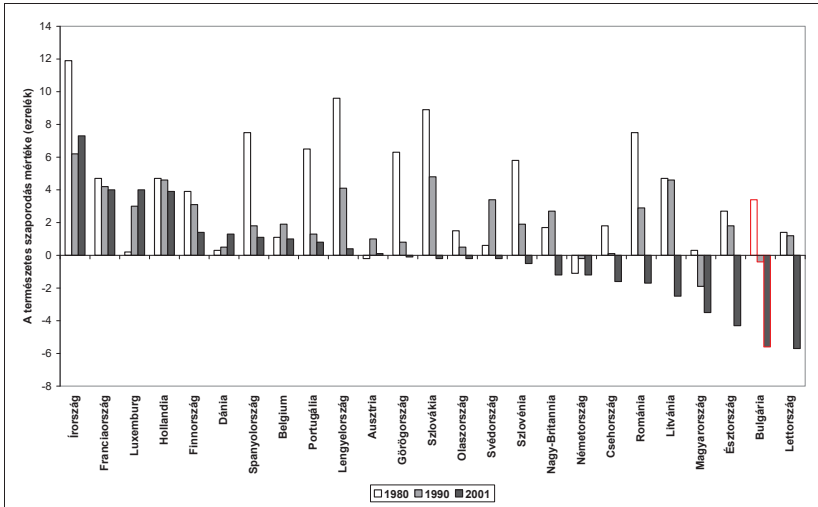
A rendszerváltás után újonnan megnyíló határok az 1990-es évek elhúzódo gazdasági válsága miatt fokozott mértékben készítették a lakosságot hazájuk elhagyására – főként a nyugat-európai és tengerentúli államokba. A vizsgált időszak elején az összlakosság munkaképes korosztályából az idősebb korcsoportok indultak útnak, az ezredfordulóhoz közeledve azonban egyre inkább a fiatalabbak, a felsőoktatási intézményekben frissen végzettek próbálták szerencsét külföldön (GEORGIEVA, P. 2004). Az elvándorlásban, külföldi munkavállalásban tehát elsősorban a fiatalabb, népesség érintett, aminek következtében a születések száma csökkent Bulgáriában (HRISTOV, E. – BALEVA, I. 2001). Míg az 1990-es évek második felében a magasan kvalifikált bolgár lakosság hagyta el inkább az országot, addig a rendszerváltás kezdetén az elmaradottabb vidékeken lakó, kevésbé képzett, de termelékenyebb török népesség kivándorlása eredményezett erőteljes csökkenést, hiszen közülük a fiatalabbak indultak útnak és próbálták szerencsét Törökországban (GEORGIEVA, P. 2004).

A természetes szaporodás mértékének visszaesése általános tendencia Európában, ami a posztzocialista európai országokban, így Bulgáriában is, már az 1980-as években jelentkezett, azonban a 20. század utolsó évtizedében mutatkozott igazán drasztikusan. A visszaesés a gyermekszülés késleltetésével vagy visszautasításával van összefüggésben. A képzettségi szint növekedése, a felsőfokú oktatásban való fokozottabb részvétel, valamint a nők versenyszférában való nagyobb arányú megjelenése a szülési idő kitolódását vonták maguk után, ami tovább erősítette és erősíti az ezredforduló után is a természetes fogyás tendenciáját.

A csökkenés összefügg a magasabb igényekkel is, ami különösen a városi lakosság sajátossága (Bulgáriában a városi lakosság aránya az 1990-es években 60% feletti). A fiatalok saját családot csak akkor alapítanak, ha stabil pozíciójuk van a társadalomban, saját háztartást tudnak fenntartani. Mivel a kommunista rezsim időszakában lehetősége nyílt a fiatal pároknak arra, hogy állami segítséggel külön lakhelyre költözzenek, ezért 1989 után is a független élet fokmérőjévé a család méretéhez igazodó külön ház vagy lakás maradt. Az 1990-es évek elhúzódo gazdasági válságában azonban ezt rendkívül nehéz volt előteremteni, a fiatal pár egyesült erejére és mindkét fél családjának támogatására szükség volt hozzá. Ez természetesen a gyermekvállalás kitolódásához vezetett, de sokan meg sem próbálták/próbálhatták ezt a modellt folytatni. A nehézségekre adott társadalmi reakció egy sajátos formája a nyugati társadalmakra jellemző individualizáció megjelenése: a fiatal krosztályok eleve csak lényegesen később gondolnak házasságra, önálló egzisztencia megteremtésére. Bulgáriában (és Köztes-Európa országaiban általában) azonban ez elsősorban az élteszínvonal csökkenéséből és az egzisztencia megteremtésének nehézségeiből fakad. Míg Bulgáriában 1960 és 1989 között elsősorban a 20–24 év közötti generáció nőtagjai vállaltak gyermeket, addig az 1990-es években ez a 25 és 29 év közötti korcsoportra tolódott ki. A 25 év alattiak esetében rendkívül drasztikus volt a visszaesés a vizsgált időszakban, miközben az idősebb korcsoportoknál szinte nem is mutatkozott növekedés (PAMPOROV, A. 2008).

Tehát a Nyugat-Európában jellemző alacsonyabb születésszám Bulgáriában, ahogyan térségünk más országaiban, nem csupán az életmódváltás miatt jelentkezik, hanem szociális és gazdasági problémákkal is összefüggésben van. Nem beszélve arról, hogy a drasztikus népességcsökkenésnek van egy másik oka is: a halálozások magasabb száma. A stagnáló életszínvonal, az alacsony jövedelem, a munkanélküliség, a növekvő szociális különbségek, a környezetszennyezés és az egészségügy válsága együttesen járulnak hozzá a halálozási ráta magasabb értékeihez (VASSILEV, R. 2006).

A népességsökkenés mellett a korstruktúra változása is a társadalmi problémák további elmélyülését vetíti elő. A legfiatalabb korcsoportok fokozatos, majd az 1990-es években drasztikusan jelentkező csökkenésével a népesség korösszetétele eltolódott az idősebbek felé, aránytalaná téve a korstruktúrát (RANGELOVA, R. 2003). A fiatalok emigrációja miatt a munkaképes korúak körében is aránytalaná vált a korösszetétel, ami megnehezítette a gazdasági struktúraváltást, tehát a problémák elhúzódását vetítik elő a demográfiai trendek (HRISTOV, E. – BALEVA, I. 2001).

15. ábra: A természetes szaporodás mértéke az Európai Unió országaiiban (kivéve Ciprus és Málta). Forrás: NSI, Bulgaria

7.2. A népességszám alakulásának területi és etnikai különbségei

A népességsökkenés okainak feltárása közben is érzékelhetővé vált, hogy a népesség csökkenésében várható területi különbségek aszerint, hogy az adott térség mennyire tudott bekapcsolódni az új gazdasági vérkeringésbe. A város-vidék ellentét mellett az etnikai különbségek is kitapinthatók, ezért tehát több szempontból is érdemes vizsgálat alá venni kisebb területegységek szerint is a változás mértékét.

Előljáróban fontos leszögezni, hogy a népességsökkenés és a vele együtt járó előregedés az elmaradott rurális területeken már korábban, a kommunista rezsim idején is feltűnően jelentkezett (İLIEVA, M. – MLADENOV, CH. 2003). Ez elsősorban az erőltetett iparosítás és a kényszerkollektivizálás következtében meginduló belső migrációs folyamatok eredménye volt, aminek köszönhetően viszonylag rövid idő alatt a vidéki és városi lakosság aránya

felcserélődött. A szocializmus időszakában a szociális infrastruktúra területi centralizációja a demográfiai katasztrófa szélére sodorta a vidéki területek nagy részét, aminek megoldását bolgár szerzők a földtulajdonviszonyok helyreállításában látták az 1990-es évek elején. Ez csak késleltetetten és felemás módon valósult meg, tehát pozitív hatásai nem érvényesülhettek a posztszocialista időszak első évtizedében (GUESHEV, G. – GALABOV, A. 1992).

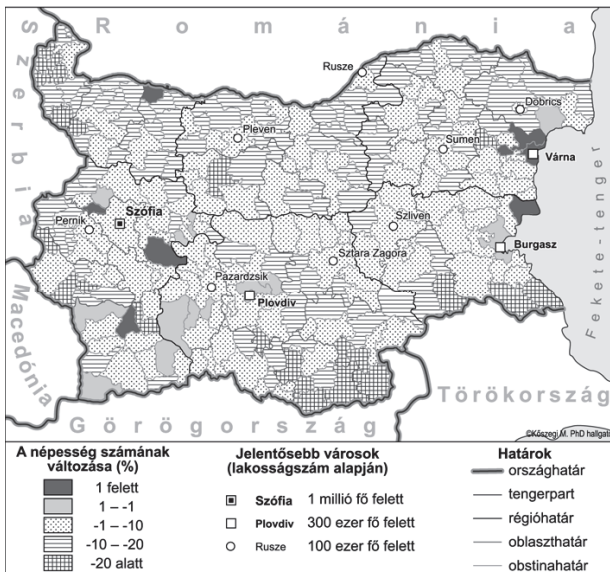
A népességfogyásban mutatkozó területi különbségek tehát – a természetes népmozgalmi folyamatok mellett – a kevésbé fejlett rurális térségek felől a városias terek felé történő belső migráció eredményeként jelentkeztek. A népesség legintenzívebb fogyása a peremterületeknek számító határ menti obstinákban, valamint a forgalmi árnyékokban elhelyezkedő településeken volt jellemző (16. ábr). Az utóbbira kevesebb a példa, ami annak köszönhető, hogy a forgalmi árnyékok egyben a muzulmán kisebbség településterületei, ahol a természetes szaporodás többségi társadalomhoz képest magasabb értékei ellensúlyozzák az elvándorlást.

A határ menti területek közül kiemelkedő a fogyás mértéke az ország északnyugati szegletében (Bojnica -31,8%, Makres -29,6%, Csiprovci -26,8%), a nyugati határszélén (Trekļjano -31,2% és Nevezstino -24,2%), valamint délkeleten, a török határ mentén (Malko Tarnovo -28,6%, Boljarovo -24,4% és Carevo -22%). A legalacsonyabb értékek az ország legelmaradottabb térségének számító Kardzsali tartomány déli részén jelentkeznek, ami az itt élő közösségek etnikai összetételéből következően főként a török lakosság nagyarányú elvándorlását jelezheti (Madzsarovo -47,1%, Krumovgrad -36,3% Kirkovo -26,8%). Ezen kívül az országon belül kiugróan magas, 20% feletti fogyás kettő, forgalmi árnyékba került és ezért valószínűleg főként migráció hatására csökkenő népességszámú obstinában, Vetrinoban (-24,6%) és Ugarcsinban (-22,3%) jelentkezett.

Enyhébb a népességcsökkenés a nagyvárosokban – ez vélhetően a migrációs folyamatok következménye. Növekedés a legjelentősebb települések közül csupán Várnában (2%), valamint a gazdasági központként működő Kozlodujban (1,7%) figyelhető meg. A nagyvárosok körüli obstinákban jelentkező népességnövekedés egyrészt utalhat szuburbanizációs folyamatokra, nagyobbbrészt azonban inkább arra, hogy az újonnan érkezők az olcsóbb ingatlanárak következtében inkább a nagyvárosok közelében fekvő obstinákat preferálják. Ez a jelenség Szófia (Bozsuriste 7,1%-os növekedés) és Várna (Devnya 7,9%, Akszakovo 6,2%) környékén jellemző; rajtuk kívül Plovdiv (Marica 0,6%) esetében jelentkezik szerényebb mértékben.

A csökkenés mértéke kisebb a Fekete-tenger partján, vagy ahhoz közel eső területeken, ahol az obstinák a fellendülő idegenforgalom lehetőségeinek köszönhetően a migráció

célterületeivé váltak. Hasonló okokra vezethető vissza a szerényebb csökkenés az ország délnyugati, hegyvidéki és egyben fővároshoz közeli területein. Plovdiv és környéke a gazdasági súlya miatt válhat a migráció befogadó területévé. Az északkeleti országrész kisebbségi tömjei, vagy azok közelében fekvő nagyvárosai (Sumen, Razgrad, Rusze, Veliko Tarnovo) mutatnak még mérsékeltbb fogyási tendenciát. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a nagyvárosokban és környékükön, különösen a Szófia és Plovdiv közötti térségekben a cigányság magasabb aránya és a körükben mutatkozó pozitív természetes szaporodási értékek is hozzájárulhatnak a népesség szerényebb mértékű fogyásához.

16. ábra: A népesség számának változása Bulgária obstináiban (1992–2001). Forrás: NSI, Bulgaria

7.3. Az előregedés folyamatának területi és etnikai különbségei

A korszerkezet változásában a 20. század második felétől megfigyelhető tendenciák tovább erősödtek a rendszerváltás éveiben. A Bulgáriában oly egyértelműen jelentkező természetes fogyás együtt járt a korszerkezet változásával, ami már az 1990-es években is igen jelentős társadalmi feszültségeket indukált. A fogyással együtt járó előregedés ugyanis éppen a rendszerváltást követő években érte el azt az ütemet, hogy problémákat okozzon az állami bevételekből működő szociális ellátásban. Abban az időszakban, amikor a transzformációs folyamatok elodázása miatt tartós gazdasági krízis lett úrrá az országon, ami további jelentős kiesést jelentett a jövedelmek és az állami bevételek területén egyaránt.

A korstruktúra változása egyben azt is jelentette, hogy a változásokra kevésbé fogékony idősebb korosztályoknak kellett leginkább bekapcsolódnuk a rendszerváltással járó folyamatokba, ami a piaci viszonyokra való hatékony átállást még inkább lassította. A probléma tehát igen komplexen jelentkezett az ezredforduló előtt és után egyaránt, amit tovább bonyolít az etnikai tényező. A bizonytalan helyzetben több szempontból jelentősége lehet a kisebbségek eltérő demográfiai viselkedésének, aminek következtében könnyen válhatnak bűnbakká a szociális nehézségek közepette. Nem véletlen, hogy az ezredfordulót követően a szélsőségesen nacionalista nézeteket valló Ataka párt megszerveződött és egyre nagyobb támogatottságra tett szert az utóbbi években.

A fentebb bemutatott folyamatokban természetesen jelentős területi különbségek jelentkezhetnek, ami egyben az etnikai tényező jelentőségére is rávilágíthat egy olyan országban, ahol a kisebbségek jelentős része a többségi társadalomtól viszonylag elkülönülve, tömbökben él. Vizsgálatom ezért a korcsoportok arányának, valamint az előregedés mértékének területi különbségeit is elemzi, mielőtt az egyes etnikumok hasonló jellemzőinek területi képét mutatná be.

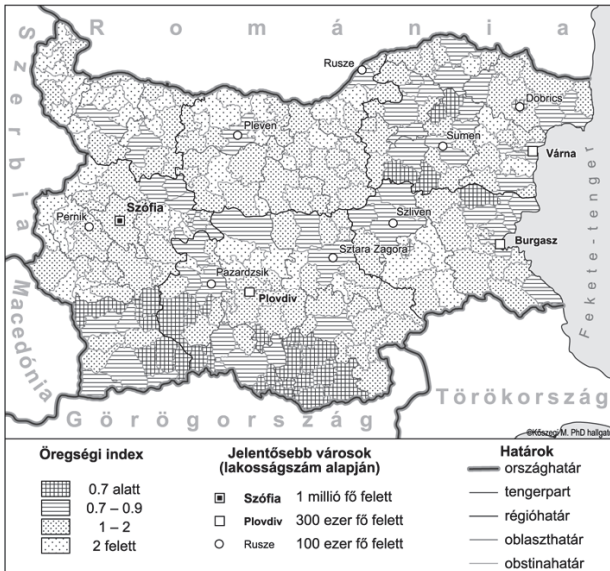
A társadalom előregedési folyamatának egyik jellegzetes viszonyozsága az öregségi index, aminek segítségével bemutatatható az előregedés folyamatának előrehaladottsága a vizsgált terület egységeken (obstinákban). A mutatószám az idős (60 év feletti) és fiatal (0–15 év) korosztály egymáshoz viszonyított arányát fejezi ki. Ha értéke 1 fölötti, akkor az idősek száma meghaladja a fiatalokét, a korszerkezet tehát eltolódott a 60 év feletti felé.

Az 1992-es népszámlálás időpontjában az országos tendenciának megfelelően Bulgária 256 obstinájából 174-ben volt ez az érték 1 fölötti. 59 obstinában az idősek száma több mint kétszeresen haladta meg a fiatalokét (17. ábra). Az idősek fiatalokhoz viszonyított kiemelkedően magas aránya az északnyugati határ menti térségekben, elmaradott, forgalmi árnyékban lévő obstinákban volt jellemző (Trekļjano 9,6, Bojnica 8,2). Az ország északnyugati szegletéből folyamatos a korosztály szerint szelektív elvándorlás, melynek eredményeként jelentkezett a torz korszerkezet (MLADENOV, C. 2006; KRÖHNERT S. – HOBMANN, I. – KLINGHOLZ, R. 2008).

Az országostól eltérő, tehát az idősekhez képest a fiatal korosztály többségével jellemezhető obstinák területi elhelyezkedése leginkább etnikai háttérű különbségeket takar. A kiugróan alacsony, 0,7 alatti mutatószámmal rendelkező 30 obstina többségét a Rodope-hegység területén találjuk, amely – az előző fejezetben bemutatott etnikai térszerkezeti vizsgálatok alapján – a muzulmán vallású kisebbség fő településterülete. A Keleti-Rodope területén lévő Kardzsali tartomány a török etnikum egyik kompakt etnikai tömbjének felel

meg Bulgáriában, ami egyben az ország gazdaságilag egyik legelmaradottabb területét is jelenti. A hegység nyugati völgyeiben szintén azokban az obstinákban volt alacsony az érték, ahol főként török etnikumot találunk. A muzulmán vallású, bolgár anyanyelvű pomákok fő településterülete, Szmoljan oblaszt szintén fiatalosabb korszerkezetet mutatott.

A fiatal korosztály idősekhez viszonyított magasabb aránya volt megfigyelhető továbbá az ország északkeleti területén, ami a törökség másik jelentős etnikai tömbjével mutat egyezést. Rusze, Pleven, Szliven és Sztara Zagora városok obstináiban szintén a muzulmán vallású lakosság magasabb száma volt jellemező, azonban itt a török etnikum mellett a cigány lakosság száma is jelentős. Alacsonyabb az öregségi index értéke a Balkán-hegység lealacsonyodó dombosági területein és medencéiben, ahol a cigány lakosság hagyományos szállásterülete található.

17. ábra: Az öregségi index értékei Bulgária obstináiban (1992). Forrás: NSI, Bulgaria

A Fekete-tenger partján szintén arányosabb korstruktúra tapasztalható. Itt a dinamikus fejlődő térség, mint migrációs célpont vonzotta a fiatal munkaerőt, ezáltal módosult a korösszetétel. Ennek ellenére összességében elmondható, hogy a mutatószám értékei ott mutattak kedvező korösszetételt, ahol a népesség etnikai összetételét tekintve az államalkotó nemzet háttérbe szorult, míg gazdasági szempontból viszont elmaradottabb obstinákról van szó. E területeken a mezőgazdaságban dolgozók magasabb aránya jellemző, aminek

eredményeként a hagyományos családszerkezet jobban fennmaradhatott (BRUNNBAUER, U. 2001).

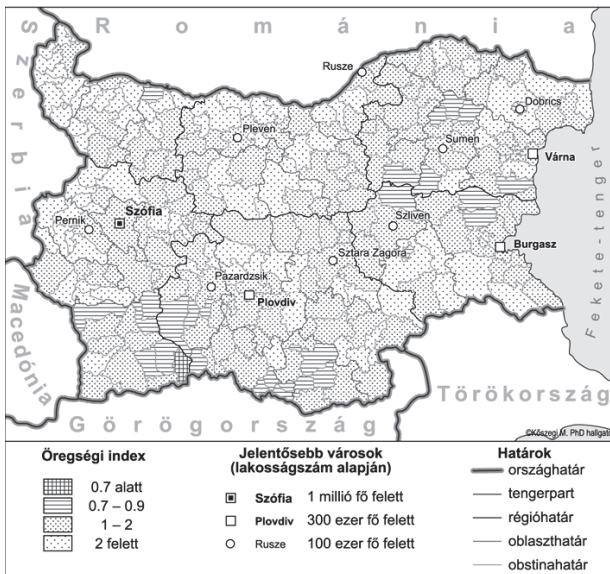
A 2001-es népszámlálás adatai alapján készített mutatók azonban már jelentősen módosult képet tárnak elénk (*18. ábra*). Az obstinák 89%-ában volt magasabb az idősebb korosztály aránya a fiatalokénál. Ebből 87-ben már több mint kétszer annyian vannak a 60 év felettek, mint a 15 év alattiak. Az északkeleti országrészből az elvándorlás intenzívebben folytatódott, aminek eredményeként a fiatal korosztály olyan drasztikusan lecsökkent, hogy az idős bizonyos obstinákban már tízszer többen voltak (Bojnica 13,5, Trekljano 13, Makres 10,9).

Az előregedés tendenciája erősödött a Szófia közelében fekvő nyugati, határ menti obstinákban, ami jelzi a fiatalabb korosztály főváros felé áramlását (Kovacevci 9,4, Zemen 5,4, Tran 3,9). Az előregedés Plovdiv környékén, a Trák-alföldön is intenzívebbé vált (Brezovo 3,8, Bratja Daszkalovi 3,7, Kalojanovo 3,3). Az ország délkeleti, török határhoz közel eső területén szintén magas lett az idős korosztály aránya a fiatalokhoz képest, ami ugyancsak az elmaradott térségből való fokozottabb elvándorlást jelzi (Boljarovo 4,1, Tundzsa 3,2, Malko Tarnovo 3,1). A Bolgár-tábla középső, forgalmi árnyékban lévő területei (Ugarcsin 3,2, Aprilci 3,1, Topolovgrad 2,7), valamint az ország északkeleti határ menti szeglete hasonló problémával küzdöttek (Vetrino 2,8, Sabla 2,6, General Tosevo 2,1).

2001-ben a fiatal korosztály csupán 29 obstinában képviseltette magát nagyobb számban az idősekhez képest. A születések számának csökkenése tehát a muzulmán közösségek esetében is jelentősebbé vált, így a Rodope-hegységben, valamint az ország északkeleti részén is a fiatal korosztály idősekhez viszonyított arányának csökkenése figyelhető meg. Azonban az öregségi index értéke még mindig a török etnikum településterületein alacsonyabb: tehát a Nyugati-Rodope falvaiban (Szatovcsa 0,6, Garmen 0,7, Doszpat 0,7), a hegység keleti részén, Kardzsali oblaszt obstináiban (Nedelino 0,8, Dzsebel 0,88, Rudozem 0,88), valamint északkeleten, a Sumentől északra fekvő településen (Kaolinovo 0,81, Nikola Kozlevo 0,9, Venec 0,9), végezetül a Balkán-hegység kelet felé lealacsonyodó láncai között húzódo völgyekben (Ruen 0,7, Varbica 0,8, Omurtag 0,9).

A rendszerváltás éveiben tehát jelentős módosulások következtek be a korszerkezetben, ami a fiatalok és az idősek arányának változásával járt együtt. A fiatal korosztály létszáma két obstina kivételével (Szuhindol és Bozsuriste) mindenhol jelentősen csökkent. Az ország 60 obstinájában a negatív változás meghaladta a 30%-ot. E települések az ország nyugati határán helyezkednek el, és a főleg muzulmán vallású lakosság által lakott déli területeken figyelhető meg drasztikus visszaesés. Az agrárszféra és azon belül is a dohánytermesztés válságágazattá válása ellehetlenítette a szakképzetlen, mezőgazdasági időnymunkából élők helyzetét, ezért

a fiatal korosztály gyermekvállalási kedve megcsappant. Az itt élő török lakosság fiataljai az 1990-es évek óta nagy számban próbálkoznak vendégmunkásokként a szomszédos Törökországban dolgozni, kihasználva a közös nyelv adta előnyöket. Elsősorban a gyermekfelvigyázóként alkalmazott nők a keresettek, így a friss házások először éveket külön élnek, és legalább az egyikük folyamatos jövedelemhez jut, ha egy-egy török családhoz elszegődik, miközben párjuk alkalmi munkából tartja el magát (PARLA, A. 2007). Ennek megfelelően a gyermeket vállalók száma a fiatalabb korosztály esetében az itt élő török közösségekben is lecsökkent, ami negatívan érinti a legfiatalabb korosztály létszámát, ezáltal a lakosság korstruktúráját.

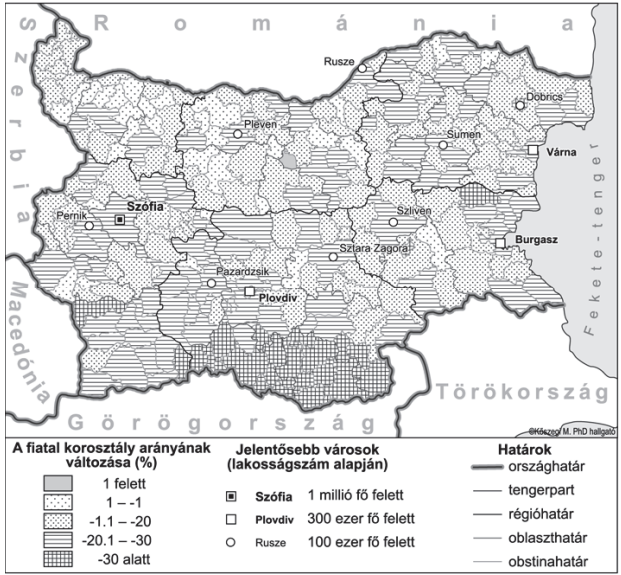

18. ábra: Az öregségi index értékei Bulgária obstináiban (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

Ha a fiatalok arányának változását vizsgáljuk, akkor az ország legnagyobb vesztese e szempontból egyértelműen a Rodope-hegység területe. Ez utalhat egyrészt arra, hogy az elvándorlás ezeken a területeken volt a leginkább jellemző, azonban inkább a fentebb felvázolt ingázó vendégmunkások sajátos életviteléből fakadó változásoknak lehetünk tanúi (19. ábra). A csökkenés főként Kardzsali (Ardino -9,1, Csernoocsene -8, Momcsilgrad -7,5) és Szmoljan (Doszpat -7,9, Nedelino -7,8, Banite -7,6) oblaszok településeit érinti. Tehát a muzulmán vallású lakosságra jellemző magasabb természetes szaporodási értékek a rendszerváltás éveitől más okokból ugyan, de jelentősen változtak negatív irányba, így e

tekintetben csökkent a különbség az államalkotó nemzet és muzulmán (főként török és pomák) kisebbsége között.

A fiatalok arányában korstruktúra szempontjából előnyösebb helyzetet jelző stagnáló értékeket viszont azokban az obstinákban találunk, amelyek a cigány lakosság hagyományos településterületei: tehát a Balkán-hegység északnyugati lealacsonyodó dombosági területein és a Bolgár-tábla középső részén. A cigány lakosság Bulgária legfiatalosabb korszerkezetű népcsoportjának tekinthető.

19. ábra: A fiatal korosztály arányának változása Bulgária obstináiban (1992-2001). Forrás: NSI, Bulgaria

A 15 év alattiak aránya a bolgár társadalomból 2001-ben 15,3%. Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes obstinák mennyiben térnek el az országos átlagértéktől, akkor 141 területegységben a fiatalok aránya ennél magasabb (20. ábra). A leginkább pozitív irányban eltérők rendre megegyeznek azokkal az obstinákkal, ahol a kisebbségek száma – különösen a törököké és a cigányoké – magasabb, míg a bolgárok a relatív többséget sem érik el. Kiemelkedő e szempontból az ország délnyugati területe: a Rila, Pirin és Rodope hegységek által keretezett Meszta-folyó völgye (Garmen, Szatovcsa, Goce Delcev, Jakoruda, Belica), valamint a Nyugati-Rodope északi, Marica-folyó felé lejtő völgyeinek obstinái (Velingrad, Rakitovo),

ahol törökök, pomákok és cigányok egyaránt nagy számban, kevert etnikai területen élnek (4–7,6 százalékponttal is eltérnek az országos értéktől).

Az itt található, az áthaladó főbb útvonalaktól távolabb fekvő aprófalvak rendkívül zárt közösségei továbbra is elsősorban mezőgazdasági tevékenységből (állattartásból és dohánytermesztésből) tartják fent magukat. Ennek megfelelően a nagycsaládi keretek is sokkal inkább fennmaradtak. Az itt élő kisebbségek tehát több évszázados hagyományos életmód kereteit őrizték meg a magas hegyek között, viszonylagos zártságban, az iparosítás sem érintette őket az elmúlt évtizedekben. A nagyobb települések jellegzetes, szocialista időket idéző ipari létesítményei az ezredfordulóra már az enyészeté lettek, emlékeztetve az 1990-es évek gazdasági válságára és a nyomában fellépő munkanélküliségre. Ebben a sajátos mikro környezetben tehát egyrészt a magasabb természetes szaporodás értékei jellemzők, miközben a nehéz körülmények ellenére az elvándorlás sem olyan mértékű, mint az ország nagyvárosai és a többségi társadalom felé nyitottabb térségekben.

Azokban a területen található obstinákban, ahol valamilyen gazdasági (elsősorban turisztikai jellegű) tényező okán nagyobb számban élnek bolgár lakosok, az országos értékhez képest alacsonyabb a fiatal korosztály részesedése (pl. a szitirizmus révén felvirágzó Banszko, vagy a nemzeti szenvedésmítosz-teremtés jelképe, Batak). A görög határ mentén található obstinákban viszont, ahol a statisztikák alapján is kimutatható, önmeghatározásukban a census alkalmával bizonytalanokodó pomákok élnek, szintén magasabbak az értékek (Szatovcsa, Doszpat, Borino).

Összességében elmondható, hogy a Nyugati-Rodope azon településein, ahol a muzulmán kultúra jelenléte és a mindennapi éltre gyakorolt hatása szembeötlő, a fiatalok magasabb aránya is megfigyelhető. Hasonló a helyzet a Keleti-Rodopében található Kardzsali körzet obstináiban is (Krumovgrad, Momcsilgrad, Dzsebel), ahonnan rendkívül sokan vándoroltak ki 1989-ben Törökországba, így e térségben járva feltűnő a települések méretéhez képest az emberek csekély száma, az elhagyott épületek sokasága. Az itt maradók zárt közösségei nagycsaládi keretekben élnek és a dombvidéki tájon szintén dohánytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, illetve a fiatalabbak vendégmunkásként próbálkoznak Törökországban.

A fent említett két terület között található Szmoljan körzetének obstinái, a pomákok hagyományos településterülete. A 20. század elején a két világháború között működő Rodinamozgalom fő célkitűzése az volt, hogy a pomákokban a kultúra és az oktatás békés eszközeivel élesszék fel anyanyelvük révén bolgár identitásukat. A mozgalom központja Szmoljan volt, ahol ennek megfelelően sikerrel is jártak a főleg önkéntes tanítókból álló

„térítők”. A második világháború után a térséget gazdaságilag is kinyitották a többségi társadalom felé, valamint betelepülésre ösztönző politikával (sőt, az itt élők áttelepítésével) is igyekeztek gyengíteni a pomák önazonosságát.

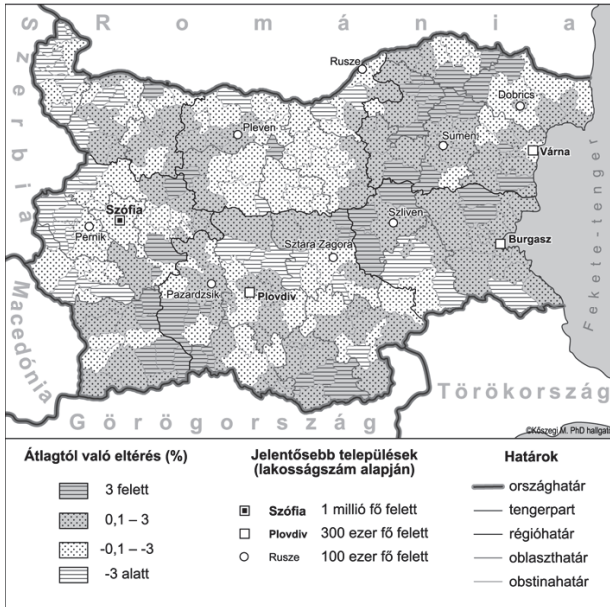
Ennek megfelelően ez a sajátos népcsoport Szmoljan környékén tudott a legkevésbé ellenállni az asszimilációs nyomásnak, ami demográfiai viselkedésében is megmutatkozik: az itt élők körében az országos átlagtól való negatív eltérés jellemző a fiatalok arányát tekintve. Azokban az obstinákban viszont, amelyek természetföldrajzi okokból inkább a déli határok felé nyitottak és a nemzetiségükre adott bizonytalankodó válaszokból kiderül a pomák jelenléte, ismét a fiatalok magasabb részesedése jellemző (Rudozem, Madan, Zlatograd). Ezek az obstinák a belső területek felé sokkal zártabbak, így kevésbé vannak kitéve az asszimilációs nyomásnak.

Az átlaghoz képest szintén kiemelkedően magas a fiatalok aránya az ország északkeleti részében. A dunai és a fekete-tengeri kikötőt, Ruszét és Várnát összekötő főútvonalról északkeletre, Sumen és Razgrad közeléből egészen a Dunáig húzódnak azok az obstinák, ahol a Ludogorie magasabban fekvő, Duna felé alacsonyodó dombháta között számos, elsősorban török, kisebb részt cigány etnikum által keverten lakott kis falvat találunk (Dulovo, Iszperih, Hitrino, Kajnardza, Krusari, Kaolinovo, Loznica, Nikola Kozlevo, Tervel, Venec, Zavet). A viszonylagos zártágban lévő területet nem csak az asszimilációs nyomás érinti kevésbé, a hagyományos gazdálkodási módok és közösségi keretek is jobban fennmaradtak. Ennek megfelelően a legfiatalabb korcsoportok aránya is magasabb (3–7 százalékponttal is eltérnek az átlagtól).

A térképi ábrára nézve az átlagtól magasabb arányszámot mutató obstinák jól kirajzolják a Balkán-hegység vonulatát. A Nyugati-Balkán északi előterében, valamint a Középső-Balkán és a Szredna Gora (Antibalkán) közötti völgyekben a cigány kisebbség nagyobb létszámban képviselteti magát, sok esetben a törökök létszáma is igen magas, ennek megfelelően a korstruktúra is fiatalosabb lesz az itt található településeken (nyugatról kelet felé haladva: Pravec, Karlovo, Pavel Banja, Kazanlak, Maglitz, Nikolaevo, Gurkovo, Tvardica, Nova Zagora). A Keleti-Balkán völgyeiben hasonló a helyzet, de itt inkább a törökök és kevésbé a cigányok dominálnak (nyugatról kelet felé haladva: Kotel, Omurtag, Varbica, Ruen, Ajtosz, Dolni Csiflik).

Az ország északkeleti határán, Lom és Kozloduj obstinákban a cigányok nagyobb számának köszönhető a legfiatalabb korosztályok magasabb aránya. A Bolgár-tábla területén Kozloduj és Letnica munkalehetőségeikkel válhattak a fiatalok számára vonzó migrációs célponttá. A Fekete-tengeri térségben, különösen a déli, Burgasz környéki területeken az

átlagnál magasabb a legfiatalabb korosztály aránya, ami egyben utal a prosperáló térség jobb társadalmi helyzetére.

20. ábra: A fiatalok arányának átlagtól való eltérése Bulgária obstináiban (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

Az idős korosztály számának és arányának változása alátámasztja a fentiekben felvázolt tendenciákat. Az idősek száma az obstinák 45%-ában emelkedett. Közülük 43 területegységben a 10%-ot is meghaladta létszámuk gyarapodásának mértéke. A jelentős növekedést mutató obstinák a Rodope-hegység területén, az ország délnyugati részén jelennek meg, tehát meghatározható, hogy a korstruktúra e tájegység lakosságának körében módosult a legkedvezőtlenebb módon. Az ország legelmaradottabb térsége az átmenet éve alatt még inkább leszakadóvá vált, melyre a társadalom is élesen reagált.

Az idős korosztály összlakosságon belüli arányának változása szinte a teljes államterületen növekedést mutat, csupán 32 obstinában csökkent részesedésük, a Balkán-hegységtől északra azokon a területeken, ahol a cigány lakosság magasabb arányban képviselteti magát. A legjelentősebb aránynövekedés Kardzsali oblaszt területén, valamint a nyugati és déli határok mentén jellemző.

Az idős korosztály összlakosságából való részesedése 2001-ben 22% volt. Az országos értéktől való eltérés 176 területegységben volt pozitív. Ha a kapott eredményeket térképen ábrázoljuk, akkor a korábbi etnikai összetételt bemutató térképekkel összehasonlítva egyértelműen kirajzolódik, hogy az idősebb, 60 év feletti lakosok nagyobb aránya a bolgárok által lakott obstinákban jellemző, tehát a korszerkezet idősek irányába való eltolódása és az elöregedés folyamata sokkal inkább a többségi bolgár etnikum és kevésbé a kisebbségek sajátja.

Ez minden bizonnyal köszönhető annak, hogy a főként gazdasági előnyökkel rendelkező területeken élő, feltételezhetően inkább városlakó bolgár népesség sokkal inkább bekapcsolódott a korábbi évtizedekben az iparosodásba, majd a rendszerváltás után a transzformációs folyamatokba, ennek megfelelően a társadalmi átalakulással járó negatív demográfiai folyamatok intenzívebben érvényesültek körükben.

7.4. Az elöregedés etnikai aspektusai

A területi különbségek bemutatásával érzékelhetővé vált az egyes etnikumok eltérő viselkedése, ezért érdemes az egyes etnikumok közösségein belül is a területi vizsgálatokat elvégezni, hiszen ez már konkrétan az egyes etnikumok demográfiai helyzetéről adhat részletesebb információkat. Különösen azért lesz ennek jelentősége, mert azokon a területeken, ahol a kisebbségek száma magasabb és megfigyelhető az eltérő demográfiai viselkedés és korszerkezet, általában kevert etnikai térszerkezet jellemző, tehát bolgárok, törökök, cigányok, esetleg pomákok, valamint egyéb kisebbségek együttesen adják az obstinák lakosságát.

7.4.1. A bolgár etnikum korstruktúrájának jellemzői

Az államalkotó nemzet esetében az idősek és fiatalok egymáshoz viszonyított arányát jelző öregségi index elsősorban a nagyobb városok obstináiban mutat alacsonyabb értékeket, azaz arányosabb korstruktúrát (*21. ábra*). Ez a városok jellemzően fiatalokat vonzó, jobb életfeltételeket biztosító lehetőségeinek manifesztuma. Ezen kívül azonban lehatárolhatók olyan területek is, amelyek viszont ettől eltérően vagy gazdasági, vagy etnikai sajátosságok miatt mutatnak pozitív értékeket.

Az idegenforgalomnak és néhány jelentősebb ipari létesítménynek köszönhetően a délnyugati hegyvidék, valamint a Fekete-tenger Burgasz és Várna környéki obstinái mutatnak a bolgárok körében előnyösebb korstruktúrát. A Nyugati- és Középső-Balkán területén azokban az obstinákban alacsonyabb az öregségi index értéke, ahol a bolgár lakosság főként cigányokkal, kisebb részben törökökkel él keverten, de bolgár relatív többség jellemző. Itt

feltételezhetően nagyobb az asszimilációs hajlandóság, tehát a census során magukat bolgárnak vallók között vannak más etnikumhoz tartozók. Ez különösen a cigány lakosság esetében gyakori, akik hajlamosak magukat a többségi társadalomhoz, vagy a településen többségben lévő etnikumhoz tartozónak vallani magukat.

Az öregségi index a legalacsonyabb értékeket éppen a Rodope-hegység legdélebbi, határ menti obstináiban mutatja, ahol a magukat bolgárnak vallók mögött a pomákokat sejtethetik. Fontos kiemelni, hogy nem a Szoljan környéki területeken jelentkezik a kedvezőbb érték, hanem azokban az obstinákban, amelyek inkább török többségű területekhez állnak közelebb, valamint természetföldrajzi jellemzőiket tekintve is igen zártak (nyugatról kelet felé haladva Garmen, Szatovcsa és Doszpat a Nyugati-Rodope völgyeiben, valamint a Keleti-Rodope Momcsilgrad, Dzsebel, Ardino, Nedelino, Rudozem, Madan és Zlatograd obstinái).

21. ábra: Az öregségi index értéke a bolgár etnikum közösségeiben (2001). Forrás: NSI, Bulgária

A magukat bolgár nemzetiségűnek vallók körében a fiatalok aránya 13,7%, tehát 1,6 százalékponttal kevesebb, mint az összlakosság esetében számított érték. Ha az egyes obstinákban külön vizsgáljuk az eltéréseket, akkor csupán 16 olyan területegységet találunk, ahol a bolgár lakosság körében a fiatalok aránya magasabb értékeket mutat, mint az

összlakosság esetében. Ezeket főként az előzőekben is kiemelt helyeken, tehát a törökök közelében és velük keverten élő, elzárt rurális térségekben lakó pomákoknál tapasztalhatjuk. A legnagyobb negatív irányba való eltérések a bolgár közösségen belül a fiatalok arányában viszont leginkább az ország északkeleti részében jelentkeznek, tehát azokon a területeken, ahol a török etnikum a domináns elem az etnikai térszerkezetben.

Az idősök aránya a bolgár etnikum közösségeiben országos viszonylatban 24,4%, ami 2,1 százalékponttal magasabb, mint az összlakosságra számolt érték. Ha az eltérés területi képét vizsgáljuk, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy csupán 12 olyan obstinát találunk, ahol a bolgárok körében az idősök aránya nem haladja meg az összlakosság esetében bemutatott értékeket. A legszembetűnőbb arányeltolódások a korstruktúrában az idősök irányába rendre az ország északkeleti obstináiban jelentkeznek, ott, ahol a bolgárok kisebbségben vannak a török (és cigány) lakosság mellett.

Összességében tehát elmondható, hogy a bolgár közösségekben az aránytalanabb korstruktúra jellemző, ami minden bizonnyal köszönhető annak, hogy a többségi társadalom sokkal inkább részt vett az átalakulási és (nemzetközi és belső) migrációs folyamatokban, a kommunizmus és a rendszerváltás idején egyaránt. Közösségeik így eleve nyitottabbak a globalizáció nyomán megjelenő lokális jelenségekre is, ezért a drasztikus változtatások hatására beköszönő demográfiai hullámvölgy sokkal inkább érinti őket.

7.4.2. A muzulmán kisebbség korstruktúrájának jellegzetességei

Rendhagyó módon, az előző fejezetektől eltérően először együtt vizsgálom Bulgária összes muzulmán kisebbségének többségi társadalomhoz képest eltérő demográfiai viselkedését. Ezt több szempont teszi indokolttá. Egyrészt a többségi bolgár társadalom és kisebbségei között a markáns törésvonal a vallás mentén húzódik, ami az itt élők mindennapjaira az ezredfordulón is nagy hatással van. Különösen igaz ez a muzulmán vallás esetében, ami egyrészt sokkal erőteljesebben befolyásolja a hívők hétköznapijait, másrészt pedig kulturális vonzataiban is igen erősen eltér a többségi társadalom által vallott ortodox keresztény hittől. Ha a többség és kisebbség között nagy a kulturális távolság, ami hatással van a gazdasági tevékenységekre és általában a kisebbségek egzisztenciális helyzetére, akkor a fennálló helyzetre az egyes etnikumok eltérő demográfiai viselkedéssel reagálnak (CHAIME, J. 1981).

A világ muzulmán közösségiben a keresztényekkel összehasonlítva egyértelműen magasabb természetes szaporodási értékek jellemzők az utóbbi évtizedekben. Ez a különbség az Európába muszlim országokból érkező, akár több generáció óta itt élő egykori vendégmunkásoknál és leszármazottaiknál is fennáll. A Balkán immáron autochtonnak

számító muzulmán kisebbségeinek körében szintén jellemző ez a pozitív irányba való eltérés, ami az utóbbi években igen jelentős feszültségforrássá vált a térségben (BOTTLIK ZS. 2008A, 2009).

A kommunizmus éveit jellemző bolgár kisebbségi politika kapcsán már kifejtettem, hogy a vezetés azzal igyekezett a statisztikákban is eltusolni a bolgár többségi társadalomban egyre markánsabban jelentkező fogyási tendenciát azzal, hogy a muzulmánokat egyre erőszakosabb eszközökkel identitásuk feladására ösztönözte az 1970-es, majd 1980-as években. Bulgária muzulmán közösségei tehát a többségi társadalomtól eltérő demográfiai jellemzőkkel bírnak, amire már az előző alfejezetek vizsgálatai is rávilágítottak.

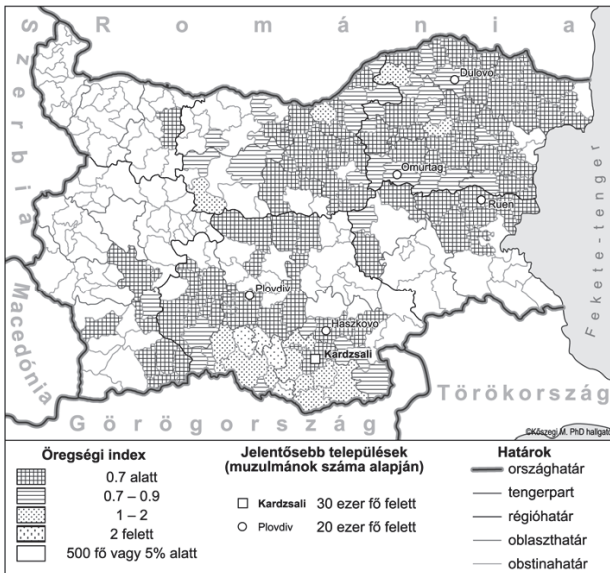
Bulgária muzulmán közösségeiben az idősek és fiatalok egymáshoz viszonyított aránya sokkal kedvezőbb, mint a társadalom egészében, sőt, az előzőekben bemutatottak után elmondható, hogy az államalkotó etnikumhoz képest még jelentősebb a pozitív irányú eltérés. Abban a 132 obstinában, ahol a muzulmán lakosok aránya meghaladja az 500 főt vagy az 5%-ot, csupán 17-ben magasabb az idősek száma a fiatalokénál, tehát a muzulmán közösségek által lakott obstinák közel 95%-ában 1 alatti értékeket kapunk (22. ábra).

A kedvezőtlenebb értékek egyértelműen a Rodope-hegység területén koncentrálódnak, annak is a délkeleti szegletén. Szmoljan és Kardzsali körzetek obstináiban két tényezőt lehet az értékek mögött kimutatni: Szmoljan a pomák lakosság egykori központi területe, ahol azonban a többségi társadalomra jellemző struktúrák sokkal inkább jelen vannak, mint a Rodope többi részén. Mivel az itt élők gazdasági és kulturális szempontból egyaránt sokkal nyitottabbak, mint a többi, Rodope-hegység területén élő közösség, ráadásul itt a pomákok a bolgár etnikummal keverten élnek, ezért sokkal inkább az a korstruktúra lesz a jellemző, ami a többségi társadalomnál is tapasztalható. Viszont Kardzsali, az ország legelmaradottabb körzete munkalehetőség, ezáltal megélhetés híján elvándorlásra készíti a fiatal, szülőképes korú muzulmánokat.

A muzulmán lakosság körében a fiatalok aránya 21,6%, ami 6,3 százalékponttal magasabb, mint az összlakosság hasonló értéke. Ha ennek területi képét vizsgáljuk az obstinák szintjén, alig találunk olyan területegységet, ahol a muzulmán 15 év alattiak aránya ne haladná meg az összlakosságon belül a fiatalok arányát. Ez a tizenöt obstina kettő kivételével a Rodope-hegység azon részén helyezkedik el, ahol a főként ortodox bolgárokkal együtt élő muzulmán pomákokat találjuk. Szinte teljes egészében lefedik Szmoljan körzetét, valamint Kardzsali oblaszt délnyugati obstináit.

A magasabb értékeket meglepő módon nem a muzulmán etnikai tömbök központi területein, hanem a kevertebb etnikai térszerkezet mutató obstinákban találjuk. Tehát a

Rodope-hegység obstinái, valamint az északkeleti török többségű területek kevésbé fiatalosak, mint az ország belső területei a Marica-alföld hegylábfelcsíkein, valamint a Balkán-hegységtől északra, a Bolgár-tábla középső területein. Az előbbieket esetében az etnikai hovatartozásra adott válaszokkal összevetve egyértelműen kimutatható, hogy azokban az obstinákban magasabb a fiatalok aránya, ahol a cigány lakosság a töröknél magasabb számban képviselteti magát. Bulgáriában nem a török, hanem a cigány kisebbség a legfiatalosabb társadalmi csoport. Ezt alátámasztja az is, hogy szintén azokban az obstinákban 25%-feletti a muzulmán lakosság körében a fiatalok aránya, ahol a cigány lakosság nagyobb számban képviselteti magát.

22. ábra: Az öregségi index értékei Bulgária muzulmán közösségeiben (2001). Forrás: NSI, Bulgaria

A teljes cigány lakosság természetesen nem tekinthető muzulmánnak ezekben az obstinákban, azonban azokon a területeken, ahol főként törökökkel és nem bolgárokkal élnek, ott sokkal elterjedtebb körökben a muzulmán vallás.

A Bolgár-tábla belső területein a fiatalosabb korszerkezet viszont sokkal inkább összefüggésben áll azzal, hogy a Fekete-tenger partvidékéhez közel eső obstinákban is magasabb a fiatalok aránya a muzulmánoknál, tehát ahogyan azt az etnikai térszerkezetnél is kifejtettem, a török lakosság fiatalabb tagjai elhagyják etnikai tömbjük magterületeit a jobb

megélhetés reményében, és a tengerpart, vagy a Bolgár-tábla belső területeinek nagyvárosaiban telepednek le, fiatalosabbá téve az itt lakó muzulmánok korstruktúráját.

A 60 év felettiek aránya Bulgária muzulmán kisebbségeinél 13,6%, 8,6 százalékponttal alacsonyabb, mint az összlakosságra számított hasonló érték. A területi különbségek azonban megerősítik a fent elmondottakat, ugyanis a 10 obstinából, ahol az idősek aránya meghaladja a 20%-ot, kilenc a Rodope-hegységben, Szmoljan és Kardzsali körzetek területén található. Az északkeleti muzulmán többségű területeken szintén magasabb az idősek aránya, tehát éppen a legnépesebb muzulmán közösségeknél figyelhető meg leginkább az előregedés az ezredfordulón.

Ha összevetjük az adott obstinák összlakosságában az idősek arányát a muzulmán közösségekben jellemző értékkel, akkor a Rodope-hegység kivételével mindenhol alacsonyabb értékeket kapunk, tehát a fiatalosabb korstruktúra a déli területek kivételével országosan jellemző a muzulmánok körében. A déli, görög határ közelében fekvő obstinák muzulmánjainál tehát az idősek aránya magasabb, mint az összlakoságnál – ezek az obstinák tekinthetők a muzulmánok ezredfordulón már drasztikusabban előregedő közösségeinek (Doszpat, Devin, Szmoljan, Banite, Ardino, Rudozem, Madan, Nedelino, Zlatograd, Dzsebel, Kírkovo, Momcsilgrad, Krumovgrad). Ezek a pomákok által lakott, valamint a török területek határ menti legszegényebb obstinái. Emellett viszont meg kell jegyezni, hogy az északkeleti országrész legnépesebb muzulmán közösségeinél, valamint a Nyugati-Rodope völgyeiben is alacsonyabbak az értékek (5 százalékpont alatt).

Összességében tehát elmondható, hogy a demográfiai helyzet alapján a jövőben a muzulmán közösségek létét fenyegetheti a körükben is megjelenő népességfogyás és előregedés, hiszen éppen a legnépesebb muzulmán településeken jelentkezik a korstruktúra idősek irányába való eltolódása, ahol a leginkább ellenállhatnának a többségi társadalom részéről az ezredfordulón is mutatkozó asszimilációs nyomásnak. Ennek okai azonban eltérnek a többségi társadalomban tapasztalható trendektől, ugyanis elsődlegesen nem a városi életmód, az individualizáció és a nyomában fellépő alacsonyabb gyermekvállalási kedv, hanem a rendkívül szerény életkörülmények, a megélhetés hiánya okozzák a változást a demográfiai viselkedésben is. Az elemzésből azonban kitűnik, hogy az előregedés etnikai aspektusainak pontosabb ismeretéhez szükséges az egyes kisebbségek külön vizsgálata, hiszen érzékelhetően különbségek vannak a muzulmánokon belül aszerint, hogy melyik etnikumhoz tartoznak.

7.4.3. Az előregedés mértéke a török etnikum közösségeiben

A muzulmán kisebbség legnépesebb etnikuma a török, ezért valószínűsíthető, hogy a fent említett, muzulmánok körében jellemző folyamatokat főként ők határozzák meg, tehát a legkevésbé térnek el az ezredfordulós trendektől, miszerint bizonyos területeken az előregedés már közösségeikben is jelentkezik, azonban szerényebb mértékben, mint az összlakosság esetében.

Elsőként a török közösségen belül vizsgáltam meg az öregségi index területi különbségeit. A mutatószám alapján megállapítható, hogy a török kisebbség Bulgária összlakosságához képest valóban fiatalosabb korszakozással bír. A 112 obstina közül, ahol a török lakosok 500 fő vagy 5% felett képviseltetik magukat, 96-ban az index értékei 1 alattiak. Ebből 57-ben 0,7 alatti, tehát igen kedvező, fiatalos korstruktúrát jelző értékek jellemzők. Az idősebb korosztály mindössze 15 obstinában haladja meg a fiatalok számát, 1-ben pedig éppen megegyező a fiatalok és idősek aránya (ez az északkeleti országrészben található Venec).

A fiatal korosztály részesedése a török közösségekből az összlakossággal összevetve magasabb. A markáns török kisebbséggel rendelkező 112 obstina közül 17-ben 25% feletti a 15 év alatti korosztály aránya. A török közösségekben a fiatalok aránya országos szinten 21%, közel 6 százalékponttal magasabb, mint az összlakosságon belül.

Ha az egyes obstinákban vizsgáljuk a fiatalok arányának különbségét az összlakosság és a török etnikum között, akkor 14 olyan obstinát találunk, ahol a török közösségekben alacsonyabb a 15 éven aluli korosztály részesedése. Ezek területileg elszórtan jelentkeznek, a török népességkoncentráció központi és periferiális területein egyaránt. A leginkább pozitív, 10 százalékpont feletti eltérések viszont kizárólag azokban a térségekben fordulnak elő, ahol alacsonyabb az összlakosságból való részesedésük és a cigány lakossággal keverten élnek.

Ha a muzulmán lakossággal is összevetjük az értékeket, akkor elsőként megállapítható, hogy a fiatal korosztály tekintetében csupán fél százalékpontnyi a különbség országos szinten a muzulmánok javára. Ha obstinák szintjén is elvégezzük az összehasonlítást, akkor a területi egységek 73%-ában alacsonyabb a török közösségek körében a fiatalok aránya. Viszont azt tapasztaljuk, hogy a Rodope-hegységben található muzulmán népességtömörülés obstináiban inkább a török közösségekben magasabb a fiatalok részesedése, míg az északkeleti részeken inkább az összmuzulmán lakosság korstruktúrája a fiatalosabb.

Az idős korosztály 13,8%-kal részesedik a török népességből, ami 8 százalékponttal kevesebb, mint az összlakosság esetében számolt érték, csekély különbséggel haladja meg az idősek arányát a muzulmán közösségekben. A 60 év feletti aránya török közösségekben csupán 7 obstinában haladja meg az obstinák teljes népességénél mért hasonló értéket, viszont

a muzulmán közösségekkel való összehasonlításban itt is azt tapasztaljuk, hogy egy másik fiatalosabb iszlám hívő etnikum jelenléte feltételezhető, hiszen 72 obstinában (az 500 főt és 5%-ot meghaladó török közösségekkel rendelkező területegységek 64%-ában) a török közösségeknél magasabb az idősek aránya. Ez a fiatalosabb közösség a Nyugati-Rodope völgyeiben, valamint az északkeleti országrészben, Dobrics városa körül javítja fel a muzulmánok korstruktúráját.

7.4.4. A cigány kisebbség Bulgária legvitálisabb etnikuma

Mivel a muszlim közösségekben jelentős a cigányok részesedése, az eddigi vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy a törököknél is fiatalosabb korstruktúrával találkozhatunk náluk. Olyan adatsorokat nem publikált a Bolgár Statisztikai Hivatal, amelyből megtudhatnánk az egyes etnikumok vallását, azonban számunkra ebben a kérdéskörben az is információval bír, hogy a cigány közösség mely területekre koncentrálódik, és körükben mennyire jelentkezik az előregedés. Ahogyan azt már a korábbiakban kifejtettem, a cigányság azokon a területeken, ahol a törökökkel együtt él, jellemzően muzulmán vallású. Ennek megfelelően a teljes cigány közösség korstruktúráját vizsgálom, hiszen a kapott eredmények területi képe rávilágíthat arra, hogy a muzulmánokon belül a cigányok adják-e a fiatalosabb korstruktúrárt.

Az öregségi index számítása után egyértelműen kiderül, hogy nem csupán a muzulmán közösség, hanem az egész társadalom legfiatalosabb közössége a cigányoké. Nincs olyan obstina, ahol az index értéke meghaladná a 0,6-ot. Miközben a fiatalok aránya csaknem 33%, az idősek csupán 5,4%-kal részesednek. Abban a 119 obstinában, ahol a cigányok száma meghaladja az 500 főt, illetve részesedésük az 5%-ot, a fiatalok aránya mindenütt 25% feletti, miközben az idősek aránya sehol sem haladja meg a 14%-ot. Területi képét tekintve elmondható, hogy a 60 év felettek magasabb aránya inkább a Balkán-hegységtől északra fekvő obstinákban jelenlévő közösségekben jelentkezik.

8. Kisebbségek a társadalom perifériáján

A rendszerváltást követő évtized a bolgár államban is a nemzeti érzelmek újraéledéséhez és a nacionalizmus sajátosan retrográd visszatéréséhez vezetett, ami a kommunizmus ideológiai nyomása alól szabadulól, egzisztenciális biztonságát a globalizálóló piaccgazdaság keretein belül elvesztő lakosság sajátos reakciójaként értelmezhető. Ennek köszönhetően azonban a kisebbségekkel szembeni elnyomó politika évtizedei után továbbra is jelen van a kisebbségek marginális léte az emberek tudatában. A 19. század végi romantikus nemzeti mítoszteremtők a modern nemzetállam létrehozásakor a az oszmán iga alatt szenvedő, majd az alól felszabadulóló bolgár nép képét alkották meg, ami miatt az ezredfordulón is óriási az

ellenállás mindennel szemben, ami az oszmán állam örökségét jelzi az országban (TODOROVA, M. 2004). Ennek következtében a muzulmán vallású etnikumok még az ezredfordulón is a nemzeti öntudatból kirekesztetten éltek Bulgáriában. Ez azonban periférikus létüknek csupán az egyik eleme.

Az előző fejezetben áttekintettem, hogy a demográfiai katasztrófa rémével küzdő bolgár társadalom etnikumai – különböző okok miatt – eltérő demográfiai viselkedést produkáltak az ezredfordulón. A rendszerváltást követő évtized kihívásaira reagálva az elmaradott területeken, hagyományos nagycsaládi keretek között élő muzulmán kisebbségek közösségeiben is megjelent a népességcsökkenés és az elöregedés, ami azonban közel sem ugyanazzal az indokkal magyarázható, mint a többségi társadalomban jelentkező drasztikusabb népességfogyás. A Bulgária válságterületeinek számító körzetekben élő kisebbségek számára a piacgazdaság kereteinek kiépítése vajmi kevés lehetőséget biztosított, ezért a rendszerváltással járó problémák mellett Bulgária számára megoldandó kérdést jelent, hogy mit kezdjen kisebbségeivel, akiket a 20. század első évtizedeiben megjelenő, majd a szocializmus idején erőszakossá váló asszimilációs politikájával elidegenített, miközben integrációjuk a többségi társadalom negatív attitűdje, valamint a kisebbségek eltérő kulturális és egzisztenciális helyzete miatt is egyelőre lehetetlennek tűnik.

Az eltérő demográfiai viselkedés egyben különböző szociális háttérrel is takar, tehát a kisebbségek demográfiai helyzete felhívja a figyelmet társadalomban elfoglalt helyükre is. Perifériális helyzetük a demokrácia működésével kapcsolatos szociológiai kutatásoknak köszönhetően részben feltárt, ugyanis annak ellenére, hogy az alkotmány tiltja pártok etnikai alapon való szerveződését, a bolgár többpártrendszer egyik politikai tömörülése már az első posztoszocialista választások alkalmával megnyerte a muzulmánok rokonszenvét, ezáltal felhívta a kisebbségekre a figyelmet. Ahmed Dogan Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (az angol elnevezése után MRF-ként emlegeti a nemzetközi szakirodalom) nevet viselő politikai szervezete a voksok több mint 7%-át kapta 1991-ben. A szavazók szociális háttérét vizsgáló kérdőíves felmérésből azonban kiderült: amellett, hogy a szavazók többsége muzulmán, ez egyben azt is jelenti, hogy a falvakban élő, képzettséggel nem rendelkező, agrármunkás, vagy munkanélküli fiatalabb népességhez tartoznak (MINKOVA ET. AL. 2006).

A válságok hatására gyorsan változó hatalmi játszmákban gyakran kormányzati erőként működő, muszlim szavazókra támaszkodó párt az ezredforduló után ország közvéleménye előtt lejárátódott. Ahmed Demir Dogan egykori párttitkár pártja az ezredforduló után az uniós pénzekkel kapcsolatos korrupciós ügyekbe bonyolódott, amivel párhuzamosan a szélsőségesen nacionalista elveket valló, a kisebbségekkel (különösen a törökökkel) szemben

elutasító retorikát alkalmazó Ataka (a párt nevének jelentése: roham) párt egyre nagyobb támogatottságot szerzett a bolgár lakosság körében (KAVALSKI, E. 2007; DEMETER G. – RADICS ZS. 2010; GENOV, N. 2010).

A muzulmán háttérrel rendelkező párt léte és kormányzati erővé emelése a hivatalos bolgár kisebbségi politika legfőbb fegyverténye volt az ezredforduló előtt és után egyaránt, azonban az már a fent említett felmérésből is kiderült, hogy ugyan szabadságjogok tekintetében megszüntettek minden korlátozó intézkedést, ez társadalmi helyzetüket nem változtatta meg pozitív irányban (VASSILEV, R. 2002, ÇELIK, N. 2009). Azzal, hogy a muzulmán kisebbségi pártot integrálták a politikai elitbe, lehetőség nyílt a regionális politikában is a kisebbségi érdekek érvényesítésére, azonban a kommunizmus örökségeként hátrányos helyzetben lévő térségeket ilyen módon nem lehet jobban bekapcsolni a gazdasági vérkeringésbe, ezáltal elkülönüléstük és további marginalizálódásuk erősödik (ANAGNOSTOU, D. 2005). A kisebbségekkel együtt való politizálás akkor válhat sikeressé és valóban példaértékűvé, ha sikerül csökkenteni a bolgár többség és a muzulmán kisebbség között az egzisztenciális különbségeket, amelyek a rendszerváltás után jelentősen megnövekedtek (JOHNSON, C. 2002, MAEVA M. 2005).

Főként a muzulmán kisebbség esetében várható a területi vizsgálatok alapján marginális helyzet az ezredfordulón, köszönhetően annak, hogy a bolgár társadalom legkevésbé mobil társadalmi csoportjáról van szó. Míg az 1960-as évek ipari beruházásai a bolgár etnikumot a városokba vonzotta, addig a muszlimok inkább falvaikban maradtak és mezőgazdasági munkával foglalkoztak. Mivel leginkább éppen az általuk lakott területeket érintette a válság, ezért egzisztenciális helyzetük a legrosszabbnak mondható az országban (KUSAT, A. 2001).

Ahogy az a szakirodalom alapján nyomon követhető, a kisebbségek társadalmi helyzete igen problematikus Bulgáriában. Dolgozatom utolsó fejezete ebből a szempontból igyekszik a rendelkezésre álló statisztikai adatok segítségével feltárni az egyes etnikumok helyzetét az ezredfordulón, valamint ezzel összefüggésben kívánja bemutatni jövőbeli kilátásaikat.

8.1. A munkanélküliség etnikai különbségei Bulgáriában az ezredfordulón

Az 1990-es évek elhúzódó gazdasági válságának eredményeként a munkanélküliség igen magas volt Bulgáriában még az ezredfordulón is. A munkanélküliek összlakosságból való részesedése 2001-ben 15,79% volt, ami viszont nagy területi különbségeket takar. Az átlag feletti 153 obstinát a nagyvárosoktól távolabb találjuk, tehát sok esetben ott, ahol a korábbi fejezetekből már megismert etnikai koncentrációk vannak.

A rendszerváltás utáni transzformációs folyamatok nagy vesztese a három déli, határ menti körzet, Szmoljan, Kardzsali és Haszkovo, ahol a muzulmán és azon belül is elsősorban a török kisebbség alkotja a népesség zömét. A problémák egy része, pl. az infrastruktúra hiánya és a környezetszennyezés a kommunizmus örökségeként van jelen, másrészt viszont a vontatott gazdasági átmenet eredményeként a piacgazdaságba való bekapcsolódás magas munkanélküliséget, alacsony mezőgazdasági termékarakat és a déli határon túli termékek beáramlásával nagyobb versenyt eredményezett ebben a térségben (LOZANOVA ET AL. 2005)

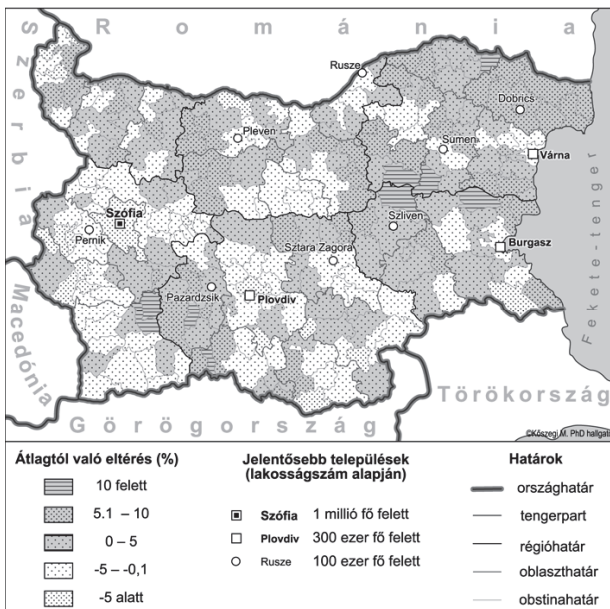
A gazdaságilag aktív népesség 32,6%-a munkanélküli Bulgáriában. Ha ennek területi különbségeit nézzük LAU I-es szinten, akkor az e szempontból legrosszabb helyzetben lévő obstinákat a statisztikák szerint elsősorban nem a déli, Rodope-hegységben lévő területegységekben találjuk (23. ábra). A gazdaságilag aktív lakosság több mint fele munkanélküli Dobrudza területén, az ország északkeleti szegletében, Dobrics és Szilisztra körzeteinek olyan obstináiban, ahol a török és cigány kisebbség aránya magas (Dobrics vidék, General Tosevo, Kajnardzsza, Krusari). Hasonló a helyzet az északkeleti török népességkoncentráció központi területéhez tartozó Sumen körzet néhány obstinájában (Hitrino, Kaszpiczan és Venec), Opa és Sztrazsica obstinákban az északkeleti török népességkoncentráció nyugati felében, továbbá a Keleti-Balkán völgyeiben meghúzódó településeken, ahol különösen magas a török és cigány népességszám (Omurtag, Varbica, Szmjadovo, Dalgopol, Dolni Csiflik, Ruen és Kotel).

Kiemelkedő (50% feletti) a munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népesség körében a Bolgár-tábla nyugati területein, Pleven és Lovecs körzetekben (Dolna Mitropolija, Dolni Dabnik, Iszkar, Knezsza, Letnica, Lukovit, Ugarcsin), ahol ismételtlen magasabb arányban képviseltetik magukat a kisebbségek. Elsősorban cigányok, de jelen vannak törökök és az áttelepítési politika örökségeként pomákok is (jelzi őket a statisztikákban is az egyéb etnikumok és a nemzetiségi hovatartozásában bizonytalanok magasabb száma). Az Északnyugati régióban csupán néhány, cigány kisebbséggel rendelkező obstinában észlelhető ilyen magas érték (Borovan, Dimovo, Jakimovo, Makres).

A Középső-Balkán és az Antibalkán (Szredna Gora) vidékén Sztara Zagora körzetében figyelhető meg a statisztikák alapján 50% feletti munkanélküliség az aktív népesség körében (Bratja Daszkalovi, Gurkovo, Nikolaevo, Pavel Banja), itt elsősorban a cigány, másodsorban a török kisebbség jelenléte jellemző. Végül a déli területek obstinái közül a Nyugati-Rodope területén, Pazardszik (Leszicsovo, Rakitovo, Szeptemvri) Blagoevgrad (Belica, Jakoruda), Plovdiv (Kricsim, Peristica), Szófia (Szamokov) és Szmoljan (Borino) körzetek néhány

obstinájában találunk 50% feletti értékeket. Ezekben az obstinákban általában törökök és cigányok egyaránt nagy számban élnek.

Összességében elmondható, hogy az országban négy olyan körzet található, ahol a gazdaságilag aktív népesség körében magas, 40% feletti a munkanélküliség. Ezek az ország északkeleti területe (Dobrics körzet obstinái), a Keleti-Balkán vidéke (Targoviste, Sumen és Várna körzetek déli része, valamint Sztara Zagora, Szliven, Burgasz északi LAU 1-es terület egységei), a Nyugati-Rodope (főként Pazardzsik és Szmoljan körzetek), végül a Bolgár-tábla nyugati fele (Pleven és Lovecs körzetek). Ez utóbbiban a kisebbségek közül a cigány etnikum dominanciája jellemző, az első kettő térségben inkább a török kisebbség a jellegadó és kevésbé a cigány, míg a Nyugati-Rodope völgyeiben igen keverten élnek cigányok és törökök, sőt, Szmoljan területén már a pomák kisebbség jelenléte is meghatározó.

23. ábra: A munkanélküliek arányának átlagtól való eltérése az aktív korú népesség körében Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgaria

Mivel a cigányság ritka esetben különül el nagyobb mértékben a többi etnikumtól, valamint a munkanélküliek arányának kisebb terület egységekben való vizsgálata önmagában még nem tükrözi az etnikai jellegzetességeket, ezért az egyes etnikumok közösségein belül is szükséges az elemzés.

Az államalkotó bolgárok körében a munkanélküliek össznépességből való részesedése 13,6%, tehát több mint 2 százalékponttal jobb a helyzetük e tekintetben az összlakossághoz képest. Az egyes obstinákon belül közösségeikben 20% feletti a munkanélküliek aránya 20 területegységben, ezek több mint felét a Rodope-hegységben találjuk. Egyrészt a nyugati rész vegyes etnikumú obstináiban (Belica, Jakoruda, Velingrad, Rakitovo), másrészt azokban a déli, határ menti obstinákban, ahol a pomákok jelenléte feltételezhető (Doszpat, Borino, Devin, Madan, Zlatograd, Nedelino, Dzsebel).

Ha az obstinák összlakosságában kimutatott munkanélküliekhez képest nézzük a bolgár munkanélküliek arányát, akkor a bolgároknál igen kisszámú területegységben (12 obstinában) magasabb az érték, ezek ismételtlen a pomák területeken vannak (Hadzsidimovo, Laki, Banite, Zlatograd, Nedelino, Dzsebel, Kirkovo). Ezzel szemben viszont a munkanélküliek összlakossághoz képest leginkább kedvező aránya (6 százalékpont feletti eltérés) a bolgár közösségekben kisebbségi területekre esik: a Nyugati-Rodope (Belica, Jakoruda, Batak, Kricsim), a Balkán-hegység (Pavel Banja, Maglitz, Nikolaevo, Kotel, Szmjadovo, Ruen), valamint az északkeleti térség obstináiban (Hitrino, Iszperih, Tervel) jellemző.

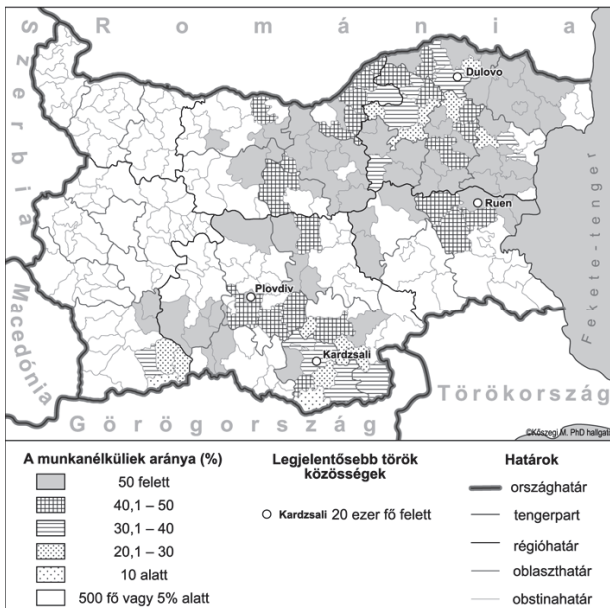
A magát bolgárnak valló gazdaságilag aktív népességnek 28%-a munkanélküli. Ha az egyes obstinákban vizsgáljuk ezt az arányszámot, akkor kimutathatók az általunk fentiekben lehatárolt körzetek, azonban lényegesen kisebb (inkább 20–40% közötti) értékekkel. Csupán az északnyugati térség obstináinál érzékelhető, hogy a munkanélküliek számát kevésbé befolyásolja a kisebbségek jelenléte, itt a bolgár munkanélküliek a fent említett obstinákban az aktívak több mint felét adják.

A török kisebbséghez tartozó munkanélküliek aránya (25,4%) lényegesen magasabb, mint a bolgár etnikumnál, vagy az osztársadalomnál kimutatott érték. Alacsonyabb (20% alatti) értékek csupán Kardzsali körzetében (Kirkovo, Momcsilgrad, Sztambolovo), valamint a Nyugati-Rodope délebbi (Hadzsidimovo, Garmen, Szatovcsa), illetve az északkeleti területek Razgrad környéki obstináiban (Car Kalojan, Loznica, Szamuil) jellemzők, de itt azért nem nagy az eltérés, mert eleve ők adják az itt található területegységek lakóinak zömét. Az összlakossághoz viszonyítva csupán 17 olyan obstinát találunk, ahol a munkanélküliek aránya alacsonyabb (ezek a fent kiemelt területeken jelentkeznek), mint az összlakosság esetében.

A török etnikum alacsony foglalkoztatottsága még inkább kimutatható, ha a gazdaságilag aktív török lakosság körében vizsgáljuk a munkanélküliek arányát, ugyanis 49,6%-uk munkanélküli. Helyzetük a Rodope területén, Kardzsali körzetben a legkedvezőbb: itt kettő kivételével (Ardino, Dzsebel) minden obstinában 40% alatti az arányszám (24. ábra). Hasonlóan jobb a helyzet a Nyugati-Rodope területén Blagoevgrad körzet déli obstináiban

(Garmen, Goce Delcev, Hadzsidimovo, Szatovcsa). Az északkelti török népességkoncentrációban is csupán néhány ilyen, foglalkoztatottság szempontjából jobb helyzetű török közösséget találunk, elsősorban Razgrad (Car Kalojan, Loznica, Razgrad, Szamuil, Zavet), Szilisztra (Alfatar, Dulovo, Szitovo) és Rusze (Vetovo) körzetek területén.

Létszámukat tekintve a török munkanélküliek a két déli nagyvárosban, Plovdivban (7642 fő) és Kardzsaliban (6649 fő) vannak a legtöbbben, azonban a Keleti-Balkán völgyeiben, rurális környezetben is kapunk hasonlóan magas értékeket, hiszen pl. Ruen obstinában 6650 fő a török munkanélküli. Ebből a térségből még további két területegységben (Omurtag és Targoviste) 4000 fő feletti a munkanélküliek létszáma, míg a déli népességkoncentrációból Haszkovo városa emelkedik ki. A Keleti-Rodope török népességkoncentrációjában a munkanélküliek magas száma a megnövekedett városi népességükhöz köthető, ezáltal az arányok kevésbé kedvezőtlenek, miközben az északkeleti területeken a nagyobb létszámú vidéki lakosság körében jellemző inkább a munkanélküliek nagy száma.

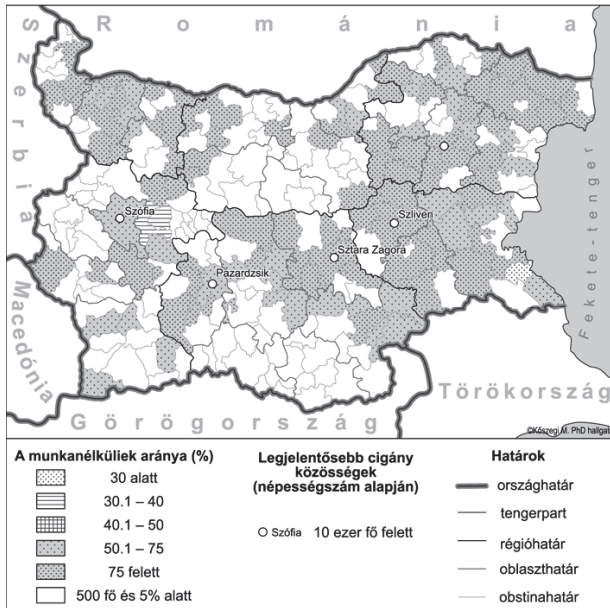

24. ábra: A munkanélküliek aránya az aktív korú török lakosság körében Bulgária obstinában. Forrás: NSI, Bulgaria

Foglalkoztatottság szempontjából azonban a legnehezebb helyzetben a cigányság volt az ezredfordulón. A munkanélküliek aránya körükben 37%. Szinte minden obstinában, ahol

számuk 500 fő vagy 5% felett van, a munkanélküliek aránya közösségeikben 30% feletti (25. ábra). Egyetlen obstina kivételével mindenhol magasabb közösségeikben a munkanélküliek aránya az összlakossághoz viszonyítva.

Azoknak az obstináknak a cigány közösségeiben, ahol ez az etnikum meghaladja az 500 főt és/vagy 5%-ot (119), az aktív népességük körében három kivételével mindegyik területegységben 50% feletti a munkanélküliek száma, sőt, 81 obstinában 75% feletti ez az érték. A munkanélküliek nagyobb számban a Balkán-hegység déli előterében fekvő jelentősebb népességkoncentrációjukban, Szlivenben (6051 fő) és Sztara Zagorában (4360 fő) jelentkeznek. Nagy a létszámuk továbbá a Marica felső folyásánál fekvő Pazardzsisziban (3803 fő), az északnyugati Lomban (2800 fő) és Vidinben (2651 fő), illetve északkeleten Sumenben (2598 fő).

25. ábra: A munkanélküliek aránya az aktív korú cigány lakosság körében obstináiban. Forrás: NSI, Bulgaria

A pomák közösségek helyzetéről ebben az aspektusban csupán azok a statisztikai adatok adnak információt, amelyek a Rodope-hegység obstináiban feltűnően nagyszámú, etnikai hovatartozását tekintve bizonytalan lakosok körében mutatják a munkanélküliek arányát. A Blagoevgrad, Szomoljan és Kardzsali körzetekben a déli határ menti 7 obstinában haladja

meg a bizonytalankodók száma az 5%-ot és az 500 főt. Ezekben a közösségekben azt tapasztaljuk, hogy a Kardzsali körzethez, tehát a törökök fő településterületéhez tartozó két obstinában (Kirkovo, Krumovgrad) a munkanélküliek aránya az országos értéknél jobbat mutat, míg a további ötben (Rudozem, Madan, Csepelare, Doszpat, Szatovcsa), ahol a többségi bolgár etnikum dominál, magasabb a munkanélküliek aránya, de a különbség itt sem haladja meg az 5 százalékpontot. Nincs olyan közösségük, ahol az aktív lakosság körében a munkanélküliek aránya meghaladná az 50%-ot.

8.2. A háztartások méretének etnikai különbségei Bulgáriában

Ahogy az többször említettem dolgozatomban, az ország gazdaságilag és infrastrukturálisan elmaradottabb területein élő kisebbségek körében sokkal inkább fennmaradtak a hagyományos családi keretek, mint a többségi társadalom esetében. A rurális térségekben élő közösségekben közel sem jellemző annyira az individualizáció, mint a városokban, a városias jellegű településeken. A családalapítás nem jelenti szükségképpen az önálló otthon és egzisztencia megteremtését, hiszen sok esetben a fiataloknak egyáltalán nincs módjuk ennek megvalósítására. Azokat a közösségeket, ahol ez a fajta családmodell és a hozzá kapcsolódó életmód még a 20. század második felében is sokkal inkább jellemző volt, a rendszerváltás vagy nem is érintette igazán, vagy az agrármunkaerő elbocsátásával hátrányosabb helyzetbe kerültek.

Ezeket a területeket korábban a kommunizmus éveiben sem érte el olyan szinten a modernizáció, mint más térségeket, nem beszélve arról, hogy éppen ezért a rendszerváltás után sem igazán preferálták e területeket a befektetők. Az ezredfordulót követően a bolgár gazdaság is jobban megnyílt a külföldi tőke előtt, azonban e térségek továbbra sem számítanak vonzó célpontnak. Természetesen a kisebbségek településterületei különböző adottságokkal rendelkeznek, így a fentiekben elmondottak nem általánosíthatók, az egyes etnikumok körében végzett területi vizsgálatok azonban rávilágíthatnak arra, hogy melyek azok a térségek, ahol a hagyományos közösségi keretek a perifériális helyzet következtében megmaradtak.

A vizsgálat során a statisztikai adatokat három csoportba vontam össze. Az egy fő háztartások, mint az individualizáció mértékének jelzői, külön kategóriát alkotnak. Az átlagosnak tekinthető, kettő, három és négyfős háztartások alkotják a következő, feltételezhetően legnépesebb csoportot. Végül a négy főnél nagyobb háztartások kerültek a harmadik, vizsgálatom fő tárgyát képező csoportba.

A népesebb háztartások adják a bolgár társadalom összes háztartásának 9,4%-át, ez a népesség közel 20%-át jelenti. Az egytagú háztartások 22,7%-kal részesednek, ez az összlakosság 8,36%-át jelenti. A bulgáriai háztartások 88%-át az államalkotó nemzethez tartozók adják, viszont a négy főnél többet magukba foglalók közül mindössze 69% a bolgár. Ezzel ellentétben az egytagú háztartások 93,3%-a bolgár, tehát már az országos értékekből érzékelhető, hogy a kisebbségek módosítják a háztartások arányát.

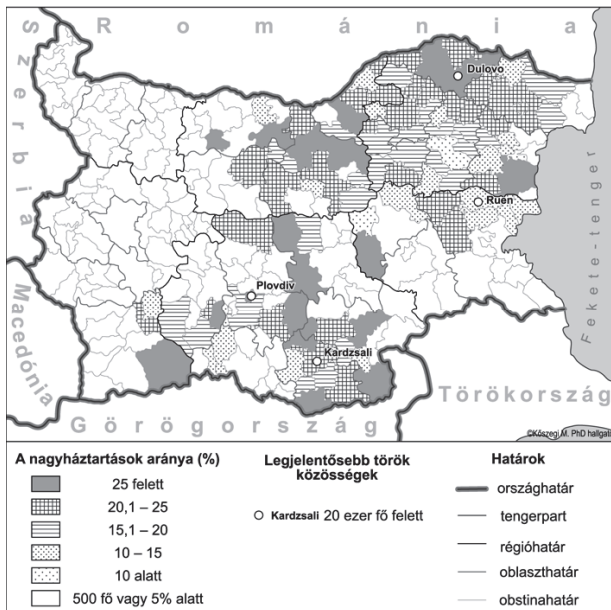
A magukat bolgárnak valló lakosság körében 24% az egytagú háztartások aránya, míg a négy főnél többet magukba fogadók 7,4%-kal részesednek. A bolgár etnikum esetében tehát az egytagúak a felülreprezentáltak, így ennek területi különbségeit vizsgáltam meg. Az obstinák 72%-ában az egyszemélyes háztartások több mint 90%-át bolgárok tartják fent. Ez az arány csupán azokon a területeken csökken, ahol a jelentős török népességkoncentrációk megjelennek az országban, tehát a bolgár lakosság alacsonyabb számban és arányban képviselteti magát.

Ha a bolgár közösségeken belül vizsgáljuk az egytagú háztartások részesedését, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyértelműen a déli körzetekben (Blagoevgrad, Pazardzsis, Szmoljan, Kardzsali, Plovdiv, Haszkovo), lényegében a Rodope-hegység területén alacsonyabb az arányuk. Tehát azokban az obstinákban, ahol főként törökökkel és cigányokkal élnek együtt bolgárok (így eleve lehetséges, hogy a magukat bolgárnak vallók körében is nagyobb lehet a más etnikumhoz tartozók száma), valamint a bolgár lakosok egy része valójában a pomák népességet jelenti. A déli határ menti obstinákban élő pomákok egyes közösségeiben 10% alá csökken az egytagú háztartások részesedése. Ha a nagyháztartások arányát vizsgáljuk a bolgár közösségen belül, akkor a magasabb arányokat szintén ebben a néhány obstinában találjuk (Szatovcsa 39%, Doszpat 26%, Garmen 21%).

A török közösségekben lényegesen nagyobb szerepet kapnak a nagyháztartások, 21% a részesedésük (26. ábra). Ennek megfelelően 32 obstinában 25% feletti a törökök körében a nagyháztartások aránya. Ezek azonban nem a nagy török népességkoncentrációk központi területein találhatók. Egyrészt az előzetes elvárásoknak megfelelően jelentkeznek a Nyugati-Rodope zárt obstináiban (Goce Delcev, Garmen, Szatovcsa, Hadzsidimovo), valamint a Keleti-Rodope határ menti közösségeiben (Ivajlovgrad, Kirkovo), illetve a Kardzsali városától északabbra fekvő területeken (Csernoocsene, Mineralni Bani, Harmanli). Viszont a Razgrad és Sumen környéki obstinák helyett inkább jellemző a Marica-alföld török lakosságának körében (Brajta Daszkalovi, Csirpan, Nova Zagora, Parvomaj), a Bolgár-tábla középső területein (Borovo, Dolni Dabnik, Dve Mogili, Gorna Orjahovica, Levszki, Pavlikeni, Polszki Trambes, Pordim, Sztrazsica). Magasabb még a nagy létszámú háztartások

aránya Várnától délre (Dolni Csiflik és Avren), illetve északon, Szilisztra körzet obstináiban (Alfatar, Dulovo, Kajnardzsa, Szitovo).

A cigány lakosság körében a nagyháztartások aránya közel 20%, tehát 1 százalékponttal kevesebb, mint a törökök körében, viszont lényegesen felülreprezentált a részesedésük az összlakosság (9,4%), vagy az államalkotó nemzet háztartásaihoz képest (7,4%). A nagyháztartások cigány közösségekben való megjelenése az egyes obstinákban magasabb, 25% feletti arányban inkább az alföldi területeken jellemző, főként a Marica-alföld központi területein, valamint a Bolgár-tábla nyugati részén, de a törökökhöz hasonlóan éppen azokban a terület egységekben, ahol egyébként alacsonyabb a cigány népességszám.

26. ábra: A nagyháztartások aránya a török közösségekben Bulgáriaobstináiban. Forrás: NSI, Bulgaria

A népszámlálás során önmagát egyéb kategóriába soroló lakosság körében az összlakossághoz képest szintén felülreprezentáltak a nagy létszámú háztartások (10,8%). Viszont abban a néhány obstinában, ahol létszámuk magasabb, a 25% feletti arány éppen ott jelentkezik, ahol a török, és a velük együtt élő cigány népesség nagyháztartásai is nagyobb arányban jellemzők (délnyugaton, Blagoevgrad körzetben Hadzsidimovo és Szatovcsa,

északkeleten pl. Dulovo, Kubrat, Vetovo). Itt az egyéb kategória mögött a bizonytalan identitású, muzulmán vallású pomákok, tatárok és cigányok sejthetők.

A pomákok a nemzetiségi hovatartozásukat megvallani nem tudók között is kimutathatók, hiszen ezek száma éppen a déli, görög határ menti obstinákban, a pomákok hagyományos szállásterületén növekszik meg jelentős mértékben. A nagyháztartások 15,4%-os részesedése körükben jelzi, hogy közösségeikben az államalkotó nemzethez képest jellemzőbb ez a fajta együttélési forma. Obstinák szintjén a fentiekben bemutatott kisebbségekhez hasonlóan az ő körükben is inkább a Nyugati-Rodope területén részesednek a nagyháztartások közösségeikből 25% feletti arányban.

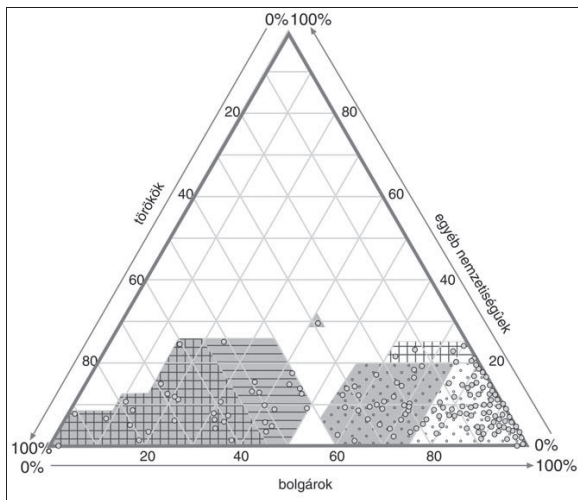
8.3. A területegységek tipizálása etnikai jellemzőik alapján

A kisebbségi csoportok periféria helyzetének további vizsgálatához szükséges etnikai, nyelvi, esetleg vallási megoszlásban közölt adattáblákat nem publikált a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal, viszont már az eddig bemutatott eredményekből is kiderülhet, hogy az obstinák összlakosságára vonatkozó adatok is szolgáltatathatnak információkat az etnikumokra nézve, köszönhetően annak, hogy jelentős népességkoncentrációik vannak az országon belül. Az etnikai földrajzi szempontból speciális helyzetű obstinák lehatárolása, valamint további eredmények bemutatása érdekében szükségesnek találtam Bulgária LAU 1-es területegységeinek etnikai összetétel szerinti tipizálását. Jelen munkában ezt háromszögdiagram segítségével hajtottam végre. E diagramban a vizsgált területegységekhez három, egymást kiegészítő adat tartozik: a bolgár, a török, valamint az egyéb etnikum aránya az adott területegység összlakosságából (27. ábra). A vizsgálat során az egyéb lakosságban összevonásra került a cigányság a kis lélekszámú kisebbségekkel, valamint a válaszolni nem tudókkal és a választ megtagadókkal – számbeli fölényük alapján, a Rodope-hegység határ menti obstináit kivéve (ahol pomákok élnek), a cigányság határozza meg e tényező volumenét.

A három egymást kiegészítő mennyiségi adat segítségével az egyenlő oldalú háromszögön belül elhelyezhetők a vizsgált egységek (JENEY L. 2005). A háromszög oldalainak egy-egy tényező felel meg, csúcsai az egyes tényezők maximumát (100%-át) jelentik. Ha a területegységet jelölő pontok a diagram közepén helyezkednek el, akkor az etnikai megoszlás kiegyensúlyozott (tehát az egyes etnikumok keveredése magas fokú), ha a csúcsok felé eltolódik, akkor egyenetlen (a szegregáció tényét mutatja).

A területegységek háromszögdiagramon való ábrázolása után lehetőség nyílt az egyes obstinák tipizálására a népcsoportok egymáshoz viszonyított aránya alapján (4. táblázat). A

pontok elhelyezkedését alapul véve hét kategóriát alakítottam ki aszerint, hogy az egyes etnikumok abszolút, vagy relatív többséget alkotnak az obstinákban. Az egyéb népesség tekintetében nem akadt olyan területegység, melyben többséget alkotnak, mely alacsony számuk mellett azt jelzi, hogy a bolgár és török etnikummal egyaránt kevert településterületet alkotnak. Az ország legnagyobb számú kisebbsége esetén azonban lényegesen nagyobb a szegregáció mértéke, így a hét kategóriából háromban meghatározó a jelenlétük.

27. ábra: Bulgária obstináinak ábrázolása etnikai összetétel alapján háromszögdiagramon. Forrás: NSI, Bulgaria

Kategória	Etnikai összetétel
<i>török dominancia</i>	török etnikum 55 % felett
<i>török többség</i>	török etnikum 45-55 % között
<i>bolgár-török</i>	bolgár etnikum 50-75 %, egyéb 20 % alatt
<i>bolgár-egyéb</i>	bolgár etnikum 50-75 %, egyéb 20 % felett
<i>bolgár dominancia, egyéb kisebbség</i>	bolgár etnikum 75% felett, egyéb 20 % felett
<i>bolgár dominancia</i>	bolgár etnikum 75 % felett, egyéb 20 % alatt
<i>egyenletes megoszlás</i>	bolgár 40 %, török 30 %, egyéb 30 %

4. táblázat: Bulgária obstináinak tipizálása háromszögdiagram segítségével.

A tipizálás alapján készült térképes ábra megmutatja a változások nyomán átalakuló bolgár társadalom azon területegységeit, ahol a kisebbségek jelenléte jellegadó (28. ábra). Az államalkotó nemzet a döntő társadalmi csoport Bulgária 172 obstinájában, tehát a LAU 1-es területegységek 65%-ában, így az összlakosságra vonatkozó adatok elsősorban a bolgár

etnikumról szolgáltatnak információkat ezeken a területeken. Nem soroltam ide azokat az országrészeket, ahol ugyan bolgár dominancia a jellemző, azonban mellettük az egyéb kisebbség is megjelenik jelentősebb mértékben. Négy ilyen obstinát találunk az ország nyugati felében. Itt az egyéb lakosság elsősorban a cigányságot jelenti, akik nagyobb számban élnek az északnyugati területeken (Jablanica, Valcsedram), Szófiában és környékén (Ihtiman), valamint a Nyugati-Rodope északi részén (Rakitovo).

Az egyéb lakosság hat obstinában részesedik jelentős arányban az összlakosságból a bolgárok mellett, ezek már a korábbi elemzésekben is gyakran említett területegységek. Az ország középső részén, a Balkán-hegység területén található obstinákban a cigány lakosság jelenléte eredményezi (Maglizs, Nikolaevo, Gurkovo, Tvardica), ahogyan számuk az ország északkeleti, határhoz közeli részein is magasabb. Ez utóbbi esetben viszont az egyéb lakosságra a tatár népesség is beletartozhat (Dobrics vidék). Végül a délnyugati, Szmoljan körzetéhez tartozó Doszpat a pomák kisebbséget jelzi.

Bulgária legnagyobb számú kisebbsége és az államalkotó nemzet közötti keveredés mértékének különbségei miatt három külön kategória is kialakítható az obstinák között. A török dominanciával jellemezhető obstinák különülnek el leginkább a többségi társadalomtól, ezekben vizsgálható leginkább az összlakosságra vonatkozó adatok alapján, hogy a kisebbségek valóban marginális helyzetben vannak-e a társadalomban. Ez a 21 obstina földrajzi fekvése finomítja az etnikai térszerkezet kapcsán elmondottakat: az ezredfordulón a kettő nagy helyett valójában inkább négy kisebb régió határolható le, ahol a törökök koncentrálnak a térben.

Déli népességkoncentrációjuk keleti, nagyobb központja Kardzsali oblaszt teljes területe (Ardino, Dzsebel, Krumovgrad, Momcsilgrad, Sztambolovo), miközben a nyugati részen már csak két obstinában vannak meghatározó helyzetben (Borino, Jakoruda). Északkeleti tömbjük már szintén két kisebb népességtömörülésre osztódott: egyrészt a Razgrad városának közelében fekvő vidéken adják a társadalom domináns elemét (Car Kalojan, Dulovo, Glavinica, Iszperih, Kaolinovo, Opaka, Szamuil, Zavet), másrészt a Keleti-Balkán völgyeiben vannak jelentős népességtömörüléseik (Omurtag, Ruen, Varbica).

A fent említett obstinákhoz további 14 kapcsolódik, amelyekben a törökök relatív többséget érnek el és további 30, ahol a bolgárok vannak többségben, de a törökök aránya magas. Ezekkel együtt elmondható, hogy az északkeleti tömb továbbra is összefüggő területet alkot, miközben a Nyugati-Rodope területén érzékelhetően kevésbé van már jelen a török kisebbség. Koncentrációjuk a térben a Keleti-Rodope területén a legintenzívebb.

28. ábra: Bulgária obstináinak típusai etnikai összetétel alapján. Forrás: NSI, Bulgaria

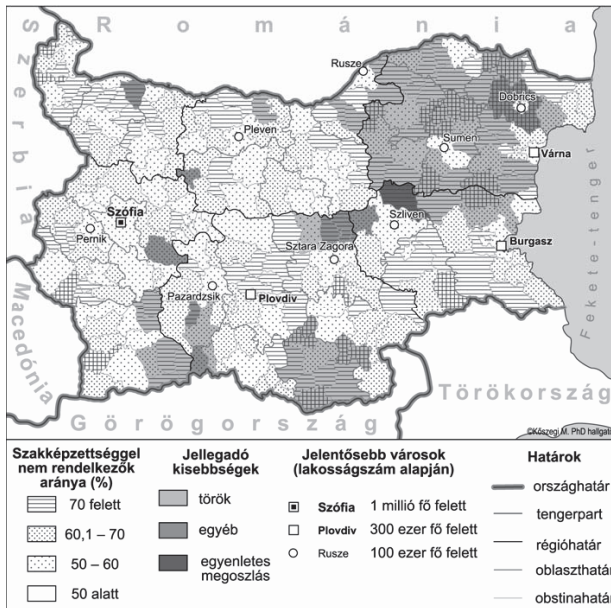
8.4. A képzettségi szint Bulgária obstináiban

Az ezredforduló Bulgáriájában a többi poszt-szocialista országhoz hasonlóan, a rendszerváltást követő transzformáció legfőbb kárvallottjai a szakképzettséggel nem rendelkező aktív korúak, akik a munkanélküliek széles tömegeit adták az új évezred küszöbén. Fontos kérdés lenne tehát, hogy a kisebbségek körében hogyan alakul a képzettségi szint, amit azonban konkrét, etnikumokra bontott adatok híján az obstinákra vonatkozó területi adatsorok segítségével igyekszem bemutatni.

Mivel hipotézisem szerint Bulgária kisebbségeire általánosságban igaznak mondható a marginális helyzet, ezért vizsgálatomnak ebben a részében összevontam a kisebbségek számarányára vonatkozó adatokat (tehát törököket, cigányokat, egyéb kisebbséget és a válaszolni nem tudókat egyaránt) és a fenti tipizálás mellett ennek segítségével igyekeztem rámutatni a képzettségi szint és a kisebbségek helyzetének összefüggéseire.

A szakképzettséggel nem rendelkezők, valamint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát egyaránt vizsgáltam. A szakképesítéssel nem rendelkezők aránya közel 45% a bolgár társadalomban. Ennek területi különbségei markánsan kirajzolják azokat a térségeket, ahol a kisebbségek koncentrálnak a térben (29. ábra). Az alacsony végzettséggel rendelkezők,

illette az alapfokú képzést sem teljesítők és az analfabéták együttesen ott jellemzők nagyobb arányban, ahol a török kisebbség nagy népességkoncentrációit találjuk. Tehát kiemelkedő szempontból Kardzsali oblaszt és a körülötte található obstinák (Csernoocsene, Kirkovo, Sztambolovo), ahol 70% feletti a szakképzettséggel nem rendelkezők részesedése. Ezek a területek a tipizálás alapján török többségűek és a kisebbségek részesedése a 75%-ot is meghaladja. Az északkeleti területeken a Razgrad környéki (Car Kalojan, Hitrino, Kaolino, Opaka, Szamuil, Venec), valamint a határhoz közel fekvő (Kajnardza, Krusari) terület egységek népessége hasonló jellemzőkkel bír. Az itt található Dobrics vidék obstinában, ahol szintén 70% feletti a szakképesítéssel nem rendelkezők aránya, a török és cigány lakosság is nagy arányban részesedik a népességből. Végül ki kell emelni ebből a szempontból a Keleti-Balkán területét, ahol szintén együtt jelenik meg a török kisebbség és a szakképesítés nélküliek magas aránya.

29. ábra: A szakképzettséggel nem rendelkezők aránya Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgária

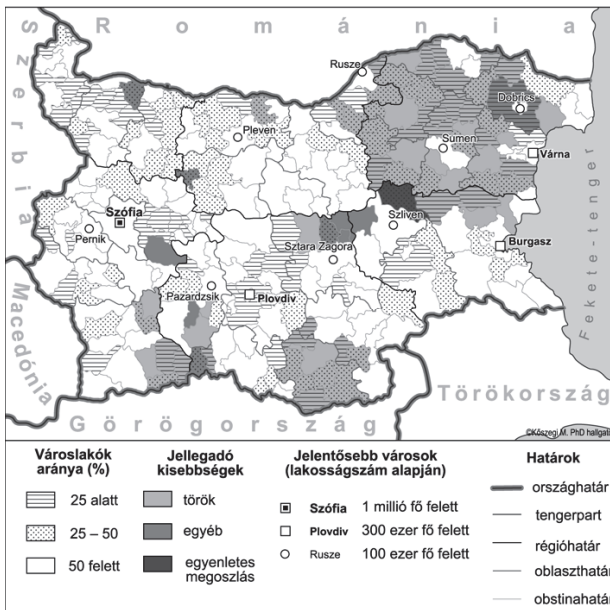
A Nyugati-Rodope jellegzetesen török obstinái kevésbé markánsan, de szintén magasabb értékeket mutatnak szakképzettség hiányában, igaz, itt a törökök aránya is alacsonyabb. Azokban a térségekben, ahol a cigányság nagyobb létszámban van jelen az államtársadalmon belül, szintén ezekben az általuk is lakott térségekben alacsonyabb a képzettségi szint. Ilyen

terület határolható le északkeleten, Montana és Vraca körzetek obstináiban, a Marica-alföld Plovdívtól északra eső területein és a Balkán-hegység déli előterében, végül az ország délkeleti szegletében, Jambol körzetében.

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának területi különbségeinél természetesen a nagyobb városokkal rendelkező obstinák vannak előnyösebb helyzetben, viszont itt is egyértelműen tapasztalható, hogy az 5% alatti értékek rendre azokban a fent említett obstinákban jelentkeznek, ahol a kisebbségek aránya magasabb.

Fontos azonban utalni arra, hogy a muzulmán etnikumok egyes közösségeiben a képzettségi szint nem egyértelműen alacsony. A muszlim vallású pomákoknak köszönhetően a Rodope-hegység területén lényegesen magasabb a muzulmánok aránya a törökökhöz képest, az ő körükben azonban a képzettségi szint kedvezőbb értékeket mutat, tehát a pomák lakosság ismételten a többségi társadalomhoz hasonló vonásokkal rendelkezik bizonyos, Szmoljan és Pazardszik körzetekhez tartozó területegységekben.

8.5. Városias jelleg Bulgária obstináiban

30. ábra: A városi lakosság aránya Bulgária obstináiban. Forrás: NSI, Bulgária

Dolgozatomban többször utaltam arra, hogy Bulgária kisebbségei elsősorban az elmaradott rurális térségek lakói. Mivel a 2001-es népszámlálás után a LAU 1-es terület egységek szintjén publikálták a városi és falusi népesség számát, ezért a fent említett tipizálás és a kisebbségek arányának ismeretében felmérhető, hogy Bulgária kisebbségei mennyire kötődnek a rurális térségekhez (30. ábra).

A fentiekben alkalmazott térképi ábrázolás segítségével ebben az esetben is egyértelműen kimutatható az a négy népességkoncentráció, ahol a törökök vannak többségben, valamint a cigányok által a városi népességtömrőléseiken kívül általuk lakott, korábbiakban már megnevezett rurális térségek. A muzulmán pomákok körében azonban, néhány kivételtől eltekintve (Borino, Doszpat, Rudozem, Szatovcsa), ahol főként a török kisebbségekkel élnek együtt, a városi lakosság aránya a többségi társadalomhoz hasonlóan magas értékeket mutat.

Összegzés és a kutatás jövőbeli irányai

A bolgár tudományos és politikai elit érzékelhetően elzárkózik attól a problémakörtől, ami a 20. század örökségeként, a rendszerváltást követő transzformációs folyamatok gazdaságot alapvetően átalakító, a társadalmat fundamentumaiban felforgató hatásának köszönhetően igen intenzíven jelen van az országban. Miután az ezredfordulót követően, az uniós csatlakozás előkészítésekor a kisebbségi kérdés is nagyobb figyelmet kapott, a társadalom rendkívül érzékenyen reagált.

A kisebbségi kérdés a modernkori bolgár államot folyamatosan végigkísérte története során, köszönhetően annak, hogy a többségi társadalomtól kultúrájában, életmódjában távol álló etnikumokról van szó, amelyekre ráadásul a 19. századi nemzeti mítoszteremtés és annak identitást meghatározó hatása révén az 500 éves elnyomó hatalom mementőjeként tekintenek az államalkotó etnikum tagjai. Mivel irányukban az egyre erőszakosabbá váló asszimilációs törekvések voltak jellemzőek, miközben az általuk lakott területek a kommunizmus éveiben, majd azt követően is kevésbé részesült a modernizáció áldásaiból, egyre inkább elidegenedtek és elhatárolódtak a többségi társadalomtól. Ezt az 1990-es években tovább erősítette, hogy a muzulmán világ igen jelentős anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott az itt élő közösségeknek. Az elnyomás hatásai és a többségi társadalom elutasító attitűdje sokkal inkább érzékelhető közösségeikben, összehasonlítva a volt jugoszláv államok muzulmán lakosságával, ahol a szabadabb légkör következtében szervezettebb közösségek, szerves társadalmi együttélés jellemző (amit viszont az 1990-es évek háborúi sok helyen szétziláltak).

A bolgár kisebbségi kérdés kapcsán végzett földrajzi vizsgálataim konkrét eredményeinek összegzése előtt szükségesnek tartom kiemelni, hogy az **etnikai térszerkezet** változásainak

bemutatása, valamint a bolgár **társadalmi problémák etnikai földrajzi aspektusainak feltárása nem csupán a magyar földrajztudományban hiánypótló jellegű**, hiszen ezt a nézőpontot a bolgár földrajztudomány igyekszik figyelmen kívül hagyni, ami egyben jelzi, hogy a bolgár társadalomnak egyelőre nincsenek válasza a fennálló helyzetre, ez pedig még inkább alátámasztja az ilyen jellegű kutatások létjogosultságát.

A dolgozat tudományos eredményei az alábbi megállapításokban foglalhatók össze röviden:

- A rendelkezésre álló szakirodalom gyűjtésekor és feldolgozásakor rövid **szintézist** készítettem a magyarországi **etnikai földrajzi kutatások helyzetéről és eredményeiről**, amire dolgozatom elméleti háttérének bemutatásához volt szükség.
- Feltártam a hazai, **Balkánnal foglalkozó szakirodalom** változó aspektusait, hogy rávilágítsak arra, miért foglal el különleges helyet az általam is vizsgált térség kutatása a magyar tudományban.
- Képítettem egy térinformatikai rendszerbe integrált **adattárazist**, ami a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal által LAU 1-es szinten, tehát az alkotmányban is megjelenő közigazgatási beosztás szerint a legkisebb önálló, önkormányzattal rendelkező terület egységek szintjén közölt információk alapján készített adattáblák segítségével széleskörű elemzést tesz lehetővé. Folyamatos bővítésével további kutatások is lehetségesek.
- A Bulgária területén élő etnikumok együttélését meghatározó, évszázadok során zajló **társadalmi folyamatok** bemutatása **az etnikai földrajzi aspektus figyelembe vételével** történt, tehát szigorúan a dolgozatban előkerülő problémák területi és társadalmi különbségeinek feltárásához nyújtanak alapot azáltal, hogy megfogalmazódnak az etnikai térszerkezetet befolyásoló tényezők az egyes történelmi korszakokban, amelyekből az alábbi következtetések vonhatók le. A *kisebbségek* periferikus helyzete a bolgár társadalomban köszönhető annak, hogy *alapvető identitáshordozó elemekben különböznek* az államalkotó nemzettől. A bolgár nép eredetének hármass pillére (trák, szláv és előbolgár népelemek), ortodox keresztény vallása és szláv nyelvű kultúrája az 500 éves oszmán uralom miatt áll szöges ellentétben kisebbségeivel, akik ráadásul ennek az időszaknak az örökségeként vannak jelen a mai Bulgária területén, azon a területen, amelyet történelmi alapon, egykori államukra hivatkozva vallanak magukénak a bolgárok. Az ellentétből kialakuló társadalmi konfliktus végigkísérte a modernkori bolgár állam történetét a 20. század során. A megoldási kísérletek egyre erőszakosabbá váló *asszimilációs* és

hátrányosan *megkülönböztető politikákba* torkolltak, amelyek eredménye csupán az lett, hogy a század végére a kisebbségek elzárkóztak a többségi társadalomtól. A kisebbségek helyzetének megoldatlanságával párhuzamosan bontakoztak ki a népességfogyással megjelenő problémák, majd a két kérdéskör a rendszerváltással bekövetkező helyzetben, a transzformációs folyamatok hatására radikalizálódott.

– Az etnikai jellegű társadalmi problémák területiségének feltáráshoz nélkülözhetetlen a nagyszámú kisebbségekkel rendelkező ország **etnikai térszerkezetének ismerete**. A rendszerváltás után következő évtized két népszámlálásának időpontjára (1992-re és 2001-re) vonatkozó, statikus elemzés mellett a vizsgált időintervallumban zajló folyamatok dinamikus vizsgálata is megtörtént. Ez utóbbinál az elemzést statisztikai módszerek is segítették.

- Általánosságban elmondható, hogy az etnikai térszerkezet alakulására a drasztikus *népességcsökkenés* nyomta rá a bélyegét, azonban az egyes kisebbségeknél jelentkező különbségek arányeltolódásokat okoztak. Míg az államalkotó nemzethez képest a nagyobb számú kisebbségek aránya – kiemelkedően a cigányoké, kevésbé a törököké – növekedett (a pomák lakosságra vonatkozó adatok közvetlenül nem jelennek meg a statisztikákban), addig a kisebb lélekszámú kisebbségek (pl. zsidók, örmények) a határok megnyílásával szinte teljesen eltűntek az országból.
- A területi különbségek feltáráásával megállapítható, hogy a rendszerváltást követő évtizedben a *migráció* igen intenzíven jelentkezett a társadalomban és erősen érintette a kisebbségek által lakott területeket. Kibocsátó térségnek elsősorban a török etnikum által lakott déli Kardzsali körzet, valamint az északkeleti Razgrad, Sumen és Targoviste oblasztok obstinái számítotak, ahonnan az elvándorlás a népességkoncentrációjukhoz közeli nagyobb városokba és a Fekete-tenger partvidékének irányába történt. Az említett körzetek az ország válságtérületeinek számítanak, hiszen a főként dohánytermesztésre berendezkedett térségek a dohányipar összeomlásával szakképzetlen munkanélküliek tömegeivel rendelkeztek, akiknek megélhetést kellett keresniük. A gazdasági átalakulás során előnyökkel rendelkező térségeket jelzi az a tény, hogy a bolgár népesség ezeken a területeken, azaz Szófiában és környékén, a délnyugati Blagoevgrad körzet obstináiban, valamint a Fekete-tenger partján tartani tudta létszámát és összlakosságából való részesedését.

- A leglátványosabb változást azonban a cigány lakosság produkálta, létszámuk drasztikus növekedése az ország minden területén megfigyelhető, gazdasági helyzetétől függetlenül. Ez azonban elsősorban *öntudatra ébredésüknek* és csupán másodsorban magasabb fertilitásuknak köszönhető.
- A nemzetiségükről a népszámlálásokkor nyilatkozni nem tudók területi vizsgálatából egyértelművé vált, hogy az ország *legbizonytalanabb identitással* rendelkező nagyszámú kisebbsége a Rodope-hegység területén élő, bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákoké, akik körében az *asszimiláció* igen előrehaladott.
- Az egyes kisebbségek többségi társadalomtól való területi elkülönülésében bekövetkező változások sajátos tendenciákat mutatnak. A *szegregáció* mértéke a gazdasági transzformáció hatására meginduló, elsősorban a nagyobb városok irányába történő migráció következtében minden kisebbség esetében csökkent, azonban a török etnikum és a többségi társadalom elkülönülése az ezredfordulón is markáns.
- Az intenzívebb mobilitás hatására az *etnikai térszerkezetben bekövetkező elmozdulások* érzékeltek a rendszerváltást követő évek egzisztenciális indíttatású mozgásait. Összességében elmondható, hogy leginkább a Fekete-tenger partvidéke tudta népességét a bevándorlásból növelni, ami köszönhető annak, hogy a közelében található török népességkoncentrációból az elvándorlókat elsősorban nem a főváros, hanem inkább ez a térség vonzza. Ezzel szemben a főváros, valamint a hozzá viszonylagos közelségben fekvő, prosperáló délnyugati obstinák főként a bolgár etnikumot vonzották. A török lakosság a válságterületnek számító Kardzsali körzetből való elvándorlásával még inkább északra tolodott, de továbbra is jelentősen elkülönül a többségi társadalomtól. A cigányság esetében a jelentős pozitív arányváltozás módosítja ugyan az etnikai térszerkezetet, de nem okozott elmozdulást a térben, a cigány lakosság általában hagyományos településterületein (elsősorban nagyvárosokban és azok közelében) növekedett.
- Az ezredfordulón a fent említett folyamatok eredményeként kialakult etnikai térszerkezetben több *jellegetű terület* emelhető ki. Az ezredfordulóra a *török kisebbség* két nagy *népességtömörülése* lényegében négy kisebb területre koncentrálódik. Az ezredfordulóra már markánsabban rajzolódnak ki azok a

területek, ahol egyre inkább a nagyvárosokon kívül lakó cigány kisebbség válik meghatározóvá. A pomákok által lakott déli területek viszont közel sem egyveretűek, a kisebb lélekszámú kisebbségek pedig inkább a nagyobb városok lakói, ezért ők létszámuknál és számarányuknál fogva nem jelennek meg jellegadó tényezőkként a térszerkezetben.

- A dolgozat rámutatott, hogy a **népességsökkenés** következtében a bolgár társadalom **korstruktúrájában megjelenő változások**, valamint ezek területi és etnikai szempontú vizsgálata több szempontból is kiemelkedő fontosságú. A népességsökkenésben és a korstruktúrában egyaránt kimutatható, országosan jellemző etnikai különbségek az egyes területegységekben és az etnikumok közösségein belül is sajátos eltéréseket mutatnak. A rendszerváltást követő évtizedben jelentkező drasztikus arányeltolódások a bolgár korstruktúrában súlyos terhet rónak a társadalomra, azonban a problémát még inkább mélyíti, hogy az egyes etnikumok körében különböző mértékben és eltérő okokból mutatkozik az *előregedés*. Egymással ellentétes tendenciák figyelhetők meg, ha az etnikumok oldaláról közelítjük meg a kérdéskört. Az államalkotó bolgároknál a modernizáció eredményeként egyre inkább a nyugati civilizációra jellemző individualizációs folyamatok érvényesülése mutatkozik. A korábbi évtizedekre jellemző városokba vándorlás eredményeként vidéki közösségekben igen előrehaladott az előregedés, miközben a többségi társadalomra jellemző modern városi életforma már a fejlettebb térségekben is apasztja létszámukat. A rendszerváltással megnyíló határokkal pedig éppen a szülőképes korú, fiatal korosztályok egy része hagyta el az országot a szegénység elől menekülve. A kisebbségek körében egyedül a pomákok esetében figyelhetők meg hasonló tendenciák, de körükben sem mindenütt. A török etnikumnál összességében sokkal enyhébben jelentkezik a csökkenés és az előregedés, azonban a válságtérségnek számító Keleti-Rodope területén az 1992-es és 2001-es census közötti időszakban igen látványosan vált aránytalanabbá a korstruktúra. A török kisebbség megélhetés nélkül maradt Bulgária legelmaradottabb térségében, ennek következtében felbomlott az a hagyományos családmodell, ami korábban jellemző volt ezen a területen. A cigány kisebbség közösségeiben az országostól gyökeresen eltérő tendenciák jelentkeznek. Minden obstinában a fiatalos korstruktúra jellemző rájuk, függetlenül attól, hogy az adott területegység milyen egyéb jellemzőkkel bír.

- Dolgozatom utolsó fejezete arra világított rá, hogy Bulgária **kisebbségei a társadalom periferiáján helyezkednek el**, ami azt jelenti, hogy az ezredfordulót követően is potenciális feszültségforrásként vannak jelen a társadalomban, integrációjuk nem történt

meg a rendszerváltással bekövetkező transzformációs folyamatok során. A periféria helyzet egyes etnikumoknál való megjelenését a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a munkanélküliség és a háztartások méretének vizsgálatával lehetett bemutatni. A többségi társadalomtól eltérő tendenciák itt is érvényre jutottak. A munkanélküliek aránya igen magas körökben, közösségekben sokkal inkább a nagyháztartások dominálnak. Ez utóbbi azonban a törököknél már nem az előregedő központi területeiken jellemző. A kisebbségek periférikus helyzete az obstinák etnikumok aránya alapján történő tipizálásával a társadalmat jellemző további területi adatokból közvetett formában is kimutathatónak bizonyult. Ennek köszönhetően sikerült rávilágítani arra, hogy a képzettségi szint területi különbségei mögött is megjelennek etnikai jellegű eltérések, valamint arra, hogy a nagyobb létszámú háztartások azért jellemzők sokkal inkább a kisebbségek körében, mert eleve inkább rurális térségek lakói. Olyan obstinákban élnek, ahol a városiak aránya kisebb, mint a főként államalkotó nemzet által lakott térségekben.

A bolgár társadalomban végzett etnikai földrajzi kutatások többféle irányban továbbfejleszthetők és folytathatók. A rendelkezésre álló adatbázis újabb adatokkal bővíthető a két népszámlálás időpontjára vonatkozóan, ezáltal más, nem etnikai jellegű társadalmi problémák területi dimenziójának vizsgálatát is lehetővé teszi. A bővítés azonban időben is megvalósítható. A 20. század során zajló folyamatok részletesebb vizsgálata mellett a legfontosabb feladat a 2011-ben zajló új népszámlálás etnikai jellegű adatainak segítségével az ezredfordulót követő évtized tendenciáinak feltárása. Az új census adatainak publikálása obstinák szintjén a következő néhány évben várható.

A makrofolyamatok vizsgálatát statisztikai adatok segítségével nem csak időben, hanem térben is ki lehet terjeszteni. Egyrészt a sajátos helyzetű balkáni muzulmán közösségek összehasonlító vizsgálata lehetne egy igen fontos vizsgálati téma, azonban a balkáni statisztikai adatfelvétel bizonytalan volta és az összehasonlíthatóság erőteljesen korlátozzák ennek lehetőségeit. Emellett érdemes lenne vizsgálni a Kárpát-Balkán régió, sőt, akár egész Köztes-Európa poszt-szocialista országaiban a rendszerváltással lejátszódó átalakulási folyamatainak etnikai aspektusait, ami egyben a hazai folyamatokkal való párhuzamok bemutatását, a térségben zajló folyamatok sajátos áttekintését, nagyobb összefüggések kidolgozását jelentené.

A kutatások egyik további állomásának tekinthető a mikrofolyamatok vizsgálata empirikus módszerek bevonásával a dolgozatomban kiemelt különleges helyzetű térségekben. Ezek elméleti és módszertani hátterének, az erre vonatkozó nemzetközi szakirodalomnak a feltárása az elkövetkező időszak kiemelkedő feladata.

Források jegyzéke

Административен атлас на Република България. София, 2005.

JORDAN, PETER (1995): Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992. In.: Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien.

Население и демографски процеси 1998. София, 1999.

Население и демографски процеси 1999. София, 2000.

Население и демографски процеси 2000. София, 2002.

Население и демографски процеси 2002. София, 2003.

Население и демографски процеси 2003. София, 2004.

Население и демографски процеси 2004. София, 2005.

Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства през 2001.

Том 4. Области. Книга 1–28. София, 2006.

Felhasznált irodalom

ABELLA MIKLÓS (1957): Tanulmányutam Jugoszláviában. Földrajzi Értesítő. 6. 4. pp. 492–497.

ABELLA MIKLÓS (1958): Tanulmányutam Bulgáriában. Földrajzi Értesítő. 7. 3. pp. 360–366.

ÁBRAHÁM BARNA (2007): A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. Regio. 18. 2. pp. 47–78.

ANAGNOSTOU, DIA (2005A): National interpretations in Bulgarian writings on the Pomaks from the communist period through the present. Journal of Southern Europe and the Balkans. 7. 1. pp. 57–74.

ANAGNOSTOU, DIA (2005B): Nationalist Legacies and European Trajectories: Post-communist Liberalization and Turkish Minority Politics in Bulgaria. Southeast European and Black Sea Studies. 5. 1. pp. 89–111.

ANDERSON, JOHN (2002): The Treatment of Religious Minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria Compared. Religion, State & Society. 30. 1. pp. 9–31.

APOSTOLOV, MARIO (1996): The Pomaks – Religious Minority in the Balkans. http://www.ciaonet.org/conf/iec03_14_96.html

BAJZA JÓZSEF (1922): Balkáni feladatok. Külügyi Szemle. 1922.

BALEVSZKI, DANO (1985): Bulgária gazdasági fejlődése. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp. 144 p.

BARTH, FREDRIK (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio. 7. 1. pp. 3–25.

- BATES, D. G. (1994): What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria. *Identities*. 1. 2–3. pp. 201–225.
- BÁTKY ZSIGMOND (1915): Bulgária. *Földrajzi Közlemények*, 43. 8–9. pp. 321–332.
- BECK BÉLA (1975): Jugoszlávia gazdasága. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Bp. 264 p.
- BERÉNYI ISTVÁN (1966): Agrár földrajzi terepmunkán Jugoszláviában. *Földrajzi Értesítő*. 15. 2. pp. 277–279.
- BERÉNYI ISTVÁN (1972): A délkelet-európai szőlőtermő területek agrár földrajzi típusai. *Földrajzi Értesítő*. 21. 1. pp. 69–89.
- BOJKOV, VICTOR D. (2004): Bulgaria's turks in the 1980s: a minority endangered. *Journal of Genocide Research*. 6. 3. pp. 343–369.
- BOLESZNY ANTAL (1870): Kézikönyv az Al-Dunán Szerb- Oláh- és Bolgárországban utazók számára. *Handl József, Ó-Orsova*. 180 p.
- BOROS FERENC (1955): Az Albán Népköztársaság gazdasági földrajza. *Földrajzi Közlemények*. 3. 3. pp. 259–273.
- BOTTLIK ZSOLT (2001A): Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban. *Collegium Hungaricum Füzetek*, Bécs. 1. 1. 97 p.
- BOTTLIK ZSOLT (2001B): A német nyelvterületek változásai a Dél-Dunántúlon. *Földrajzi Értesítő*. 50. pp. 285–297.
- BOTTLIK ZSOLT (2002A): A német nyelvterület etnikai szerkezetének változásai Komárom-Esztergom megye mai területén a 18. századtól napjainkig. *Földrajzi Értesítő*. 51. 1–2. pp. 185–201.
- BOTTLIK ZSOLT (2002B): A szlovákok etnikai súlypontjának változásai a Dunántúli-középhegység területén a XVIII. századtól napjainkig. *Területi Statisztika*. 42. 6. pp. 551–561.
- BOTTLIK ZSOLT (2003A): Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715–1851). In: Udvari István: *A Mária-Terézia féle úrbérendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Nyíregyháza*. pp.114–143.
- BOTTLIK ZSOLT (2003B): Ethnisch-Geographische Beiträge zur Deutschen Volksgruppe im Karpatenbecken. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Frontiers of Geography*. Budapest-Heidelberg. pp. 149–172.
- BOTTLIK ZSOLT (2004): A regionális gazdasági különbségek etnikai hátteréről – Bulgária példáján. *Regionális Értékelő és Kvantitatív Analízisek*. 2. pp. 7–40.
- BOTTLIK ZSOLT (2007A): Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. *Földrajzi Közlemények*. 131. 4. pp. 407–418.

- BOTTLIK ZSOLT (2007B): Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere. Földrajzi Értesítő. 54. 3–4. pp. 333–351.
- BOTTLIK ZSOLT (2008A): A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai. Földrajzi Közlemények. 132. 3. pp. 291–306.
- BOTTLIK ZSOLT (2008B): Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriener. Geographische Rundschau. 60. 10. pp. 54–61.
- BOTTLIK ZSOLT (2008C): Zu den ethnischen Disparitäten in Makedonien während der Transformation. Europa Regional. 16. 2. pp. 54–62.
- BOTTLIK ZSOLT (2008D): A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón. Területi Statisztika. 11. (48.) 3. pp. 334–344.
- BOTTLIK ZSOLT (2009): Geographical and historical aspects of the situation of Muslim population in the Balkans. Hungarian Geographical Bulletin. 58. 4. pp. 257–280.
- BRUNNBAUER, ULF (2001): The perceptions of Muslims in Bulgaria and Greece: between the 'Self' and the 'Other'. Journal of Muslim Minority Affairs. 21. 1. pp. 39–61.
- BRUNNBAUER, ULF (2002): Families and mountains in the Balkans. Christian and Muslim household structures in the Rhodopes, 19th–20th century. History of the family. 7. pp. 327–350.
- BRUNNER, GEORG (1995): Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Teleki Intézet, Bp. 99 p.
- BUR MÁRTA – FEKETE FERENC – NAGY GYULA (1961): Bulgária mezőgazdasága. Bp. 183 p.
- BURGERNÉ GIMES ANNA (2001): A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonító elemzése. Bp. 196 p.
- BURKE, PETER (2006): Útmutatás az utazástörténet számára. Korall. 26. pp. 5–24.
- CAN, TUNCER – TODOROV, MARTIN STILYANOV (2004): Turks of Bulgaria: assimilation policy and linguistic oppression. <http://www.ingilish.com/turksbulgaria.htm>
- CARTER, FRANK (1990): Bulgaria – Geographical Prognosis for Political Eclipse. Geography. 75. 3. pp. 263–265.
- CHAIME, J. (1981): Population and fertility. Cambridge University Press, Cambridge. 150 p.
- CHISHOLM, MICHAEL (1982): Modern world development. A geographical perspective. Barnes&Noble Books, New Jersey. 224 p.
- CHOLNOKY JENŐ (1913): A Balkán félsziget népei. Földrajzi Közlemények. 41. pp. 50–54.
- CHOLNOKY JENŐ (1914): Háború és földrajz. Földrajzi Közlemények. 42. 8–10. pp. 405–413.
- CRAMPTON, R. J. (1987): The Short History of Modern Bulgaria. Cambridge University Press, Cambridge. 222 p.

- CURTIS, GLENN E. (ed.) (1992): *Bulgaria: a country study*. Washington.
<http://countrystudies.us/bulgaria/>
- ÇELİK, NİHAT (2009): *The Political Participation of Turkish Minority in Bulgaria and the Public Reaction: The Case of Movement for Rights and Freedoms (1990-1994)*. Karademiz Araştırmaları. 22. 6. pp. 1–19.
- CSATÁRI BÁLINT – SZABÓ GÉZA – TÓTH JÓZSEF (1997): *The impact of political changes on rural areas of East-Central Europe*. Pécs. 293 p.
- DASZKALOV, RUMEN (2005): *Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939*. 2. kötet. Tom. 2. Naszelenie. Obstesztvo. Kultura. Izzatelszka Kasta „Gutenberg”. Szófia. 575. p
- DASKALOVSKI, ZHIDAS (2002): *Human rights in the Balkans – the forgotten few: Macedonians of Bulgaria*. *International journal on minority and group rights*, Vol.9. pp.143–160.
- DE LANGE, NICHOLAS (1996): *A zsidó világ atlasza*. Helikon. Bp. 240 p.
- DEMETER GÁBOR – RADICS ZSOLT (2010): *Korlátok és lehetőségek. Bulgária és Köztes-Európa az EU-csatlakozás tükrében*. In: Demeter Gábor – Radics Zsolt: *Kompországok – ahol a part szakad*. Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 276–314.
- DIMITROV, VESSELIN (2000): *In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria’s Turkish Minority, 1984–85*. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- DINEV, LJUBOMIR – MISEV, KIRIL (1981): *Bulgária földrajza*. Gondolat, Bp. 351 p.
- DONEV, DONY K. (2004): *Postcommunist Believers in the Postmodern World*. Christianity and Human Rights Conference. Samford Univerity, Birmingham, Alabama.
http://cupandcross.com/wp-content/uploads/2004/11/donev_postcommunist.pdf
- DONKOV, KIRILL (1991): *Bulgaria*. In: Rallu, Jean Louis – Blum, Alain (eds.): *European population*. Vol. 1. John Libbey, Paris. pp. 257–275.
- DUDÁS GYULA (1955A): *Bulgária gazdasági földrajza*. *Földrajzi Közlemények*. 3. 1. pp. 13–43.
- DUDÁS GYULA (1955B): *Bulgária gazdasági földrajza*. Gondolat, Bp. 350 p.
- DUDÁS GYULA (1961): *Egy bolgár mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdaságföldrajzi vázlat*. *Földrajzi Értesítő*, 10. 3. pp. 397–413.
- EMINOV, ALI (1989): *The elimination of Turkish Language Instruction in Bulgaria*. EDRS. 15 p.
- EMINOV, ALI (1999): *The Turks in Bulgaria: post-1989 developments*. *Nationalities Papers*. 27. 1. pp. 31–55.

- ENYEDI GYÖRGY (1958): Öntözéses gazdálkodás Plovdiv környékén. Földrajzi Értesítő. 7. 1. pp. 106–112.
- ERŐDI BÉLA (1875): Hercegovina. Földrajzi Közlemények. 3. 3. pp. 326–349.
- ERŐDI BÉLA (1876A): Albánia és az albánok. Földrajzi Közlemények. 4. 4. pp. 201–217.
- ERŐDI BÉLA (1876 B): Montenegro. Földrajzi Közlemények. 4. 4. pp. 218–223. pp. 241–251.
- ERŐDI BÉLA (1877A): Kazanlik vidéke és a rózsa-olaj. Földrajzi Közlemények. 5. 5. pp. 257–261.
- ERŐDI BÉLA (1877B): A török vasutak stratégiai szempontból. Földrajzi Közlemények. 5. 5. pp. 91–93.
- ERŐDI BÉLA (1878): Bosznia. Földrajzi Közlemények. 6. 6. pp. 288–302, pp. 321–336.
- ERŐDI BÉLA (1879): A Balkán-félsziget a berlini kongresszus után. Földrajzi Közlemények. 7. 7. pp. 20–28.
- FARKAS GYÖRGY (1998): A népesség nemzetiségi megoszlásának változási tendenciái a lévai járásban 1880-1980 között. Területi Statisztika. 1. (38.) 1. pp. 44–64.
- FARKAS GYÖRGY (2005): Etnikai változások a lévai járásban (1880–2001). In: Perczel György – Szabó Szabolcs (szerk.): 100 éve született Mendöl Tibor. Trefort, Bp. pp. 233–245.
- FEHÉR GÉZA (1932): Kánitz Fülöp Félix, a Balkán Kolumbusa élete és munkássága. Bp. Franklin Nyomda.
- FODOR FERENC (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA FKI, Bp. 820 p.
- FÜHRER LAJOS (1913): Néprajzi jegyzetek Montenegroból. Földrajzi Közlemények. 41. pp. 358–371.
- GÁL ISTVÁN (1942): Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet Európában. Magyar Külügyi Társaság Balkán-bizottsága. Bp. 112 p.
- GÁL ISTVÁN (1947): Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel. Officina. Bp. 276 p.
- GENOV, NIKOLAI (2010): Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria. Review of European Studies. 2. 2. pp. 35–53.
- GEORGIEVA, PATRICIA (2004): Bulgaria – The Double Edge of Economy and Demography. Higher Education in Europe. 29. 3. pp. 363–372.
- GEORGIEVA, TSVETANA (2001): Pomaks – Muslim Bulgarians. Islam and Christian-Muslim Relations. 12. 3. pp. 303–316.
- GESHEV, GESHO (1990): Depopulation of rural areas in Bulgaria. In: Stasiak, Andrzej – Mirowski, Włodzimierz (ed.): The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe. Warszawa. pp. 252–264.

- GLATZ FERENC (szerk.) (2007A): A Balkán és Magyarország: váltás a külpolitikai gondolkodásban? MTA Társadalomkutató Központ, Európa Intézet, Budapest. 430 p.
- GLATZ FERENC (szerk.) (2007B): The European Union, the Balkan Region and Hungary. Europa Institut, Social Research Center of HAS, Budapest. Vol. 1. 215 p. Vol. 2. 266 p., Vol3. 245 p.
- GUESHEV, GUESHO – GALABOV, ANTONIY (1992): The impact of the Political and Economic Changes in Bulgaria on the Rural Areas. In: Csatári B. – Szabó G. – Tóth J. (ed.): The Impact of Political Changes on Rural Areas of Central-Eastern Europe. Pécs-Keckemét. pp. 71–82.
- GYÖMREI SÁNDOR (1934): Az utazási kedv története. Gergely R. Kiadása, Bp. 192 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN - PAP NORBERT - TÓTH JÓZSEF (szerk.) (2001): Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései: II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Pécs, 2000. november 27-29. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 230 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán füzetek 1. Pécs. 71 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2007): A magyarországi Délkelet-Európa (Balkán) kutatások hagyományai, fontossága. In: Hajdú Zoltán – Illés Iván – Raffai Zoltán (szerk.): Délkelet-Európa. Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. Pécs. MTA-RKK. pp. 13–46.
- HAJDÚ ZOLTÁN - ILLÉS IVÁN - RAFFAY ZOLTÁN (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs. 161 p.
- HALTENBERGER MIHÁLY (1915): A világháború geográfiája. Tisza testvérek, Bp. 124 p.
- HAVASS REZSŐ (1913): Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia). Földrajzi Közlemények. 41. pp. 153–195.
- HEGEDŰS DÁNIEL (2004): Kisebbségek Európája? Az Európai Közösségek és az Európai Uniókisebbségeket érintő politikáinak rövid összefoglalása. Politikai Elemzések. 4. 2. pp. 143–170.
- HEGYI KLÁRA – ZIMÁNYI VERA (1986): Az Oszmán Birodalom Európában. Bp. 167 p.
- HÉZSER AURÉL (1916): A Balkán félsziget közlekedő útjai. Földrajzi Közlemények. 44. 9. pp. 504–515.
- HORVÁTH GYULA (1998): Az átmenet regionális hatásai Kelet-Közép-Európában. Területi Statisztika. 1.(38.) 4. pp. 295–318.

- HORVÁTH GYULA – HAJDÚ ZOLTÁN (2010): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs, 2010.
- HORVÁTH PIUS (1847): Magyarország ismertetése. I. Erdélyi Nagyfejedelemség, II. Dalmát, III. Galicia (Gács), IV. Európai török- és V. Görögországok rövid leírása. Pest. Trattner-Károlyi tulajdona.
- HRISTOV, EMIL – BELEVA, ISKRA (2001): The Declining Birth Rate in Bulgaria – Demographics and Socio-Economic Effects. *Donauraum – Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa*. 41. 4. pp. 21–28.
- HUNYA GÁBOR (1985): Románia regionális iparfejlődésének fő tendenciái. *Földrajzi Közlemények*. 33. 2. pp. 119–127.
- HUPCHIK, DENNIS P. – COX, HAROLD E. (2001): The Palgarve Concise Atlas of Eastern Europe. Palgrave Macmillan 128 p.
- ILIEVA, MARGARITA – MLADENOV, CHAVDAR (2003): Changes in the rural areas in Bulgaria: processes and prospects. *Geographica Polonica*. 76. 1. pp. 97–110.
- ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Bp.–Pécs. 362 p.
- ILLÉS IVÁN (2007): Etnikai és államterületi változások a Balkánon. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A Balkán és Magyarország*. MTA Bp. pp. 205–218.
- IVANOV, STEFAN – TCHAVDAROVA, GUINKA – SAVOV, EMIL – STANEV, HRISTO (2002): Does larger means more effective? Size and the function of local governments in Bulgaria. <http://igi.osi.hu/publications/2002/215/169-CF-Bulgaria.pdf>
- JANKÓ JÁNOS IFJ. (1889): Makedónia és Ó-Szerbia. *Földrajzi Közlemények*. 17. 17. pp. 415–422.
- JANOS, ANDREW C. (2003): Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon, Bp. 480 p.
- JELAVICH, BARBARA (2000): *A Balkán története I–II*. Bp. 344 p., 409 p.
- JELAVICH, CHARLES (1958): *Tsarist Russia and Balkan Nationalism Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*. Los Angeles 304 p.
- JENEY LÁSZLÓ (2005): A háromszögdiagram. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Regionális elemzési módszerek*. Bp. ELTE RFT, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. pp. 91–92.
- JOHNSON, CARTER (2002): *Democratic Transition in the Balkans: Cigányia's hungarian and Bulgaria's Turkish Minority (1989–1999)*. Nationalism and Ethnic politics. 8. 1. pp. 1–28.

- KAMARÁS FERENC (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. KSH, Bp. pp. 317–331.
- KARPAT, KEMAL (1985): Ottoman Population 1830–1914. The University of Wisconsin. 352 p.
- KAVALSKI, EMILIAN (2007): „Do Not Play with Fire”: The End of the Bulgarian Ethnic Model or the Persistence of Inter-Ethnic Tensions in Bulgaria? *Journal of Muslim Minority Affairs*. 27. 1. pp. 25–36.
- KÁPOSZTÁS FERENC – KLINGER ANDRÁS (1987): Adalék Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK és a Szovjetunió népesedéspolitikájáról. Bp. 99 p.
- KEMÉNYFI RÓBERT (1996): Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. *Regio*. 7. 4. pp. 120–132.
- KEMÉNYFI RÓBERT (1999A): Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Fabula*. 2. 2. pp. 3–26.
- KEMÉNYFI RÓBERT (1999B): Etnikai térszerkezeti vizsgálatok történetéről. *Ethnographia*. 110. 1. pp. 34–40.
- KEMÉNYFI RÓBERT (1999C): Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához. *Regio*. 10. 1. pp. 137–155.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2000): A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről. *Néprajzi Látóhatár*. 9. 1-2. pp. 1–10.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2001A): Képzetes cigány nyelvhatár a történeti Gömör és Kis-Hont megyében. In: Éger György – Langer, Josef (szerk.): *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Osiris, Bp. pp. 218–237.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2001B): A mérés lehetősége az etnikai, a vallási és a nemzeti kisebbség fogalmában. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népelemszámok Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. KSH, Bp. pp. 65–77.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2002A): Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. *Kisebbségkutatás*. 11. 2. pp. 376–384.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2002B): Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio*. 13. 4. pp. 93–108.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2002C): A gömöri etnikai térmozaik. *Lilium Aurum, Komárom-Dunaszerdahely*. 238 p.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2003): A kisebbségi tér változatai. *MTA Társadalomkutató Központ*, Bp. 166 p.

- KEMÉNYFI RÓBERT (2004A): Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Egyetemi Nyomda, Debrecen. 352 p.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2004B): Lokális etnikai térmodellek szerkesztési lehetőségeiről. *Ethnica* 4. 1. pp. 1–5.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2005A): Szembenálló kultúrák – térbeli határok – kontaktzónák. *Korunk* 8. pp. 42–48.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2005B): Etnikai kontaktzónák – etnikai térképek – hamis mítoszok. In: Kalmár Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Aszód. pp. 30–37.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2006A): Az egységes magyar államterület alatt egységes közetalap: a Tisza-masszívum mítosza. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence. Települések, tájak, térstruktúrák*. Dialóg Campus, Pécs-Bp. pp. 418–438.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2006B): Az „ezeréves határok”, etnikai területek legitimációs eszközei a 20. század első felének földrajzában. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek*. Balassi, Bp. pp. 325–344.
- KENESSEY ZOLTÁN (1964): *Bulgária népgazdasága*. Bp. 120 p.
- KLINGHAMMER ISTVÁN – PAPP-VÁRY ÁRPÁD (1983): *Földünk tükre, a térkép*. Gondolat, Bp. 386 p.
- KOLTA JÁNOS (1961): Adatok Bulgária vízgazdálkodásáról. *Földrajzi Közlemények* 9. 2. pp. 169–175.
- KOCSIS KÁROLY (1990): Az etnikai térszerkezet átalakulása a Kárpát-medencében az elmúlt fél évezred során. *Területi kutatások* 9. pp. 53–71.
- KOCSIS KÁROLY (1991): A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. *Földrajzi Közlemények* 115. 3–4. pp. 165–189.
- KOCSIS KÁROLY (1993A): Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. *Teleki*, Bp. 60 p.
- KOCSIS KÁROLY (1993B): A kárpát-medencei etnikai konfliktusok háttéréről. *Juss* 6. 1–2. pp. 199–211.
- KOCSIS KÁROLY (1993C): Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete. *Teleki László Alapítvány*, Bp. 78 p.
- KOCSIS KÁROLY (1996): Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. *Földrajzi Közlemények* 120. (44.) 2–3. pp. 167–180.

- KOCSIS KÁROLY (1997A): Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. Kisebbségkutatás. 6. 1. pp. 5–15.
- KOCSIS KÁROLY (1997B): Erdély etnikai térképe. MTA FKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY (2000): Szlovákia mai területének etnikai térképe. MTA FKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY (2001A): Az albán kérdés etnikai és politikai földrajzi háttere. Földrajzi Értesítő. 50. 1-4. pp. 161–190.
- KOCSIS KÁROLY (2001B): Ethnicity. In: David Turnock (ed.): East Central Europe and the Former Soviet Union. Arnold, London. pp. 88–103.
- KOCSIS KÁROLY (2001C): Kárpátalja mai területének etnikai térképe. MTA FKI – MTA KKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY (2002): Etnikai földrajz. In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus, Bp.–Pécs. pp.313–335.
- KOCSIS KÁROLY (2005A): Délkelet-Európa térképekben. MTA FKI, Bp. 98 p.
- KOCSIS KÁROLY (2005B): Az Örvidék mai területének etnikai térképe. MTA FKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY (2005C): A Muravidék mai területének etnikai térképe. MTA FKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY - BOGNÁR ANDRÁS (2003): Horvátország pannon területének etnikai térképe. MTA FKI – MTA KKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY (2007): South Eastern Europe in maps. MTA FKI, Bp. 136 p.
- KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK ZSOLT (2009): Magyarország mai területének etnikai térképe. MTA FKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK ZSOLT – TÁTRAI PATRIK (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban. MTA FKI, Bp. 197 p.
- KOCSIS KÁROLY – KICOŠEV, SAŠA (2004): A Vajdaság mai területének etnikai térképe. MTA FKI – MTA KKI, Bp.
- KOCSIS KÁROLY – KOCSISNÉ HODOSI ESZTER (1991): Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 180 p.
- KOCSIS KÁROLY – PROBÁLD FERENC (1995): Helyzetkép a hazánkban folyó társadalomföldrajzi kutatásokról. Földrajzi Közlemények. 119. (43.) 1. pp. 49–64.
- KOGUTOWITZ KÁROLY (1913): A Balkán félszigetről. Földrajzi Közlemények. 41. 2. pp. 41–49.
- KOSZEV, DIMITAR – HRISZTOV, HRISZTO – ANGELOV, DIMITAR (1971): Bulgária története. Bp. 291 p.

- KOVACSEVA, SZTANKA – NYITRAI FERENCNÉ: A Bolgár Népköztársaság és a Magyar Népköztársaság népgazdaságának összehasonlítása az ágazati kapcsolatok mérlege alapján. KSH Bp. 148 p.
- KÓSA ANDRÁS LÁSZLÓ – MARTINI RÉKA (2001): Bulgária és Románia a piacgazdaság útján. Pro Minoritate. pp. 89–106.
- KÓKSAL, YONCA (2010): Transnational networks and kin states. The Trukish minority in Bulgaria, 1878–1940. Nationalities Papers. 38. 2. pp. 191–211.
- KRÖHNERT, STEFFEN – HOßMANN, IRIS – KLINGHOLZ, REINER (2008): Bulgaria. In: Kröhnert, Steffen – Hoßmann, Iris – Klingholz, Reiner (ed.): Europe’s Demographic Future. Berlin Institute, Berlin. pp. 304–311.
- KULCSÁR TAMÁS (1984): Alapfogalmak és egyszerűbb, a területi kutatásokban alkalmazható módszerek. In: Sikos T. Tamás (szerk.): Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 15–65.
- KUSAT, ALI (2001): The Influence of Minority Feelings on the Formation of Religious Concept and Individual Identity: The Case of Bulgarian Muslims. Journal of Muslim Minority Affairs. 21. 2. pp. 363–372.
- KÜÇÜKCAN, TALIP (1999): Re-claiming Identity: Ethnicity, Religion and Politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece. Journal of Muslim Minority Affairs. 19. 1. pp. 49–68.
- LASSU ISTVÁN (1829): A Török Birodalom stáistikai, geographiai és historiai leirása. Buda. Magyar Királyi Universitas. 182 p.
- LÁNG SÁNDOR (1957): Beszámoló bulgáriai tanulmányutamról. Földrajzi Értesítő. 6. 3. p. 362–366.
- LENGYEL GÉZA (1916): Balkán: szerbek, muzulmánok és más balkániak. Bp. Nyugat Szépirodalmi Szemle.
- LOZANOVA, GALINA – ALEXIEV, BOZHIDAR – NAZARSKA, GEORGETA – TROEVA-GRIGOROVA, EVGENIA – KYURKCHIEVA, IVA (2005): Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria). IMIR, Sofia. 46 p.
- LOZANOVA, GALINA – HAJDINJAK, MARKO (2006): Policy paper on Muslim minorities (Turks and Muslim Bulgarians) in the South Central Region of Bulgaria. IMIR, Sofia 8 p.
- LOZANOVA, GALINA – ALEXIEV, BOZHIDAR – NAZARSKA, GEORGETA – TROEVA-GRIGOROVA, EVGENIA – KYURKCHIEVA, IVA (2007): Regions, Minorities and European Integration. Cigányian Journal of Political Science. 1. 1. pp. 24–57.

- LÜTEM, ÖMER E. (1999): The past and present state of the Turkish-Bulgarian relations. *Disz Politika*. 1999. 1-4. pp. 64–77.
- MAHON, MILENA (1999): The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. *Journal of Southern Europe and the Balkans*. 1. 2. pp. 149–162.
- MAEVA, MILA (2005): Bulgarian Turks and the European Union. In: Rusu, H. – Voicu B. (ed.): *EU Integration Process from EAST to EAST. Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World*. Psihomedica Publ. House, Sibiu. pp. 119–126.
- MANCHEVA, MILA (2001): Image and Policy: the case of Turks and Pomaks in inter-war Bulgaria, 1918–1944 (with special reference to education). *Islam and Christian-Muslim Relations*. 12. 3. pp. 355–374.
- MARCHEVA, ILIANA (2010): The Bulgarian model of transition: Privatization and the Emergence of the New Economic Actors in the 1990s. In: Demeter Gábor – Peykovska, Penka: *Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central- and East-European States in Modernity and Post-modernity*. Hungarian-bulgarian History Conference Budapest, May 14–15, 2009. pp. 353–362.
- MATUZ JÓZSEF (1990): *Az Oszmán Birodalom története*. Bp. 255 p.
- MÁRKUS FERENC (1977): Az alsóbb fokú közigazgatás területi, szervezeti alakulása és jelenlegi helyzete Bulgária Népköztársaságban. In: Toldi Ferenc (szerk.): *Az európai demokratikus országok területi beosztása és tanácsai szerkezete*. Bp. pp. 19–36.
- MENDŐL TIBOR (1948): *A Balkán földrajza*. Bp. Balkán Intézet. 106 p.
- MERDJANOVA, INA (2006): *Uneasy Tolerance: Interreligious Relations in Bulgaria after the Fall of Communism*. *Religion in Eastern Europe*. 26. 1. pp. 1–10.
- MEUSBURGER, PETER (2009): *Milieus of Creativity: The Role of Places, Environments and Spatial Contexts*. In: Meusburger, Peter – Funke, Joachim – Wunder, Edgar: *Milieus of creativity*. Springer, Berlin. pp. 97–154.
- MIKES KELEMEN (1794): *Törökországi levelek*. Siess Antal József. Szombathely. Hasonmás Kiadás: Líceum Kiadó, Eger, 2009. 494 p.
- MIKLÓS GYULA (1961): *A Román Népköztársaságban 1950. óta végrehajtott közigazgatási és körzetbeosztások néhány tapasztalata*. *Földrajzi Közlemények*. 9. 4. pp. 307–325.
- MILLEKER REZSŐ (1913A): *A Bagdad vasút*. *Földrajzi Közlemények*. 41. pp. 396–407.
- MILLEKER REZSŐ (1913B): *Szerb Ádria politika*. *Földrajzi Közlemények*. 41. pp. 414–416.
- MINKOVA, MILENA – STEFANOVA, MILENA – KOLAROVA, RUMYANA – DIMITROV, DIMITAR (2006): *Report on the State of Local Democracy in Bulgaria*. In: Soós Gábor (ed.): *The*

- State of Local Democracy in Central Europe. Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia. Bp. pp. 26–120.
- MLADENOV, CHAVDAR (2006): Demographic Problems of the Peripheral Regions in Bulgaria. Case Study Area – the Northwestern Planning Region. In: Komornicki, Tomasz and Czapiewski, Konrad L.: *Europa XXI*. 15. Regional Periphery in Central and Eastern Europe. Warszawa. pp. 213–220.
- NAGY KÁROLY (1969): Bemutatom Bulgáriát. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 224 p.
- NAGY KÁROLY (1979): Mit kell tudni Bulgáriáról? Kossuth Könyvkiadó, Bp. 212 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Hajdú Zoltán – Pap Norbert – Tóth József: *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. Pécs. pp. 18–32.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1984): Shift-analízis és struktúra-vektorokkal való elemzés. In: Sikos T. Tamás (szerk.): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. Akadémiai Kiadó, Bp. 304 p.
- NEMES NAGY JÓZSEF (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Bp. 350 p.
- NEUBURGER, MARY (2000): Pomak borderlands: Muslims on the edge of nations. *Nationalities Papers*. Vol. 28. 1. pp.181–198.
- NÉMETH JÓZSEF (1915): Szerbia. *Földrajzi Közlemények*. 43. 1. pp. 20–38.
- NÉMETH NÁNDOR (2005): Területi egyenlenségi mutatók. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Regionális elemzési módszerek*. Bp. pp. 106–119.
- NIEDERHAUSER EMIL (1980): Magyarország és a Balkán a XIX. században. In: *Magyarország és a szomszéd népek*. Bp. Országos Pedagógiai Intézet. pp. 37–47.
- NIEDERHAUSER EMIL (2001): *Kelet-Európa története*. Bp. 360 p.
- NOVÁK TAMÁS (2000): A gazdasági átalakulás tíz évének mérlege a visegrádi országokban és a Balkánon. *Pro Minoritate*. 2000 tavasz. pp. 41–64.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA (2007): Törékeny közigazgatási szervezetek Közép-Kelet-Európában. In: Hajdú Zoltán-Illés Iván-Raffay Zoltán: *Délkelet-Európa*. MTA, Pécs.
- PAMPOROV, ALEXEY (2008): Patterns of family formation – Marriage and Fertility Timing in Bulgaria at the Turn of the Twenty-first Century. A Case Study of Sofia. *History of the Family*. 13. pp. 210–221.
- PARLA, AYSE (2007): Irregular Workers or Ethnic Kin? Post-1990s Labour Migration from Bulgaria to Turkey. *International Migration*. 45. 3. pp. 157–179.
- PÁNDI LAJOS (1997): *Köztes-Európa 1763-1993*. Osiris, Bp. 804 p.

- PÉCSI ALBERT (1913): A Novibazari szandzsák. Földrajzi Közlemények. 41. pp. 113–120.
- PÉCSI MÁRTON (1965): A magyar földrajztudományok útja a felszabadulás óta és időszerű kérdései. Földrajzi Közlemények. 13. 3. pp. 207–223.
- POPOVICS GYÖRGY (1895): Balkánisme Belgrádban. Földrajzi Közlemények. 23. 23. pp. 379–385.
- PROBÁLD FERENC (2006): A magyar földrajz – doktoriskolai tükörben. In: Györi Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Dialog Campus, Pécs-Budapest. pp. 439–450.
- PROBÁLD FERENC (2007): Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa. In: Probáld Ferenc - Szabó Pál (szerk.): Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös, Bp. pp. 339–353.
- PUNDEFF, MARIN (1990): Churches and Religious Communities. In: Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen. pp. 543–566.
- RADISICS ELEMÉR (1946): A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. Bp. Gergely R. Rt. Kiadása.
- RAGARU, NADEGE (2001): Islam in Post-Communist Bulgaria: an Aborted „Clash of Civilizations”? Nationalities Papers. 29. 2. pp. 293–324.
- RANGELOVA, ROSSITSA (2003): Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. Economics and Human Biology. 1. pp. 413–428.
- REMÉNYI PÉTER – VÉGH ANDOR (2006): Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. Földrajzi értesítő. 55. 1-2. pp. 195–211.
- ROBINSON, FRANCIS (1996): Az iszlám világ atlasza. Bp. 238 p.
- ROMSICS IGNÁC (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág, Bp. 420 p.
- SAID, EDWARD W. (2000): Orientalizmus. Európa Könyvkiadó, Bp. 672 p.
- STRAUSZ ADOLF (1881): Bosnyák föld és népe. Bosznia története és néprajzi leírása. Budapest, Tettey Nándor és Társa. 304 p.
- STRAUSZ ADOLF (1888): A Balkán-félsziget I. Macedonia, Észak-Albánia és Montenegró. Bp. Márkus Samu Könyvnyomdája. 393 p.
- SZAMOTA ISTVÁN (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Franklin Társulat Bp. 1891. 562 p.
- SZAMOTA ISTVÁN (1892): Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Nagy-Becskerek, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája. 376 p.
- SZÉCHENYI ISTVÁN – WALDSTEIN JÁNOS (1830): Keleti utazás. Franklin Társulat, Bp. 324 p.
- SZILÁDY ZOLTÁN (1931): Bulgária. Bp. 472 p.

- TAAFFE, ROBERT N. (1990): Population Structure. In: Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen. pp. 433–457.
- TARDY LAJOS (1977): Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Gondolat, Bp. 456 p.
- TÁTRAI PATRIK (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA FKI. Bp. 242 p.
- TEKSE KÁLMÁN (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. Demográfia 12. 1-4. pp. 26–41.
- TELKES SIMON (1890): A szerb királyság. Földrajzi Közlemények. 18. 18. pp. 125–129.
- TIMÁR JUDIT (2003): Problémák és perspektívák: „mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? Tér és Társadalom. 17. 2. pp. 53–65.
- TIMÁR JUDIT (2006): The transformation of social and cultural geography during the transition period in Hungary. Social and Cultural Geography. 7. 4. pp. 649–667.
- TODOROVA, MARIA (2004): Conversion to Islam as a Trope in Bulgarian Historiography, fiction and film. In: Todorova, Maria (ed.): Balkan Identities – Nation and Memory. Hurst & Company, London. pp. 129–157.
- TODOROVA, MARIA (2009): Imagining the Balkans. Oxford University Press, New York. 273 p.
- TÓTH JÓZSEF (2002): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs. 486 p.
- TROEBST, STEFAN (1990): Nationale Minderheiten. In: Klaus-Detlev Grothusen (ed.): Handbook on South Eastern Europe. Vol. VI. Göttingen. pp. 474–489.
- URAI DEZSŐ (1935): Bulgária a Balkán-Svájc. Bp. Ifjabb Keller Jenő könyvnyomdája. 32 p.
- VASSILEV, ROSSEN (2002): Bulgaria's Ethnic Problems. East European Quarterly. 36. 1. pp. 103–125.
- VASSILEV, ROSSEN (2004): The Cigány of Bulgaria: a pariah minority. The Global Review of Ethnopolitics. 3. 2. pp. 40–51.
- VASSILEV, ROSSEN (2006): Bulgaria's Population Implosion. East European Quarterly. 40. 1. pp. 71–87.
- VASZARY BÉLA (1914): A Balkán félsziget államai. Veszprém. 32 p.
- VÁRADY GYULA (1971): Déli szomszédunk, Jugoszlávia. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971. 204 p.
- VINCZE ISTVÁN PAULIN (1852): Európai törökhon földrajza és történelme (Kaut szerint). Esztergom. Horak és Társa. 98 p.

- VÖRÖSMARTINÉ TAJTI ERZSÉBET (1959): A Szófia terület gazdaságföldrajzi vázlata. Földrajzi Értesítő. 8. 2. pp. 250–257.
- WALLNER ERNŐ (1956): Bulgáriai tanulmányutam. Földrajzi Közlemények. 4. 1. pp. 98–103.
- WARHOLA, JAMES W.–BOTEVA, ORLINA (2003): The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria. Nationalities Papers. 31. 3. pp. 255–279.
- ZHELYAZKOVA, ANTONINA (2001A): The Bulgarian ethnic model. East European Constitutional Review. 10. 4.
<http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html>
- ZHELYAZKOVA, ANTONINA (2001B): Bulgaria in transition: the Muslim minorities. Islam and Christian-Muslim Relations. Vol.12. 3. pp. 283–301.
- ZSEBŐK CSABA (2002): Macedónkérdés a 20. században. 2. rész. Kisebbségkutatás. 11. 1. pp. 121–130.